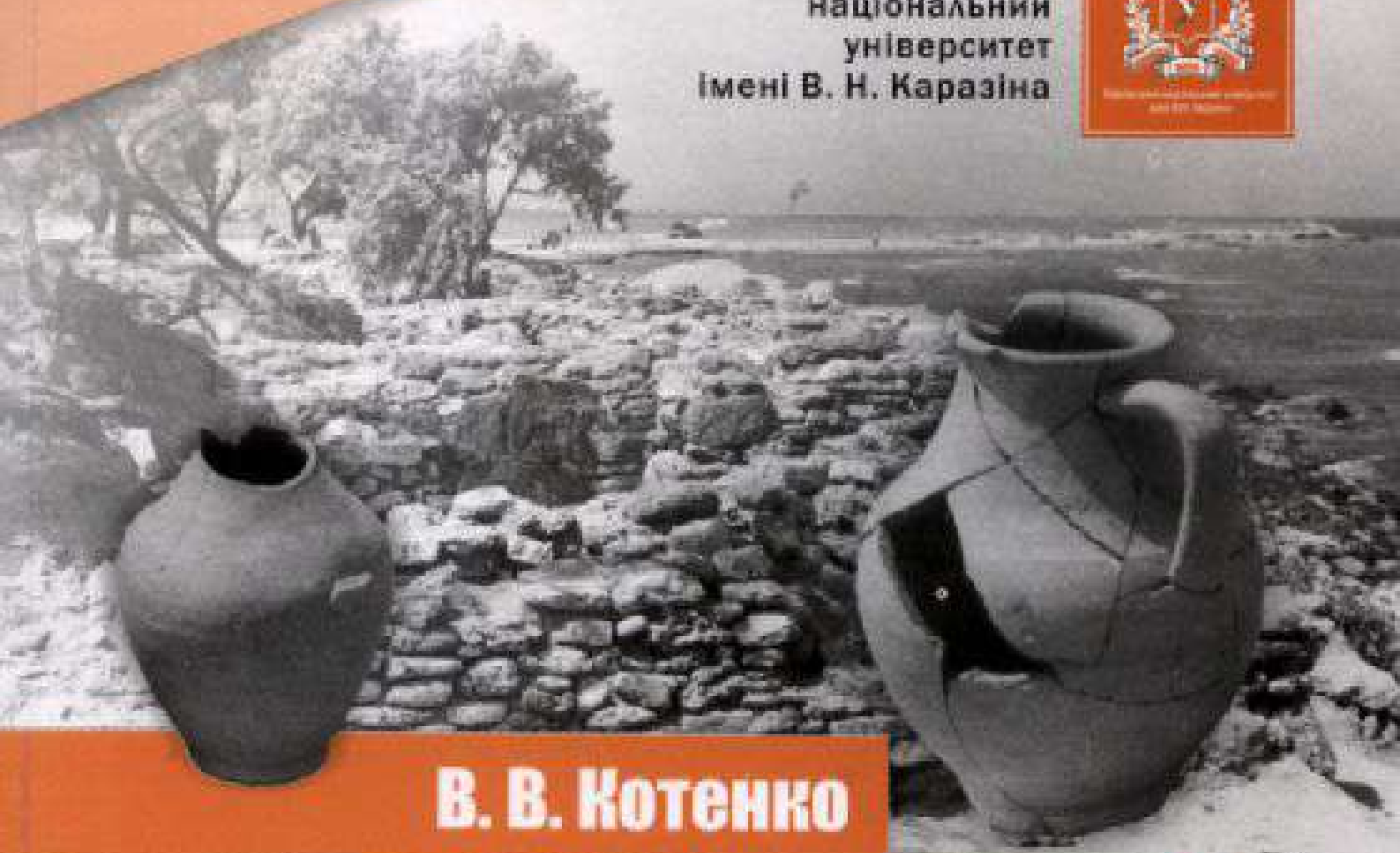


Харківський  
національний  
університет  
імені В. Н. Каразіна



**В. В. Котенко**

**ПОСЕЛЕННЯ ХЕРСОНЕСЬКОЇ ХОРИ  
МАСЛИНИ  
У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ТАВРИЦІ**

Монографія

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
імені В. Н. КАРАЗІНА

В. В. Котенко

**ПОСЕЛЕННЯ  
ХЕРСОНЕСЬКОЇ ХОРИ  
МАСЛИНИ  
У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ТАВРИЦІ**

Харків — 2017



Ministry of Education and Science of Ukraine  
V. N. Karazin Kharkiv National University

V. Kotenko

**THE SETTLEMENT  
OF CHERSONESOS CHORA  
MASLYNY  
IN THE NORTH-WESTERN TAURICA**

Kharkiv — 2017

УДК 904:911.37(477.75-14)

ББК

К 73

**Відповідальний редактор :**

**С. Б. Сорочан** — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

**Науковий редактор :**

**А. В. Буйських** — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу античної археології Інституту археології НАН України.

**Рецензенти :**

**І. В. Бруяко** — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, директор Одеського археологічного музею НАН України;

**О. А. Ручинська** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради  
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна  
(протокол № 15 від 28.11.2016 р.)*

**Котенко В. В.**

К 73

Поселення херсонеської хори Маслини у Північно-Західній Тавриці /  
В. В. Котенко. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – 228 с.

ISBN 978-966-285-390-2

Монографія присвячена комплексному вивченню поселення Маслини, що належить до хори Херсонеса Таврійського у Північно-Західній Тавриці. Пам'ятка була розкопана протягом 1972 – 1986 рр. загоном Харківського університету Північно-Кримської експедиції під керівництвом В. О. Латішевої (1934 – 2002 рр.). Робота висвітлює історію дослідження поселення, подано детальний аналіз основних аспектів матеріальної культури давнього населення — будівельних залишків та керамічного комплексу; досліджено прояви варварських елементів. порушено питання економічного розвитку херсонеської хори за елліністичної доби.

Для археологів, істориків, музейних працівників та всіх, хто цікавиться давньою історією України.

УДК 904:911.37(477.75-14)

ББК

ISBN 978-966-285-390-2

© Харківський національний університет  
імені В. Н. Каразіна, 2017

© Котенко В. В., 2017

© Рижова Ю. М., макет обкладинки, 2017

## ЗМІСТ

<b>ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ</b> .....	10
<b>ВІД РЕДАКТОРІВ</b> .....	12
<b>ВСТУП</b> .....	15
 <b>Розділ 1</b>	
<b>ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ</b> .....	19
<b>1.1. Основні етапи археологічного вивчення поселення Маслини</b> .....	20
<b>1.1.1. Дослідження пам'ятки в кінці 1940-х — на початку 1970-х рр.</b> .....	21
<b>1.1.2. Діяльність Харківського загону в складі Північно-Кримської експедиції ІА АН УРСР у 1972 – 1986 рр.</b> .....	25
<b>1.2. Історія вивчення поселення Маслини в контексті формування поглядів на хору Херсонеса Таврійського</b> .....	31
<b>1.2.1. Палеогеографічна ситуація у Північно-Західній Тавриці за античної доби</b> .....	31
<b>1.2.2. Проблемні питання формування хори Херсонеса Таврійського</b> .....	35
 <b>Розділ 2</b>	
<b>БУДІВЕЛЬНІ КОМПЛЕКСИ МАСЛИН</b> .....	43
<b>2.1. Планування та особливості забудови</b> .....	45
<b>2.1.1. Південна садиба</b> .....	47
<b>2.1.2. Західна садиба</b> .....	61
<b>2.1.3. Східна садиба та північна частина поселення</b> .....	72
<b>2.2. Господарсько-житлові об'єкти за межами античних садиб</b> .....	83
 <b>Розділ 3</b>	
<b>КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ПОСЕЛЕННЯ</b> .....	89
<b>3.1. Будівельна кераміка</b> .....	90
<b>3.2. Гарний посуд</b> .....	91
<b>3.2.1. Амфори</b> .....	92

3.2.2. Піфоси .....	95
3.2.3. Фляги .....	96
3.3. Проста гончарна кераміка .....	99
3.3.1. Кухонний посуд .....	100
3.3.2. Столовий посуд .....	101
3.3.3. Товстостінний посуд .....	109
3.4. Парадний столовий посуд .....	111
3.4.1. Аттична чорнолакова кераміка .....	111
3.4.2. Сіролощена кераміка .....	118
3.5. Культова кераміка та вироби спеціального призначення..	123
3.5.1. Культова кераміка .....	123
3.5.2. Світильники та дрібні керамічні форми .....	126
3.5.3. Глиняні вироби для заняття промислами .....	130
3.6. Ліплений посуд .....	133

## Розділ 4

### МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ В СИСТЕМІ АНТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ТАВРИКИ .....	139
4.1. Поселення Маслини та організація хори Херсонеса Таврійського .....	140
4.1.1. Зв'язки поселення в системі «поліс–хора» .....	140
4.1.2. Міжполісні економічні контакти у Північному Причорномор'ї: Херсонес — Ольвія та Маслини .....	143
4.2. Греко-варварські контакти .....	150
4.3. Хронологія пам'ятки .....	154

ВИСНОВКИ .....	158
----------------	-----

РЕЗЮМЕ .....	163
--------------	-----

SUMMARY .....	165
---------------	-----

ДОДАТКИ .....	177
---------------	-----

#### Додаток 1

Дослідження на поселеннях Гроти та Скелясте .....	178
---	-----

#### Додаток 2

Вироби з металу .....	180
-----------------------	-----

**Додаток 3**

Вироби з каменю ..... 180

**Додаток 4**

Керамічні клейма (В. І. Кац, М. В. Іващенко, С. Ю. Монахов) .... 183

**Додаток 5**

Керамічний комплекс. Статистичні показники ..... 200

**Додаток 6**

Монети з поселення Маслини (за Сапрыкин, 2005) ..... 201

**СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ** ..... 202**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ** ..... 214

Архівні джерела ..... 226

## CONTENTS

<b>ABBREVIATIONS LIST .....</b>	<b>10</b>
<b>FROM THE EDITORS .....</b>	<b>12</b>
<b>PREFACE .....</b>	<b>15</b>
 <b>Chapter 1</b>	
<b>HISTORY OF RESEARCH OF MASLYNY SETTLEMENT .....</b>	<b>19</b>
<b>1.1. The main stages of archaeological study of Maslyny settlement .....</b>	<b>20</b>
<b>1.1.1. Research of the site in the late 1940s – early 1970 s. ....</b>	<b>21</b>
<b>1.1.2. Activities of the squad of Kharkiv University as a part of the North Crimean expedition of IA USSR in 1972 – 1986....</b>	<b>25</b>
<b>1.2. The history of research of Maslyny settlement in the context of views on the chora of Tauric Chersonesos .....</b>	<b>31</b>
<b>1.2.1. Paleogeographic situation in the North-Western Taurica in ancient time .....</b>	<b>31</b>
<b>1.2.2. Problem issues of formation of Tauric Chersonesos' chora .....</b>	<b>35</b>
 <b>Chapter 2</b>	
<b>BUILDING COMPLEX OF MASLYNY SETTLEMENT .....</b>	<b>43</b>
<b>2.1. Planning and construction features .....</b>	<b>45</b>
<b>2.1.1. Southern farmstead .....</b>	<b>47</b>
<b>2.1.2. Western farmstead .....</b>	<b>61</b>
<b>2.1.3. Eastern farmstead and northern part of settlement .....</b>	<b>72</b>
<b>2.2. Household and dwelling objects outside the ancient farmsteads .....</b>	<b>83</b>
 <b>Chapter 3</b>	
<b>CERAMIC COMPLEX OF THE SETTLEMENT .....</b>	<b>89</b>
<b>3.1. Building ceramics .....</b>	<b>90</b>
<b>3.2. Containers .....</b>	<b>91</b>
<b>3.2.1. Amphorae .....</b>	<b>92</b>
<b>3.2.2. Pithoi .....</b>	<b>95</b>
<b>3.2.3. Flasks .....</b>	<b>96</b>

3.3. Commonware .....	99
3.3.1. Cooking ware .....	100
3.3.2. Table-ware .....	101
3.3.3. Thick-walled ware .....	109
3.4. Ceremonial tableware .....	111
3.4.1. Attic black-glazed ware .....	111
3.4.2. Grey-ware pottery .....	118
3.5. Cult ceramics and special products .....	123
3.5.1. Cult ceramics .....	123
3.5.2. Lamps and small ceramic forms .....	126
3.5.3. Clay wares for crafts .....	130
3.6. Handmade pottery .....	133

## Chapter 4

### THE PLACE AND ROLE OF MASLYNY SETTLEMENT AMONG THE ANCIENT MONUMENTS

OF THE NORTH-WESTERN TAURICA .....	139
4.1. Maslyny settlement and organization of Tauric Chersonesos' chora .....	140
4.1.1. Relations of the settlement in the "polis–chora" system .....	140
4.1.2. Interpolis economic contacts in the Northern Black Sea region: Chersonesos — Olbia and Maslyny .....	143
4.2. Greek-barbarian contacts .....	150
4.3. Chronology of the settlement .....	154

CONCLUSIONS .....	158
-------------------	-----

SUMMARY (rus.) .....	163
----------------------	-----

SUMMARY (eng.) .....	165
----------------------	-----

ADDENDA .....	177
---------------	-----

#### Appendix 1

Research on the Grotty and Skelyaste settlements .....	178
--	-----

#### Appendix 2

Metal objects .....	180
---------------------	-----

**Appendix 3**

Stone objects ..... 180

**Appendix 4**Ceramic stamps (*V. Kac, M. Ivaschenko, S. Monakhov*) ..... 183**Appendix 5**

Ceramic complex. Statistical data ..... 200

**Appendix 6**Coins from the Maslyny settlement (by *Сапрыкин, 2005*) ..... 201**LIST OF ILLUSTRATIONS** ..... 202**REFERENCES** ..... 214

Archival sources ..... 226

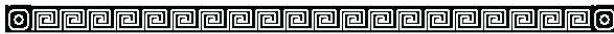


## ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АА** – Археологический альманах  
**АВ** – Археологические вести  
**АГСП** – Античные государства Северного Причерноморья  
**АДІУ** – Археологія і давня історія України  
**АДУ** – Археологічні дослідження України  
**АМА** – Античный мир и археология  
**АО** – Археологические открытия  
**БИ** – Боспорские исследования  
**ВДИ** – Вестник древней истории  
**ВХУ** – Вестник Харьковского университета  
**ІА НАНУ** – Інститут археології Національної академії наук України  
**ІИМК** – Інститут истории материальной культуры РАН  
**КСИА** – Краткие сообщения Института археологии АН СССР  
**КФ ІА НАНУ** – Крымский филиал Института археологии НАН Украины  
**МАЕСУ** – Музей археології та етнографії Слобідської України  
**МАИЭТ** – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии  
**МАКК** – Материалы к археологической карте Крыма  
**МИА** – Материалы и исследования по археологии СССР  
**НА ІА НАНУ** – Научный архив Института археологии НАН Украины  
**ПИФК** – Проблемы истории, филологии, культуры  
**СА** – Советская археология  
**ТГЭ** – Труды Государственного Эрмитажа  
**ХНУ** – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна  
**Хсб** – Херсонесский сборник  
**ВСН** – Bulletin de correspondance Hellenique  
**BSS** – Black Sea Studies  
**IOSPE** – Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. T. III.

*Пам'яті*  
*доцента кафедри*  
*історії стародавнього світу та середніх віків*  
*Харківського національного університету*  
*імені В. Н. Каразіна,*  
*кандидата історичних наук*  
**Валерії Олександрівни Латішевої**  
**(1934–2002)**

## ВІД РЕДАКТОРІВ



И историческая, и научная судьба античного поселения Маслины во многом уникальны. Просуществовав около двух столетий, оно внезапно погибло, будучи истреблено в ходе вражеского нападения в середине II в. до н. э. Более того, Маслины оказались однослойным памятником, что облегчает работу с его многочисленными материалами. Другими словами, для херсонесской сельской хоры в Северо-Западном Крыму это поселение стало своеобразными «Помпеями», погибшими едва не в один день и донесшими все разнообразие навсегда застывшей жизни. С такой археологической точки зрения памятнику необыкновенно повезло, а точнее, тем исследователям, которые взялись за его раскопки.

Эти изыскания особенно активно, непрерывно проводились почти треть XX столетия. Огромный вклад в полное, всестороннее раскрытие памятника внесла доцент кафедры истории древнего мира и средних веков Харьковского университета В. А. Латышева, которая самоотверженно трудилась здесь с 1972 года. В ходе пятнадцати археологических полевых сезонов, организованных с большим размахом, памятник был раскопан полностью, что тоже само по себе удивительно. Пожалуй, ни один из его аналогов в Крыму не был раскрыт с такой глубиной и тщанием. Оставалось обработать, обобщить накопленный материал и издать монографию, которую уже ждали специалисты-античники. К сожалению, судьба оказалась безжалостна, и Валерия Александровна не смогла осуществить мечту, к которой шла всю жизнь: болезнь унесла ее еще в расцвете творческих сил, накопленные материалы остались необработанными, а некоторые — даже не паспортизированными, будучи сосредоточены в Музее археологии Харьковского университета. В ходе работы по разбору, ин-

вентаризации этих материалов я предложил В. В. Котенко, тогда студентке первого курса истфака, поработать в фондах музея, помочь с их оформлением и документированием. Так начался отсчет нового этапа в истории Маслин, который привел к этой книге. Понадобились годы упорного труда, чтобы завершить то, о чем мечтала Валерия Александровна Латышева, и в определенной степени, сделанное — это памятник памяти археолога, самоотдавшего поселению Маслины всю жизнь без остатка. Это выполнение святого — завета ушедшего товарища. Наука же получит теперь полное представление о достигнутом.

Работа носит, прежде всего, археологический характер, позволяет наметить новые, прежде неизвестные моменты в контактах херсонеситов с миром варваров, с которыми первые жили то в мирном симбиозе, то в непримиримой, смертной вражде. В книге представлен всесторонний срез всех сторон материальной культуры поселения Маслины, который может служить своеобразным эталонным репером для аналогичных или близких ему памятников античного Северо-Западного Крыма.

*Доктор исторических наук, профессор  
С. Б. Сорочан*

\* \* \*

Численні питання, пов'язані зі становленням та подальшим розвитком Херсонеського полісу, не втрачають актуальності, незважаючи на більш ніж століття їх вивчення. Серед таких, які знаходяться на вістрі постійного наукового пошуку, — це формування та просторовий розвиток внутрішньої території держави, хронологія позаміських поселенських пам'яток та некрополів, принципи організації житлової та господарської забудови, щоденні заняття населення. Їх з'ясування підводить до постановки та вирішення більш складних та узагальнюючих питань, які стосуються економіки та етнічної історії цього регіону в давнину. Монографія В. В. Котенко — ще один вагомий внесок у вивчення такої складної інституції, якою є Херсонеський поліс.

У розпорядження автора потрапив величезний обсяг археологічних матеріалів, розкопаних експедицією Харківського університету під керівництвом В. О. Латишевої та, за рідкісними виключеннями, практично не залучений до наукового обігу. Тому наукова новизна монографічного дослідження не викликає сумніву. Сучасна обробка всієї колекції на підставі загальноприйнятих в археологічній практиці методик, її хронологічна колонка, встановлення реперних дат початку будівництва та занепаду поселення на фоні узагальнення всієї доступної інформації про архітектурно-будівельний розвиток комплексу становило складну задачу, з якою В. В. Котенко цілком впоралася. Крім того, прикордонне розташування поселення само підказало питання про взаємодію системи «поліс – хора» та роль поселення у посередницькій торгівлі й взагалі у відносинах із сусіднім Ольвійським полісом. До речі, останнє питання, яке так і не було вирішене попередниками автора, дало змогу їй продемонструвати як свою ерудицію, так і висловити власну думку щодо складних політичних процесів, що відбувалися в цьому районі Причорномор'я у класичний час. Вихід на узагальнюючий рівень став можливим завдяки ретельному аналізу масового археологічного матеріалу.

Сказане дає мені підстави вважати, що монографічне дослідження В. В. Котенко є новим, закінченим, виконаним на належному методичному та фаховому рівнях. Поставлені на початку роботи завдання та питання знайшли свої відповіді у висновках. У вітчизняній історіографії античності це перша робота, присвячена вивченню окремого поселення хори Херсонеса Таврійського у повному обсязі.

*Доктор історичних наук,  
старший науковий співробітник*

*А. В. Буйських*

## ВСТУП



Вивчення хори Херсонеса Таврійського, одного з трьох найбільших полісів Північного Причорномор'я, є важливим для сучасної античної археології. Обрана тематика пов'язана з питаннями політичного упорядкування цього важливого давньогрецького центру в регіоні та зі встановленням його кордонів у час найбільшого розквіту на теренах Північно-Західної Таврики. Дослідження херсонеської хори дозволяє також дослідити економічну розбудову поліса та самих поселень, що входили до його складу, формування пріоритетних галузей господарства та експорту найважливіших товарів. Без вирішення цих питань неможливо створити сучасну об'єктивну картину розвитку Херсонеса Таврійського за античної доби як складової частини культурної спадщини давнього населення України. З-поміж низки античних пам'яток, які досліджені у Північно-Західній Тавриці, особливе значення має поселення Маслини на північному кордоні Херсонеського полісу. Пам'ятка в археологічному плані була повністю досліджена у 1972 – 1985 рр., але до наукового обігу було залучено тоді лише загальні інформативні дані, без детального опрацювання всіх складових матеріальної та духовної культури мешканців. Така ситуація унеможлилювала створення об'єктивної картини розвитку хори Херсонеса на її віддалених теренах та не дозволяла дати сучасну оцінку комплексу археологічного матеріалу як з цього поселення, так і з херсонеської хори загалом.

Археологічні дослідження поселення Маслини відбувалися у другій половині ХХ ст. під керівництвом В. О. Латишевої,

результатом чого стало накопичення значного масиву інформації. Проте дотепер не з'явилося комплексної роботи, присвяченої вивченню матеріальної культури населення та загалом ролі поселення в системі античних пам'яток регіону. У різний час цих питань побіжно торкалися П. М. Шульц, А. О. Щепинський, О. М. Щеглов, проте більше уваги приділялося міським центрам херсонеської хори — Керкінітіді та Калос Лімену, або ж окремим сюжетам з історії Північно-Західної Таврики в античну епоху. У численних статтях В. О. Латишевої міститься переважно загальна інформація та порушено лише деякі питання стосовно масового матеріалу з поселення Маслини. Сама ж колекція знахідок тривалий час лишалася неопублікованою. Тому наразі необхідним є детальне вивчення та реконструкція будівельного комплексу і просторового розвитку поселення північної частини хори Херсонеса, а також залучення до наукового обігу на сучасному рівні масового археологічного матеріалу з розкопок пам'ятки. На підставі цього здається вкрай необхідним висвітлення матеріальної культури населення північної периферії полісу, вивчення його економічної бази. З огляду на масив накопичених археологічних матеріалів з інших пам'яток регіону, нагальним є визначення місця поселення Маслини в загальній низці пунктів сільськогосподарської округи Херсонеса Таврійського за елліністичної доби.

Основна мета роботи полягає у створенні загальної картини розвитку поселення Маслини як цілісного господарського комплексу, найпівнічнішого серед відомих у структурі хори Херсонеса Таврійського, реконструкції матеріальної культури його населення. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення конкретних завдань: збору максимально повної інформації про археологічне вивчення поселення; уточнення хронологічних меж існування поселення на підставі всебічного аналізу археологічного матеріалу на сучасному рівні; комплексної характеристики будівельних залишків та керамічного комплексу; висвітлення проявів культури варварського населення на периферії Херсонеського полісу; визначення ролі поселення Маслини в загальній системі його просторового та економічного розвитку.

Переважає більшість античних поселень Північно-Західної Таврики не згадується в письмових джерелах, за винятком

вже локалізованих міських центрів — Керкінітіди, Калос Лімену та ще не локалізованих, зокрема, Таміраки і Дандаки [Качарава, 1991, с. 82–83, 249–250; Кутайсов, 2002, с. 45–48]. Тому першочерговим джерелом до вивчення цієї пам'ятки виступила, передусім, матеріальна культура, залишена давнім населенням. Вона представлена будівельними рештками, керамічним комплексом та численними предметами побуту, яких для цієї роботи було залучено приблизно чотири тисячі. Серед них важливе місце посідає кераміка, опрацьована в античних фондах Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна (м. Харків), Чорноморського історико-краєзнавчого музею (смт. Чорноморське, АР Крим), музею Далеківської школи (с. Далеке, АР Крим).

Таким чином, на підставі комплексного аналізу археологічних матеріалів вперше у вітчизняній історіографії створено узагальнююче дослідження повністю розкопаного поселення сільської округи Херсонеса Таврійського. Воно охоплює аналіз історіографічної бази та основні риси матеріальної культури населення. У даній роботі всебічно розглянуто питання особливостей планування та забудови пам'ятки, розвитку всього будівельного комплексу, систематизовано масовий керамічний матеріал, визначено хронологію та атрибутовано окремі групи знахідок. На новий методичний рівень виведено опрацювання масового археологічного матеріалу з поселення. Доповнено інформацію про контакти у регіоні грецького населення Маслини з варварським оточенням. У цілому, розширено відомості про хору Херсонеса в Північно-Західній Тавриці та встановлено роль поселення Маслини як одного з ключових пунктів на північній периферії Херсонеського полісу за елліністичної доби.

\* \* \*

Книга має на меті представити основні риси матеріальної культури жителів поселення Маслини — будівельних залишків та керамічного комплексу. Інші аспекти побуту, що представлені артефактами, виготовленими з металу, каменю, кістки тощо, варто представити окремим, доповненим виданням.

Збір інформації та опрацювання археологічного матеріалу для написання цієї книги тривали десяти років, а за-



кінчення цієї роботи співпало з датою 30-річчя завершення археологічних розкопок на поселенні Маслини у 1986 році. За цей час до процесу накопичення даних долучилися спеціалісти з Харкова, Києва, Криму. Щиро дякую своїм Учителям — д.іст.н. С. Б. Сорочану та д.іст.н. А. В. Буйських за цінні рекомендації та раціональні настанови. Також вдячна рецензентам — д.іст.н. І. В. Бруяко та канд.іст.н. О. А. Ручинській за допомогу у підготовці текстової частини книги на етапі представлення до захисту однойменного дисертаційного дослідження.

Щиро вдячна своїм викладачам з кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна — канд. іст.н. О. П. Мартем'янову, д.і.н. І. П. Сергееву, д.іст.н. В. І. Кадеєву, канд.іст.н. Ю. О. Голубкіну, канд.іст.н. С. В. Д'ячкову за надані спогади про В. О. Латішеву та розкопки на поселенні Маслини. Особливо вдячна колишнім і теперішнім співробітникам Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна — канд.іст.н. І. Б. Шрамко, канд.іст.н. В. В. Скирді, канд.іст.н. С. А. Заднікову, О. О. Крютченку, Т. М. Круці, А. Н. Андрусішиній, Д. О. Каргінній за наданий для обробки матеріал. За наукове редагування тексту вдячна співробітникам відділів античної археології та археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України — канд.іст.н. С. Б. Буйських, д.іст.н. С. Д. Крижицькому, д.іст.н. Н. О. Гаврилюк, канд.іст.н. Д. С. Гречку. За сприяння у швидкому виході книги у світ дякую д.іст.н. С. І. Посохову, канд.іст.н. С. Д. Литовченку; свою підтримку на етапі захисту дисертації та у процесі написання книги надав також д.іст.н. О. М. Пошивайло. Неабияк у процесі збору інформації про поселення Маслини допомогли кримські колеги — канд.іст.н. С. Б. Ланцов, З. І. Писач, А. Р. Кемалова, канд.іст.н. В. П. Власов, за що їм щиро вдячна.

Тривалий період підготовки книги був насичений не лише рутинною працею у фондах, а й надзвичайно цікавими подорожами і новими знайомствами. Таким чином, пишучи одну історію античного поселення довелося пройти у пошуку шлях зовсім іншої, нової історії.

# Розділ 1



## ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ



В античний час Північно-Західна Таврика відіграла важливу роль у політичному та економічному житті Херсонеса Таврійського, входячи до складу його хори. Одним з ключових у цій частині херсонеської аграрної території було поселення Маслини, розташоване на Тарханкутському півострові біля с. Северне Чорноморського району Автономної Республіки Крим, на морському узбережжі Каркінітської затоки (рис. 1.1).

## **1.1. ОСНОВНІ ЕТАПИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ**

Археологічні дослідження на поселенні можна поділити на два етапи: спорадичні, тобто ті розвідки та обстеження, що проводилися до початку планомірних розкопок (1948 – 1970 рр.), та систематичні, що передбачали багаторічні розкопки на пам'ятці та вивчення її найближчої округи (1972 – 1985 рр.). На підставі того, що й дотепер не існує остаточних свідчень про наявність античних поселень північніше Маслин, ця пам'ятка традиційно вважається крайньою ланкою (або однією з таких) у ланцюгу пунктів хори Херсонеса у Північно-Західній Тавриці [Щеглов, 1978, с. 32; Пальцева, 1988, с. 13; Латышева, 1999, с. 79]. Але поряд з цим існує точка зору, сформована внаслідок численних археологічних розвідок у цьому регіоні, що до складу Херсонеської держави входила вся прибережна територія від Балаклавської долини до Перекопу [Ланцов, 1991, с. 11]. Дослідження останніх років у Західній Тавриці доводять, що поселення Маслини було значним пунктом херсонеської хори, що мало потужну кам'яну забудову, а також показують, що

сітка античних поселень у регіоні була значно густішою, аніж вважалося дотепер [Winther-Jacobsen, 2012, р. 54]. Тому наразі особливо важливим є детальне вивчення матеріальної культури повністю розкопаного поселення із залученням аналогій з сусідніх пам'яток для об'єктивної оцінки історичних процесів, що відбувалися в регіоні за античної доби.

### **1.1.1. Дослідження пам'ятки в кінці 1940-х — на початку 1970-х рр.**

Науковий інтерес до позаміських територій Херсонеса з'явився ще у першій половині XIX ст., але він був спрямований переважно на вивчення міських центрів — Керкінітиди та Калос Лімену. Протягом значної частини цього періоду ще не було відомо про цілу низку пам'яток у Північно-Західній Тавриці, які належали Херсонеському полісу. Зацікавленість залишками стародавніх поселень вздовж західного узбережжя Кримського півострова вперше проявив П. М. Шульц (рис. 1.2:1). Саме з його активної польової діяльності слід починати перший етап вивчення північного регіону херсонеської хори, у тому числі й поселення Маслини. В 1933 р. він здійснив розвідки на Тарханкутському півострові. Його маршрут розпочався з Ак-Мечетського городища (сучасне смт. Чорноморське АР Крим) і простягався у південному напрямку вздовж західного берега Криму до пересипу Донузлавського озера [Смекалова, 2010, с. 4–6]. Свої дослідження П. М. Шульц продовжив у 1934, 1948, 1962 роках. Слід зазначити, що у 1948 р. він провів розвідки від гирла р. Альма до с. Красноярське та від с. Оленівка на Тарханкуті до Перекопу [Смекалова, 2010, с. 6], і, звісно, мав обстежити серед інших й місце, де розташовано поселення Маслини. Тривалий час результати цих робіт не були відомі. Лише у 2010 р. було вибірково опубліковано звіти про роботи Євпаторійського загону Тавро-Скіфської експедиції за 1933 та 1948 рр. [Шульц, 2010, с. 13–24, Шульц, 2010а, с. 25–30]. Серед описаних поселень є згадка і про поселення Маслини. Так, П. М. Шульц у звіті за 1948 р. зазначив, що між озером Ярилгач та Бакальським озером виявлено лише одне скіфське городище біля с. Володимирівка (Чогол-Тай, урочище Чегол-тай). Знаходиться воно на пологому березі моря біля невели-

кої затоки (бухти), на відстані 4 км від села у північно-східному напрямку. Про те, що П. М. Шульц описував саме поселення Маслини, свідчить його згадка про поширення на місцевості дикої кримської маслини (лоху сріблястого), що не було типовим для західного узбережжя Кримського півострова, проте зустрічалося саме в означеній місцевості [Шульц, 2010, с. 29]. Внаслідок обстежень П. М. Шульц визначив розміри городища як 120 × 90 м. У підйомному матеріалі зустрічалися фрагменти тарних амфор, скіфський ліплений посуд, подекуди черепиця. Як найранішу за часом знахідку автор визначив фрагмент денця чорнолакового аттичного кіліка III ст. до н. е. У верхніх горизонтах переважали фрагменти тарних амфор перших століть нашої ери. [Шульц, 2010а, с. 29].

Під час опису фортифікаційних споруд П. М. Шульц звертав особливу увагу на стіни зі рваного каменю на глині, а сам принцип їх зведення порівнював з укріпленням Неаполя Скіфського [Шульц, 2010а, с. 30]. Автор цих досліджень також дав інформацію про зольник, висотою 1,1 м та діаметром 45 м, що був розташований у центрі городища. Конфігурацію плану поселення чи хоча б решток кам'яної забудови у звіті не наведено. За місцем розташування він порівнював Маслини з городищем Айрчі та зазначив, що це найпівнічніше серед виявлених на той час скіфських городищ Таврійського півострова [Шульц, 2010а, с. 30].

Таким чином, виходячи з наведеної П. М. Шульцем інформації, на середину ХХ ст. поселення Маслини визначалося як укріплене поселення з потужною фортифікацією та відповідним керамічним матеріалом, що в археологічному відношенні належало до пізньоскіфської культури. Слід визнати, що це закономірний висновок, враховуючи рівень тогочасних знань про ці пам'ятки та їх загальноприйняту культурно-історичну інтерпретацію. Тоді ще не було відомо, що більшість пізніх скіфських укріплень перекривали більш ранні давньогрецькі пам'ятки, що були зведені вихідцями з Херсонеса Таврійського ще з другої половини IV ст. до н. е. До того ж, описаний П. М. Шульцем зольник може бути трактований також як сліди масштабної пожежі, що призвела до загибелі поселення, а не лише як традиційний елемент скіфської культури у сучасному розумінні цього терміну.

Дещо пізніше, у 1959 р. за ініціативи Херсонеського музею була організована Тарханкутська експедиція (з 1969 р. — експедиція Ленінградського відділення ІА АН СРСР), яка поставила за головну мету всебічне дослідження хори Херсонеса. До її завдань входило вивчення топографії, стратиграфії, хронології пам'яток з метою визначення основних етапів історичного розвитку всього регіону; виявлення меж херсонеської хори, її внутрішнього устрою та динаміки розвитку; накопичення та вивчення конкретних матеріалів з метою реконструкції екології району в давнину [Щеглов, 1978, с. 11]. Саме таке широке коло наукових інтересів за безпосередньої та плідної участі О. М. Щеглова (рис. 1.2:2) дозволило поставити на новий методичний рівень дослідження пам'яток херсонеської хори. Така робота була революційною у рамках всього Північно-Причорномор'я. Крім того, тоді було закладено надійний фундамент комплексного вивчення хори одного причорноморського поліса, як на свій час, багато в чому еталонного для всього регіону. Такі масштабні роботи в цьому регіоні раніше не проводилися і тому їх справедливо можна вважати початком нового етапу у вивченні всієї Північно-Західної Таврики. Саме ця експедиція вперше почала археологічні дослідження і на території поселення Володимирівка, яке згодом було перейменовано в Маслини. У 1965–1966 рр. тут були проведені перші зачистки культурного шару і виступаючих у береговому зрізі кам'яних кладок. У результаті було встановлено, що весь шар містить кераміку III—II ст. до н. е. Цей факт, а також спостереження за системою кладок дозволили висловити припущення, що тут, на раніше незаселеному місці, приблизно у середині III ст. до н. е. виникла скіфська фортеця. Оскільки горизонт з матеріалами пізніше II ст. до н. е. виявився повністю відсутнім, було встановлено, що приблизно до кінця цього століття вона припинила своє існування. Крім того, відомо, що це було останнє з поселень з баштами, обстежених в цьому районі Тарханкутською експедицією [Щеглов, 1978, с. 40].

Через деякий час, у 1970 р. поселення Володимирівка (Маслини) було повторно обстежене А. О. Щепинським та О. М. Черепановою [Щеглов, 1978, с. 40] (рис. 1.3:1–2). Оскільки авторами цих досліджень згадується факт відкриття П. М. Шульцем єдиного скіфського поселення біля с. Володи-

мирівка [Щепинський, 1974, с. 62], то, ймовірно, йдеться все ж про поселення Маслини, яке було обстежене у 1948 р. [Шульц, 2010, с. 25–30]. Так А. О. Щепинський зазначив, що на березі Каркінітської затоки біля с. Северне Чорноморського району на скіфському городищі Чеголтай Тарханкутським загоном Північно-Кримської експедиції були проведені охоронні розкопки. Дослідженню підлягали кам'яні будівлі, які руйнувалися морем [Щепинський, 1972, с. 326]. Слід зазначити, що до цього, з 1966 р. діяльність згаданої експедиції була сконцентрована на півночі Тарханкута, в зоні будівництва Роздольненського та Чорноморського відгалужень Північно-Кримського каналу [Щепинський, 1974, с. 62].

У процесі обстеження 1970 р. в береговому обриві було виявлено 12 зернових ям (глибина до 2 м, діаметр дна 0,7–1,5 м), знайдено кілька зернотерок. Також були зафіксовані контури землянки (довжина 5 м, глибина 2 м). У культурному шарі поселення та у заповненні господарських ям і землянки зафіксовано значні домішки попелу та розколоті кістки тварин, а також фрагменти пізньоскіфської ліпленої кераміки, амфор. У північно-східній частині (в обриві берега) виявлено залишки стіни товщиною 1,7 м з масивних необроблених каменів (до 1,5 × 0,8 × 0,7 м) та забутовка з дрібного каміння [Щепинський, 1974, с. 62–64]. У результаті досліджень було зроблено висновок, що, як і на інших поселеннях регіону, скіфське поселення виникло тут на місці херсонеського пункту IV ст. до н. е., яке існувало раніше. Також стало зрозумілим, що відсутність наступного горизонту, який належить до рубежу ер і є характерним для інших подібних поселень, виокремлює Маслини з кола аналогічних пам'яток Північно-Західного Криму [Щеглов, 1978, с. 40].

Таким чином, кінець 1940-х — початок 1970-х рр. можна назвати часом початкового етапу дослідження Маслин [Котенко, 2012, с. 264–266]. Хоча підсумки робіт 1965–1966 рр. були багато в чому просто загальними, але науковий інтерес до пам'ятки неодмінно виник. Важливо, що в цей час було здійснено і першу спробу визначити хронологічні рамки існування Володимирівки (Маслин) [Щеглов, 1978, с. 40]. Враховуючи досвід дослідження експедицією інших херсонеських поселень, а також реальні результати проведених зачисток

кладок, дослідники спочатку назвали III—II ст. до н. е., але, як стане зрозуміло в ході подальшого вивчення поселення, ці часові рамки виявляться ширшими. Ще одним вагомим результатом першого етапу досліджень є те, що відтепер Маслини стали відомі як велике поселення хори Херсонеса Таврійського з матеріалом пізньоскіфського часу. Але археологічних досліджень широкою площею на пам'ятці ще не проводилося. Тому отримані на цьому етапі дані не давали повної відповіді на цілу низку важливих питань, а саме про особливості внутрішнього планування поселення, його благоустрій, склад керамічного комплексу, заняття, історичну долю мешканців, місце розташування некрополя тощо.

### **1.1.2. Діяльність Харківського загону в складі Північно-Кримської експедиції ІА АН УРСР у 1972 – 1986 рр.**

З 1972 р. починається новий (другий) етап в історії дослідження поселення Володимирівка, за яким остаточно закріплюється назва Маслини. Саме цього року під керівництвом В. О. Латишевої (рис. 1.3; 1.4) загін Харківського університету в складі Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР, очолюваної А. О. Щепинським, почав розкопки цього поселення (рис. 1.5; 1.6). Наукові розкопки мали на меті вирішення низки конкретних завдань: з'ясування стану збереженості пам'ятки, площі, яку займало поселення, зняття його плану та дослідження просторової структури, вивчення стратегічних особливостей культурних нашарувань (кількості будівельних періодів), визначення основних рис матеріальної та духовної культури, встановлення етнічної належності його мешканців, загальної заселеності Північно-Західного Криму за античної доби, характеру відносин з далеким та близьким оточенням, роль в історичних долях Херсонеса та Пізньоскіфського царства, ступінь тяжіння цього району до Херсонеса та степового Криму [Латишева, 1972, л. 1].

На початок досліджень море омивало поселення з північного заходу і північного сходу. З протилежного боку — на південний захід, південь і південний схід відкривався рівнинний степ. В. О. Латишева обмежувала поселення ґрунтовою доро-



гою, яка проходила вздовж узбережжя. Археологічні дослідження за окресленими межами показали повну відсутність культурного шару. Із заходу поселення Маслини було обмежене досить низькою піщаною балкою, яка часто заливалася морем. За припущенням В. О. Латишевої, в давнину це було русло ріки, напологому березі якої могло простятися поселення. Звідси воно у вигляді вузької смуги завширшки 25–50 м тяглося вздовж морського узбережжя на схід на 250–300 м. На східній межі певним орієнтиром поселення слугував покинутий кар'єр, який, можливо, використовувався і в давнину для видобування будівельного каменю.

Культурний шар поселення постраждав, головним чином, від руйнівної дії морського прибою. Море, підступаючи до поселення з північного заходу, поступово розмивало берег, оголюючи в його розрізі кам'яні кладки, ями та інші будівельні залишки, які були помітні на початок досліджень. На основній частині поселення не було виявлено значного руйнування нового часу — оранки, забудови тощо, але фіксувалися сліди вибірки каменю та піску з культурного шару [Латышева, 1972, л. 3].

Стратиграфія берегового зрізу була представлена чотирма основними шарами. Зверху під дерном залягав гумусований ґрунт зі значним вмістом піску. Цей сухий світло-сірий шар простягався нерівномірно, на більшості площі його ширина сягала до 0,2 м, інколи доходила позначки 0,6 м, а в деяких місцях зникала зовсім. Під ним містився потужний шар ґрунту темного кольору шириною 1 м, в якому саме і залягали залишки давнього поселення. В ньому містилися всі будівельні об'єкти, представлені розвалами каменю, серед яких вирізнялися фрагменти стін, вимосток, водогонів. Тут також вимальовувалися плями вогнищ та господарських ям, фрагменти кераміки, остеологічні рештки, шматки глиняної обмазки тощо. Під культурним шаром містився передматериковий суглинок темно-жовтого кольору потужністю 0,4–0,6 м. Поступово він переходив у сиру материкову глину, товщиною залягання від 0,2 до 0,8 м у західній частині поселення, зростаючи до позначки 1 м у східній частині, де він набував інтенсивного рудого кольору. За висновками В. О. Латишевої, шар глини з передматериковим суглинком є породами природного утворення, які засвідчують рівень морського берега в давнину. Потужність

цих порід наростала поступово — від нульової точки із заходу, в районі піщаної балки, до позначки 1,5 м і вище у східній частині. Залягання культурного шару навпаки мало найбільшу потужність у західній частині поселення і поступово зменшувалося на схід, де зникало зовсім [Латышева, 1972, л. 3–4].

Спираючись на планувальні особливості відкритих споруд, а також на спостереження над загальними особливостями матеріальної культури, В. О. Латышева зробила висновок, що садиби на території Маслин були засновані вихідцями з Херсонеса Таврійського в останній чверті IV ст. до н. е., а в середині II ст. до н. е. тісні економічні контакти з Херсонесом обірвалися, як і життя поселення в цілому [Латышева, 1972, л. 1–3].

Умовно територію поселення Маслини можна поділити на дві частини: західну та східну. Розкопки почалися із західної частини, де море оголило фундаменти стародавньої кладки з масивних кам'яних блоків, і саме тут містився найпотужніший культурний шар. Протягом 1972 – 1974 рр. були відкриті баштові споруди з прилеглими приміщеннями у західній, південній та східній частинах поселення. Під час розчисток виявлено характерний для поселень елліністичного часу матеріал: амфори, простий гончарний, чорнолаковий столовий та ліплений посуд. Серед інших речей виявлено глиняні грузила, вироби з металу (цвяхи, риболовні гачки, наконечник ножа) та кістяні проколки [Латышева, 1973, с. 301]. Початок дослідження поселення Маслини дозволив зробити попередні висновки про одношаровість пам'ятки, а перші знахідки зводили час існування поселення до III–II ст. до н. е., але ці хронологічні рамки з накопиченням джерельної бази зараз підлягають коригуванню.

На перших етапах розкопок Маслин досить детально було досліджено південну башту, передусім через її задовільний стан збереженості порівняно з іншими спорудами. Було з'ясовано її площу та товщину стін, зафіксовані залишки кам'яних сходів на другий поверх, відкритий прилеглий до неї вимощений двір з криницею, господарські приміщення [Латышева, 1975, с. 312–313]. У подальші роки продовжувалися дослідження західного та південного баштових комплексів, що дало змогу В. О. Латышевій висловити припущення про існування першопочаткового плану будівництва комплексу, до

якого вони були включені [Латышева, 1975, л. 6]. До нерядових об'єктів розкопок 1975 р. належить поховання — зібганий кістяк, який був впущений у культурний шар поселення, але не сягав рівня залягання матеріалу [Латышева, 1975, л. 9–10].

У 1976 – 1978 рр. досліджувалися приміщення баштових комплексів та проводилася консервація відкритих будівельних залишків. Сезон 1976 р. був присвячений вивченню групи споруд, що належали до комплексу південної башти, а також будівлі східної башти з прилеглим двором та приміщеннями господарського призначення. Дослідження вимостки двору південної башти показали, що першопочатково цей комплекс розширювався не в одному, а у двох напрямках [Латышева, 1976, л. 15] і, ймовірно, саме звідси розпочалася розбудова поселення.

У 1976 р. роботи були зосереджені також на околиці поселення, де досліджувалася група курганів. Інформація про них у польовій документації, на жаль, не дуже чітка. Вони розташовувалися на відстані 1 км на південний схід від поселення і ледь здіймалися над сучасною поверхнею. За низкою ознак ці поховальні споруди належали варварському населенню, яке заселяло степову зону Північно-Західної Таврики. Як зазначала В. О. Латишева, розкопки цього випадково виявленого кургану мали пробний характер і для остаточного вирішення питання про віднесення цього об'єкта до поселення потрібні більш масштабні дослідження поблизу Маслин [Латышева, 1976, л. 29].

Розкопки 1979 р. були зосереджені на дослідженні ділянок за межами зовнішньої стін садиб з метою з'ясування їхньої належності до античної пам'ятки та функціонування в давнину. У ході вивчення групи приміщень господарського характеру В. О. Латишева зробила висновок про одночасну забудову ділянки, а виникнення комплексу, який прилягав до західної башти, датувала часом не раніше другої половини III ст. до н. е. [Латышева, 1979, л. 10]. Результати семи археологічних сезонів показали, що ця ділянка поселення являє собою цілісну систему. До неї входили чотири башти, одна з яких — північна — знищена морем і велика кількість менших приміщень, переважно господарського призначення. В. О. Латишева у ході досліджень 1972–1979 рр. звертала особливу увагу на причини загибелі поселення. Серед можливих варіантів вірогіднішим

був раптовий напад на поселення, внаслідок чого життя на ньому припинилося.

З 1980 р. на Маслинах почалося дослідження східної частини з метою з'ясування характеру її використання у давнину. На цій ділянці не було виявлено щільної кам'яної забудови, як це спостерігалось у західній частині, однак культурний шар відрізнявся великою кількістю речових знахідок. В. О. Латишева дослідила, що заселеність цієї частини не була нижчою, ніж західної [Латышева, 1981, с. 272–273].

Під час розкопок 1981 р. на східній частині поселення Маслини було виявлено рештки ймовірно дерев'яних наземних чи напівземлянкових будівель, які фіксувалися за вцілілими ділянками глинобитної підлоги, ямами-льохами, розвалами виробничих печей з відходами бронзоливарного виробництва, свинцевими прутами та іншим металевим ломом. Результати цього польового сезону дозволили В. О. Латишеві зробити припущення, що початковий період існування поселення пов'язаний з освоєнням його східних околиць, де вже в останній чверті IV ст. до н. е. існували напівземлянки та наземні дерев'яні будівлі. Крім того, в період функціонування західної частини життя на східній не припинилося [Латышева, 1981, л. 12].

За попередніми висновками В. О. Латишевої, територія на схід від грецького поселення досить активно використовувалася рядовим населенням, яке займалося виготовленням кераміки та металургійним виробництвом [Латышева, 1982, л. 10]. Ці висновки потребують уточнення на базі вивчення ліпленого посуду зі східної частини Маслин. Також у польових сезонах 1980–1982 рр. продовжувалося дослідження західної частини поселення, в ході чого виникла пропозиція створити охоронну зону з відмежуванням всієї площі, зайнятої залишками башт з метою консервації та подальшої музеєфікації останніх.

У 1983 р. діяльність експедиції була спрямована на подальше дослідження східної частини Маслин. Особливу увагу було приділено землянці, яка була зафіксована на рівні давньої глинобитної підлоги і врзалася в материкову глину на глибину 1 м [Латышева, 1984, с. 306]. Характер об'єкта та прилеглих конструкцій дозволив В. О. Латишеві зробити висновок про виробничий характер споруди: землянка, ями, глинобитні підвищення могли в давнину використовуватися

для виготовлення ліпленого посуду. Серед інших конструкцій були розчищені дві господарські ями з типовим матеріалом [Латышева, 1984, л. 16].

На початку 80-х рр. XX ст. почалося більш детальне вивчення отриманого археологічного матеріалу, проводилися перші спроби його інтерпретації. На жаль, на сьогодні цією інформацією можна користуватися обмежено, оскільки всі види керамічних та інших виробів вимагають новітніх публікацій. У 1985 р. роботи загону були зосереджені на східній частині поселення та на південний схід, південь і захід від зовнішніх стін садиб. Дослідження ділянки на південний схід показали її господарський характер використання в давнину. На захід від садиб простягалася житлова зона з кам'яними та дерев'яними будівлями, де проживало рядове населення [Латышева, 1985, л. 22]. Таким чином, виявилось, що територія, яка використовувалася під житлову забудову на Маслинах, простягалася від ядра поселення не лише на схід, а й на південь і захід.

Слід зазначити, що у 1985 р. експедицією була передбачена пошуково-розвідувальна група, яка займалася локалізацією некрополя Маслин. З цією метою було проведено планомірне обстеження великої території, що прилягала до поселення. Методом пробних траншей були обстежені земельні угіддя у радіусі 100 м на схід, південь і захід (тобто по суходолу) від поселення загальною площею приблизно 75 тис. м<sup>2</sup>, але некрополя у радіусі ста метрів від поселення не знайдено, тому його слід шукати за межами обстеженої території [Латышева, 1985, л. 24]. У наступному 1986 р. на поселенні відбувалися консерваційні роботи без отримання нового матеріалу. Важливим результатом діяльності експедиції стало відкриття музейної кімнати при радгоспі в с. Далеке, де експонувалися результати розкопок поселення Маслини (рис. 1.7).

Таким чином, археологічні дослідження другого етапу (1972–1985 рр.) дали суттєву інформацію про характер внутрішнього планування поселення та його матеріальну культуру. Садиби з баштами та прилеглими до них приміщеннями на Маслинах виявилися головною частиною давньогрецької пам'ятки, до якої з усіх сторін суходолу підходило неукріплене селище. Автор розкопок встановила, що за своєю матеріальною культурою поселення тяжіло до Херсонеського полісу,

хоча з отриманого матеріалу виокремлюється група скіфського ліпленого посуду. Археологічно було простежено загибель поселення внаслідок нападу з боку кочовиків степу в середині II ст. до н. е. В цілому, основним досягненням етапу слід вважати стійкий науковий інтерес до пам'ятки, детальне вивчення її топографії та систематичне накопичення археологічних джерел. Головним недоліком цього етапу досліджень є суттєве відставання публікацій результатів робіт, за виключенням загальної інформації, та недостатня увага до вивчення будівельного і керамічного комплексу поселення, а тому — і встановлення детальної хронології. Матеріал з Маслин не було повністю введено до наукового обігу і пам'ятка надовго лишилася маловідомою дослідникам.

## **1.2. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ НА ХОРУ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО**

Комплексне дослідження пам'ятки передбачає передусім аналіз всіх доступних джерел, серед яких виокремлюються ті, що стосуються природно-кліматичних умов у регіоні за античної доби, які вплинули на вибір місця для заселення цієї території в давнину, а також сприяли формуванню історичних передумов виникнення поселення.

### **1.2.1. Палеогеографічна ситуація у Північно-Західній Тавриці за античної доби**

Для розуміння ситуації в Північно-Західній Тавриці на час її освоєння Херсонеським полісом необхідно, перш за все, розглянути загальні питання палеогеографії регіону в давнину. Північно-Західна Таврика являє собою культурно-історичну область у складі Західного Криму, географічними рубежами якої з півдня виступає Саксько-Євпаторійський район, а з півночі — Перекопський перешийок [Ланцов, 1991, с. 1]. В узагальненому вигляді географічна і палеогеографічна ситуація у регіоні висвітлена в працях О. М. Щеглова [Щеглов, 1978, с. 13–28] та

П. Д. Підгородецького [Подгородецкий, 1994, с. 11–29], проте деякі деталі наразі слід уточнити. Північно-Західний Крим, як історичний регіон, у сучасних географічних межах охоплює область Тарханкутської підвищеної рівнини. Її поверхня зараз являє собою плато з увалоподібними підйомами та великою кількістю балок і русел давніх річок [Щеглов, 1978, с. 14].

Корисні копалини у регіоні були представлені заляганнями сарматського вапняку, який добре піддавався обробці та широко застосовувався у будівництві. Також були відомі відкладення червоної та жовто-бурої глини, піску, гравію, білої крейди, що широко застосовувалися в будівельних та оздоблюваних роботах [Кутайсов, 2010, с. 310; Смекалова, 2010, с. 9]. Місцеві суглинки не могли використовуватися для керамічного виробництва через високий вміст гіпсу [Щеглов, 1978, с. 14], проте також являли собою доступний будівельний матеріал.

Водопостачання поселень за античної доби відбувалося переважно за рахунок підземних вод, рівень яких сягав приблизно рівня моря [Кутайсов, 2010, с. 310; Смекалова, 2010, с. 10], археологічним свідченням чого є численні криниці на території всіх відкритих у регіоні садиб. Саме наявність природних будівельних матеріалів та питної (солодкої) води було невід'ємною умовою виникнення поселенських структур на території сільської округи.

Не торкаючись теми про природу численних солоних озер, які ланцюгом розташовані вздовж берега, слід згадати про формування берегової лінії півострова. У I тис. до н. е. рівень Чорного моря був нижчим за сучасний, що є наслідками так званої фанагорійської регресії [Шилик, 1977, с. 159; Назаров, 2003, с. 23; Кутайсов, 2010, с. 300–301], факт існування якої інколи ставлять під сумнів [Подгородецкий, 1994, с. 23–24]. За різними визначеннями, цей показник сягає позначки від – 2 до – 10 і більше метрів відносно сучасного рівня [Щеглов, 1978, с. 15–16; Подгородецкий, 1994, с. 23; Кутайсов, 2010, с. 300–301]. Спостереження, які проводилися в різний час на поселеннях херсонеської хори (Чайка, Беляус, Тарпанчі, Панське I, Панське IV, Керкінітіда), показали, що рівень моря біля північно-західного берега Криму в античну епоху був нижчим за сучасний на 4 м [Щеглов, 1978, с. 15–16]. За іншими даними, рівень Чорного моря в античну епоху був нижчим за сучасний не більше ніж



на 2 м [Подгородецкий, 1994, с. 23]. Зміна рівня Чорного моря викликала збільшення рівня води й у Каркінітській затоці, що омиває Тарханкутський півострів з північного заходу, в районі поселення Маслини. В наслідок таких змін і відбулося руйнування приморської частини пам'ятки та затоплення башти північної садиби з прилеглими приміщеннями. Їх рештки неодноразово були зафіксовані під водою як впродовж роботи експедиції, так і в ході подальших досліджень [Латышева, 1985, с. 100; Назаров, 2003, с. 75–76; Кутайсов, 2010, с. 302].

Кліматичні умови цього регіону за античної доби також, як вважається, відрізнялися від сучасних. За висновками П. Д. Підгородецького, у VIII—IV ст. до н. е. клімат Середземномор'я і Причорномор'я в цілому був холодним та вологим [Подгородецкий, 1994, с. 17]. З часом середньорічні температури зростали, а вологість зменшувалася, що на кінець IV ст. до н. е. призвело до створення оптимальних умов для вирощування сільськогосподарських культур. Найсприятливіший для розвитку землеробства клімат сформувався наприкінці IV — на початку III ст. до н. е. З цим рубежем співпадає й поява багатьох поселень хори Херсонеса Таврійського, які, ймовірно, і були житницею поліса [Кутайсов, 2010, с. 309]. Надалі, за іншими спостереженнями, від II ст. до н. е. і до рубежу ер відбулося значне пониження температури і виникли несприятливі умови для життєдіяльності населення та ведення господарства [Подгородецкий, 1994, с. 17].

Для пояснення розвитку землеробства в регіоні варто навести відомості про поширені там ґрунти. Тарханкутський півострів, за агроґрунтовим районуванням України, належить до зони «Степу Південного Кримського», ґрунти якої формувалися в умовах посушливого клімату та близького залягання вапняковий порід [Смекалова, 2010, с. 12]. На Тарханкуті поширені чорноземи південні карбонатні та некарбонатні, чорноземи щебінчаті, які сформувалися на лесоподібних суглинках, глинах та на продуктах вивітрювання вапняків різної фрактації; у балках та долинах поширені ґрунти лугово-чорноземні карбонатні, вилужені від карбонатів; на піщаних відкладеннях пересипів сформувалися малорозвинуті ґрунти і піски; характерною особливістю є поступове засолення окремих територій [Смекалова, 2010, с. 12–13]. За даними О. М. Щеглова,



територія, на якій розміщене поселення Маслини, входить до західного степового регіону карбонатних темно-каштанових ґрунтів, глинистих і карбонатних щебінчатих чорноземів [Щеглов, 1978, с. 23], що були сприятливими для вирощування зернових та винограду.

Окремої уваги заслуговує питання рослинності та тваринного світу в Північно-Західній Тавриці в античну епоху. За даними дослідників, на Тарханкутському півострові була поширена деревно-чагарникова рослинність на кшталт лісостепової. За даними аналізів палеоботанічних матеріалів з поселень херсонеської хори (Панське, бухта Вітряна, Чайка), у регіоні були поширені дерева широколистих порід — дуб, в'яз, клен, бук, а також тополя, ліщина, вільха, каштан [Кутайсов, 2010, с. 307]. Про те, що дефіциту деревини не було відчутно, свідчать висновки В. О. Латишевої з розкопок поселення Маслини, де вдалося зафіксувати широке використання дерева для внутрішнього оформлення південної башти та навіть для кривлі [Латышева, 1999, с. 80–82]. У свою чергу В. О. Кутайсов заперечує достатність будівельного лісу в регіоні [Кутайсов, 2010, с. 310]. Зникнення лісостепової рослинності дослідники пов'язують не лише зі зміною клімату, а й з вирішальним впливом антропогенного фактору [Щеглов, 1978, с. 27–28; Кутайсов, 2010, с. 307].

Фауна, за даними остеологічних матеріалів з сусідніх поселень, була представлена видами, характерними для лісостепових зон, такими як олень благородний, косуля, кабан, ведмідь [Кутайсов, 2010, с. 307]. Досить інформативними є іхтіологічні дані. Висновки дослідників іхтіофауни Північно-Західного Криму зводяться до того, що за останні 2500 тис. років не відбулося значних змін не тільки у складі видів, але і в кількісному співвідношенні промислових риб, у тому числі й осетрових порід [Щеглов, 1978, с. 26; Смекалова, 2010, с. 13]. У ході розкопок поселення Маслини в культурному шарі часто зустрічалися кістки риб та риболовні гачки.

Таким чином, за античної доби в регіоні склалися цілком сприятливі умови для розростання садиб херсонеської хори, що виникали та функціонували, передусім, за рахунок місцевих ресурсів, освоєних мешканцями полісу.

## 1.2.2. Проблемні питання формування хори Херсонеса Таврійського

Згідно з прийнятою в історіографії точки зору, хора (χώρα) є сільськогосподарською територією поліса, яка знаходиться в тісних економічних взаємозв'язках з міським центром і в політичній чи адміністративній залежності від нього [Блаватский, 1967, с. 170]. Сучасні визначення терміну «хора» тісно пов'язані зі змістовним навантаженням поняття «поліс» та не є однозначними. Якщо поліс розглядається як держава — «state», то поняття «хора» варто визначати як її складову частину, разом з міським центром. З іншого боку, якщо «поліс» використовується для позначення міського центру — «city», то хора виступає як внутрішні райони держави і протиставляється місту, включаючи особливості статусу населення [Hansen, 2006, p. 68]. Але як визначення території держави хорою також називаються всі полісні землі, тобто території, які призначались для просторового розвитку поліса [Hansen, 2006, p. 56–57]. Виходячи з цих методичних посилянь, для Херсонеської держави хору доречно визначати як територію полісу з економічним потенціалом, призначену для внутрішнього використання, в тому числі й для розвитку сільського господарства.

Освоєння та заселення Північно-Західної Таврики, а в контексті цього і виникнення поселення Маслини, мало свої причини та історичні передумови. Внаслідок бурхливого економічного розвитку та можливого нового притоку колоністів, на середину IV ст. до н. е. [Ланцов, 2008, с. 101] простежено збільшення населення Херсонеського полісу. Це змусило херсонеситів освоїти нові рівнинні території на північ від Херсонеса, які й склали хору (внутрішню територію) держави. За елліністичної доби Херсонес Таврійський значно розширив свої володіння і на початок III ст. до н. е. вони набули максимального розміру. Саме у ці стислі хронологічні рамки і відбулося освоєння обширної внутрішньої території, придатної для ведення сільського господарства і організації позаміських святилищ, спочатку в найближчій місцевості, на Гераклеїському півострові, а потім і в Північно-Західній Тавриці [Зубарь, 2007, с. 125].

Ще й досі немає єдиної думки щодо передумов та процесу формування в цьому районі херсонеської хори. Враховуючи

значну історію вивчення цього питання, доцільним здається співставити існуючі гіпотези про заселення херсонеситами Північно-Західної Таврики та археологічні матеріали, отримані в процесі багаторічних досліджень пам'яток регіону. Крім того, слід враховувати різні методичні підходи, на яких базувалися при цьому дослідники.

Ще майже півстоліття тому О. М. Щеглов запропонував дивитися на заселення регіону як на результат економічного становища Херсонеса, яке характеризувалося нестачею родючих земель для заняття сільським господарством в найближчих околицях полісу на Герайлейському півострові [Щеглов, 1968, с. 335–338]. Пізніше С. Ю. Саприкін розглядав проникнення греків у регіон як стратегічні дії Гераклеї Понтійської, яка намагалася сформувати тут джерело надходження зерна [Сапрынкін, 1986, с. 146]. На думку В. І. Каца, аграрна експансія Південно-Західної Таврики не узгоджується з датуванням перших земельних наділів в околиці Херсонеса і соціально-політичною ситуацією в регіоні, а значна кількість гераклеїської амфорної тари свідчить про яскраву торгівельну спрямованість раннього поселення [Кац, 1990, с. 103–104]. Але, як слушно зауважив С. Б. Ланцов, переважання гераклеїського імпорту в керамічній тарі у першій половині IV ст. до н. е. характерне для всього Північного Причорномор'я [Ланцов, 2008, с. 102]. Ця дискусія свідчить, що традиційний для попередньої історіографії суто економічний підхід зараз не може дати відповідь на всі проблемні питання, пов'язані з проникненням Херсонеса Таврійського в цей регіон.

Існуючі гіпотези, які намагаються пояснити процес заселення Північно-Західної Таврики, значною мірою пов'язані з проблемою взаємовідносин грецького і варварського (скіфського, таврського) етносів. До нашого часу залишається відкритим питання безперешкодного проникнення еллінів у регіон, де вони повинні були зіткнутися зі скіфами. О. М. Щеглов пов'язав процес розселення херсонеситів з розпадом скіфської держави після смерті Атея у 339 р. до н. е. [Щеглов, 1968, с. 338]. Проте відомо, що ще за життя царя економічне і політичне ядро скіфської держави перебувало в Нижньому Подніпров'ї, а не в Криму, та, з іншого боку, скіфи утримували військову загрозу навіть після смерті Атея, так як зуміли успішно проти-

стояти війську Зопіріона в 331 р. до н. е. Не отримало також археологічного підтвердження припущення про військову колонізацію регіону і про трактування зведення тут фортифікацій як засобу оборони проти скіфів, до того ж складно пояснити факт настільки масштабного будівництва у ворожому середовищі. Ця гіпотеза наразі є застарілою, оскільки базувалася на трактуванні пам'яток як таких, що належать до змішаної греко-скіфської культури. Додають нової інформації з цього питання також вивчення скіфських поховань у Північно-Західній Тавриці. За останніми дослідженнями С. Г. Колтухова, їх наймасовіша група датується IV—початком III ст. до н. е., в той час як поховання VII—V ст. до н. е. є поодинокими, що свідчить про відсутність стабільного заселення цього регіону до появи тут греків [Колтухов, 2012, с. 134]. До того ж, включення до Північно-Західної Таврики центральної степової зони півострова є, на наш погляд, сумнівним, зважаючи на культурно-історичні особливості цих територій. Справа в тому, що найбільш ранні поховання (могилиники Сусаніно та Григорівка), що датуються ранньоскіфським часом (VII ст. до н. е.), розташовані саме у цій віддаленій від узбережжя зоні [Колтухов, 2012, с. 162, рис. 1].

На думку С. Б. Ланцова, масове розселення греків, що супроводжувалося зведенням баштових споруд, було можливим у разі загальної небезпеки як для еллінів, так і для варварів з боку македонського морського десанту [Ланцов, 1991, с. 12–13; Ланцов, 2008, с. 101–108]. Проте, ця думка впродовж значного часу так і залишається гіпотезою і не отримала додаткового підкріплення ані письмовими, ані археологічними джерелами. Тому, здається, її правомірність зараз можна з більшою впевненістю обмежити лише загальними міркуваннями про мирне співіснування скіфів і греків на час заселення останніми Північно-Західної Таврики — в іншому випадку, таку масовість розселення важко пояснити. До того ж, з накопиченням інформації з розкопок поселень стає очевидним поліфункціональний характер оборонних споруд, в якому захисний аспект відігравав далеко не першорядну роль [Наман, 1979, с. 16; Кругликова, 1986, с. 169; Буйских А., 2008а, с. 153].

Окремого висвітлення заслуговує теза про характер дорійської колонізації регіону. Тривалий час в історіографії під-

тримувалася думка про войовничу спрямованість діяльності переселенців з Гераклеї Понтійської [Щеглов, 1981, с. 211–212], що могло пояснити масштабне фортифікаційне будівництво на хорі Херсонеса, де колоністи мусили протистояти місцевим кочовикам. Однак пов'язувати гіпотетичну агресивну міграційну поведінку з археологічними реаліями на поселеннях херсонеської хори наразі немає підстав, оскільки трактування будівельних комплексів на сучасному етапі виключає їх основну оборонну функцію, так само як і спростовує тезу про відвоювання територій у місцевого варварського населення. Виходячи з цього, херсонесити, ймовірно, прийшли на землі, не зайняті осілим населенням для постійного проживання, але це не виключало небезпеку з боку кочівників.

У питанні архітектурно-будівельного устрою та матеріальної культури поселення Маслини, на відміну від схожих пам'яток регіону, не існує такої історіографічної бази, яка б демонструвала різноманіття поглядів науковців. Вперше узагальнююча інформація про поселення з'явилася у 1970-х рр. [Щепинський, 1974, с. 62–65]. Далі, у монографії О. М. Щеглова містяться відомості про поселення Маслини (Володимирівку), зокрема про його місце розташування та сільськогосподарський характер [Щеглов, 1978, с. 38, 40]. У цій роботі також було запропоновано типологію поселень херсонеської хори, в якій Маслини віднесені до укріплень. Крім того, окремо варто зупинитися на роботах В. О. Латишевої, які були присвячені матеріальній і духовній культурі мешканців поселення Маслини, адже низка конкретних та важливих узагальнюючих її висновків стали невід'ємною частиною історіографії. Саме тому актуальними лишаються її напрацювання, лише частково зібрані й видані набагато пізніше [Латышева, 2010].

Одна з праць В. О. Латишевої була присвячена амфорній тарі, зокрема керамічним клеймам поселення Маслини [Латышева, 1979, с. 335–341]. Їх датування від кінця IV ст. до н. е. до середини II ст. до н. е. визначило хронологічні рамки існування пам'ятки в цілому, з огляду, звісно, на тогочасну хронологію херсонеських клейм за В. І. Кацем. Завдяки цьому, а також початковим археологічним дослідженням дослідниця визначила поселення Маслини як одношарову пам'ятку: «Всі відкриті будівельні рештки лежать в одному культурному

шарі і справляють враження єдиного будівельного комплексу» (переклад з рос. – В.К.) [Латышева, 1972, л. 19]. Це спостереження одразу вказало на важливу роль поселення в контексті дослідження інших пунктів хори Херсонеса Таврійського.

У 1983 р. вона видала статтю про графіті, яка мала особливе значення у зв'язку з обмеженим ступенем вивченості аналогічного матеріалу з цього регіону [Латышева, 1983, с. 101–110]. У 1985 р. В. О. Латышева опублікувала статтю про розвиток землеробства на території херсонеської хори за даними з поселень Маслини та Гроти [Латышева, 1985а, с. 68–86], де на основі археологічних джерел було доведено, що землеробство було основною галуззю економіки у населення, що тут мешкало.

Від початку 1980-х рр., з накопиченням археологічної бази, почався період більш детального дослідження матеріальної культури далекої хори Херсонеса. Ці відомості також розширили уявлення про економіку поселень хори Херсонеса, дали змогу краще орієнтуватися у складному і вкрай обмежено виданому керамічному комплексі Маслин. Вже після закінчення польових археологічних досліджень на поселенні, у 1988 р. з'явилася стаття В. О. Латышевої про культури населення херсонеської хори [Латышева, 1988, с. 66–73], в якій дослідниця вперше торкнулася теми духовної культури мешканців на хорі Херсонеської держави. Авторські висновки про збереження традиційного укладу в культовій сфері життя населення на далекій периферії Херсонеса не втратили актуальності й дотепер.

До того ж, керуючись загальним аналізом артефактів, що мають відношення до духовного життя мешканців Маслин, В. О. Латышева підтвердила думку про землеробський характер поселення, зокрема наголосила на його спеціалізації на вирощування зернових культур. Так, вдалося з'ясувати, що найпопулярнішими на поселенні були землеробські культури, серед яких провідне місце відводилося божествам Деметрі та її доньці Корі (Персефоні). Зерно виступало на поселенні головною товарною продукцією, в обмін на яку мешканці Маслин забезпечували себе виробами ремесла, маслом, вином, предметами побуту. Культова тематика була продовжена у роботі про теракоти з Маслин [Латышева, 1994а, с. 127–140]. Іконографія керамічних статуеток підтвердила попередні висновки про першопочаткове вшанування покровителів землеробства,

які асоціювалися з уявленнями про хліб, зерно як головне багатство і джерело життя. Крім того, в культовій теракоті з Маслин В. О. Латишева відзначила й інші сюжети грецької релігії в зображенні Ерота-Танатоса та Ніки.

У продовження обраної теми окремим предметом дослідження став культовий посуд з поселення Маслини [Латышева, 1994, с. 22–31]. Аналізуючи посуд спеціального призначення — світильники, фіміатерії, курильниці — вдалося виділити низку критеріїв для їх ідентифікації, які є актуальними і на сучасному етапі досліджень. Крім того, цей матеріал суттєво конкретизував фрагментарні уявлення про обрядовість у культовому житті мешканців далекої хори Херсонеса.

Матеріали з розкопок поселення Маслини слугували також основою для узагальнюючих робіт про населення херсонеської хори у Північно-Західному Криму [Латышева, 1993, с. 74–75; Латышева, 1997, с. 56–61]. Цієї проблеми дослідниця окремо торкалася і в попередні роки [Латышева, 1978, с. 53–61; 1985, с. 100–107]. У роботі автор намагалася з'ясувати взаємовідносини грецького, скіфського й таврського населення шляхом порівняльного аналізу керамічного матеріалу та його ідентифікації. На Маслинах було виявлено гончарний посуд грецького (херсонеського та імпортного) виробництва та ліплену кераміку скіфського й кизил-кобинського типу. Підводячи загальний підсумок аналізу археологічного матеріалу, В. О. Латишева говорила, перш за все, про співіснування, а не про взаємодію грецького та скіфського етносів, які розвивалися паралельно і незалежно один від одного. На її думку, північна територія хори Херсонеса, де проходила межа між греками та варварами, не стала зоною контактів між ними. Крім того, саме внаслідок непорозуміння з сусідами античні поселення Північно-Західної Таврики з часом загинули. Відносно ролі поселення Маслини у складі Херсонеського полісу, то В. О. Латишева притримувалася думки, що в політичній структурі полісу воно виконувало функції форпосту на північній околиці хори. Однак на практиці реальні захисні можливості одного поселення, враховуючи його віддаленість від Херсонеса, були, як видається, вкрай обмеженими. Щодо таврів, то, на думку дослідниці, вони проникли у регіон не раніше херсонеських поселенців. У кількісному співвідношенні греків було більше,



тому таври в таких умовах не представляли єдиного етносу і, швидше за все, були матеріально залежними від греків [Латышева, 1997, с. 57].

У подальших дослідженнях В. О. Латишева звернулася до теми щоденного життя мешканців Маслин. У статті про прядіння та ткацтво на північній околиці херсонеської хори, що ґрунтувалася на матеріалах з Маслин, вона наголошувала на важливості цих ремесел у давньогрецькому суспільстві та на традиційності й універсальності рис побуту на всій території проживання греків [Латышева, 1998, с. 17–24].

Такі узагальнюючі висновки В. О. Латишева продовжила висловлювати і в подальших працях. У 1999 р. вийшла її стаття про благоустрій сільських поселень на території херсонеської хори [Латышева, 1999, с. 79–89]. У ній на прикладі поселення Маслини дослідниця здійснила спробу реконструювати процес заселення типового поселення хори Херсонеса Таврійського. Особливу увагу в цій роботі було приділено характеру забудови, техніці будівництва, визначенню функціонального призначення споруд. Зокрема, В. О. Латишева притримувалася тези, що башти на Маслинах були оборонним, господарським та житловим комплексом одночасно, що, на її думку, в умовах неспокійного сусідства, було природнім явищем. Така думка про широкі, в тому числі житлові, функції башт домінує й на сучасному етапі дослідження [Буйских А., 2008а, с. 153]. До того ж, В. О. Латишева запропонувала власний варіант реконструкції південної башти, яка, на її думку, мала щонайменше три поверхи і демонструвала класичні традиції грецького монументального мистецтва. Як буде показано нижче, це питання є вкрай дискусійним, а на сьогодні існують й інші пропозиції щодо його вирішення. Ще одним важливим висновком В. О. Латишевої стосовно забудови поселення було припущення про існування єдиного плану під час спорудження будівельного комплексу. Подальші дослідження підтвердили ці припущення [Буйских А., 2008а, с. 151]. Вивчаючи, головним чином, залишки архітектурних об'єктів, В. О. Латишева констатувала, що загальний життєвий стандарт на хорі був нижчим та простішим, ніж у містах, але і на такій далекій околиці Херсонеса Таврійського зберігалася відданість традиційним рисам античного побуту та благоустрою.



Таким чином, В. О. Латишева наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. намітила у низці своїх узагальнюючих статей та публікацій основні риси матеріальної та духовної культури мешканців поселення Маслини. Це складає її внесок у розвиток вітчизняної класичної археології та вивчення історії давнього населення України, яке проживало в Північно-Західній Тавриці за античної доби [Котенко, 2012, с. 266–271]. Проте, з огляду на сучасний стан археологічного матеріалу на синхронних пам'ятках у Північному Причорномор'ї та Середземномор'ї, слід констатувати, що масові матеріали з Маслин були залучені до наукового обігу лише фрагментарно. До того ж лишалася невирішеною низка проблемних питань, а саме детальна хронологія розвитку будівельної діяльності на поселенні; проблема співіснування грецького та варварського населення, яка гостро стоїть і на сучасному етапі дослідження херсонеської хори [Попова, 2005, с. 4; Рогов, 2005, с. 137–210]. Враховуючи доволі вузькі хронологічні рамки існування Маслин, матеріал з поселення справедливо може застосовуватися для датування аналогічних речей, що походять з сусідніх пам'яток.

Наразі колекція археологічних матеріалів з поселення Маслини є частиною античних фондів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, Чорноморського історико-краєзнавчого музею та музейної кімнати Далеківської середньої школи АР Крим, куди вона була передана ще В. О. Латишевою.

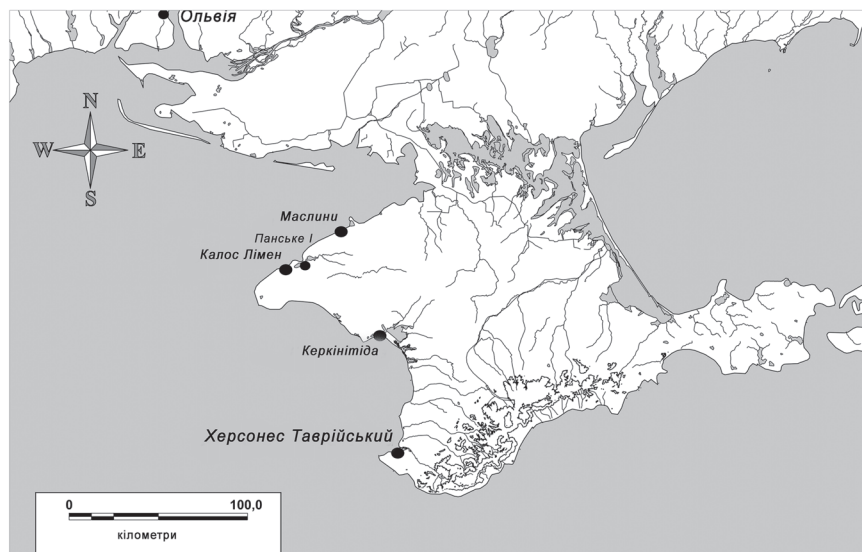


Рис. 1.1. Розташування поселення Маслини

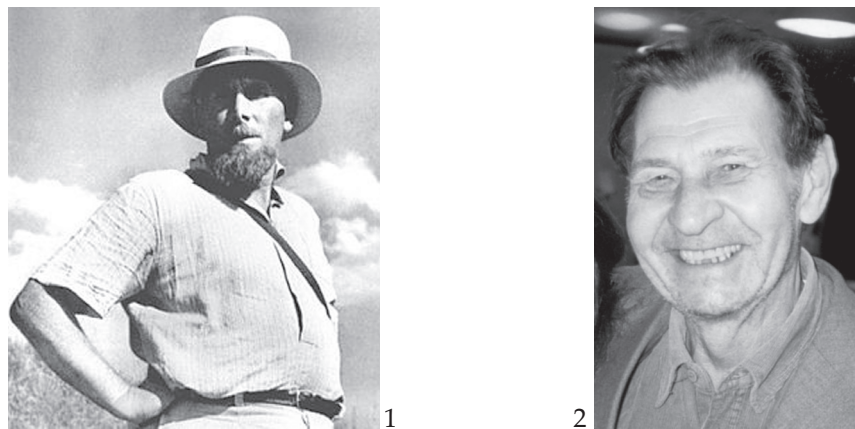


Рис. 1.2. Дослідники поселення Маслини:

1 — Павло Миколайович Шулць (1900 – 1983) (за Смекалова Т. Н., 2010);  
2 — Олександр Миколайович Щеглов (1933 – 2009)  
(за Bilde, Hojте, Stolba - за Більде П.Г., Гойте Дж.М., Столба В.Ф.)



Рис. 1.3. Дослідники поселення Маслини:

- 1 — Аскольд Олександрович Щепинський (1926 – 1997);
- 2 — Олена Миколаївна Черепанова (1935 – 1972);
- 3 — Валерія Олександрівна Латишева (1934 – 2002)



Рис. 1.4. В. О. Латишева у колі колег та друзів (архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна)



Рис. 1.5. Загін Харківського університету в складі Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР (архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна)



Рис. 1.6. Робочі моменти експедиції під час розкопок поселення Маслини (архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна)





Рис. 1.7. Експозиційна зала музею при радгоспі с. Далекє (Чорноморський р-н, АР Крим), 1985 р. (архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Рис. 2.1. Поселення Маслини. План (за В. О. Латишева, 1985 р., з корективою А. Буйських, 2008а)

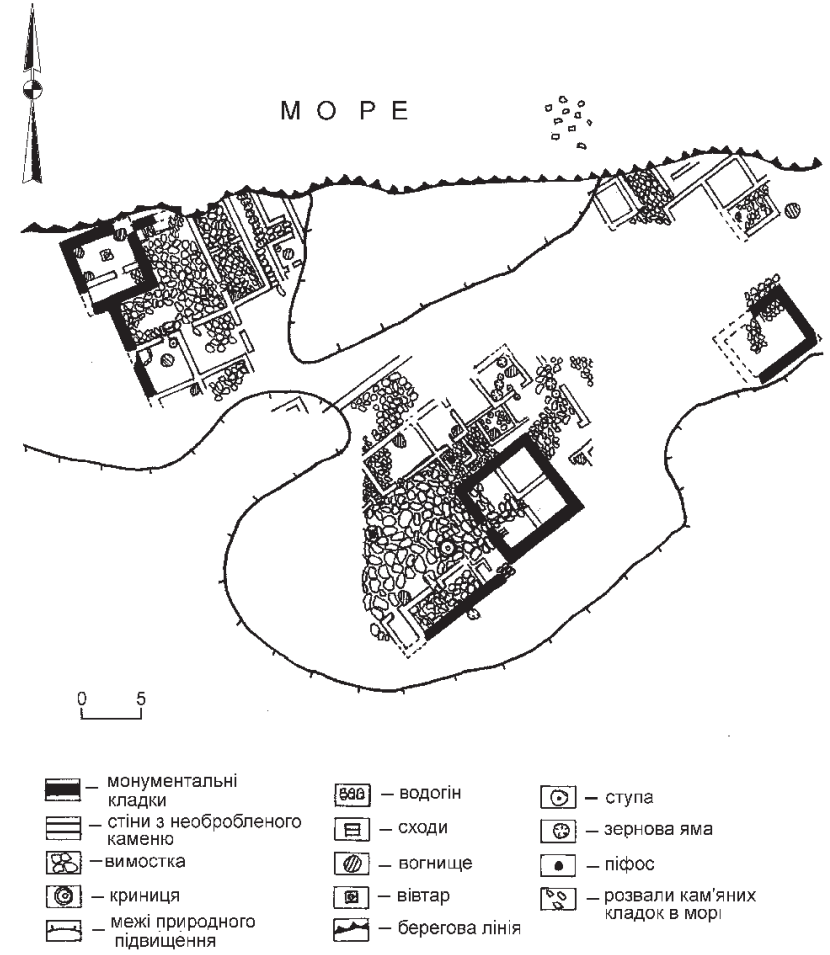


Рис. 2.2. Південна, західна та східна башти з прилеглими приміщеннями (розкопки, 1975 р.)

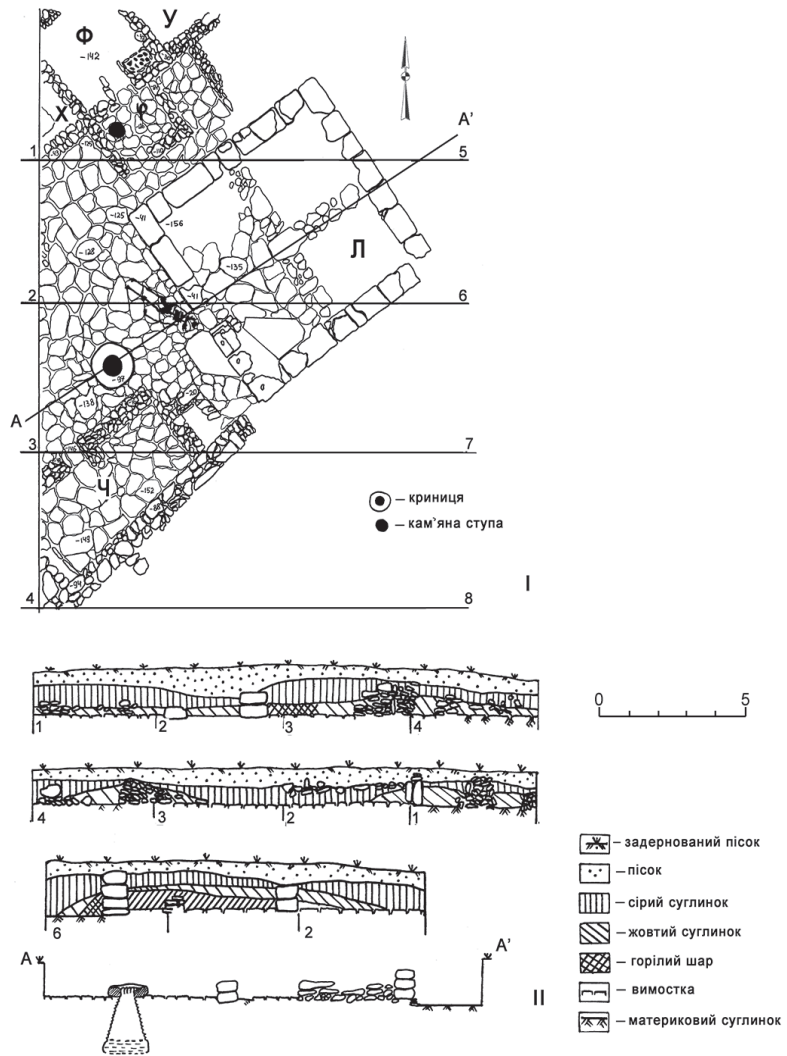


Рис. 2.3. Південна башта з групою прилеглих приміщень:

I — план;

II — профілі бортів ділянки

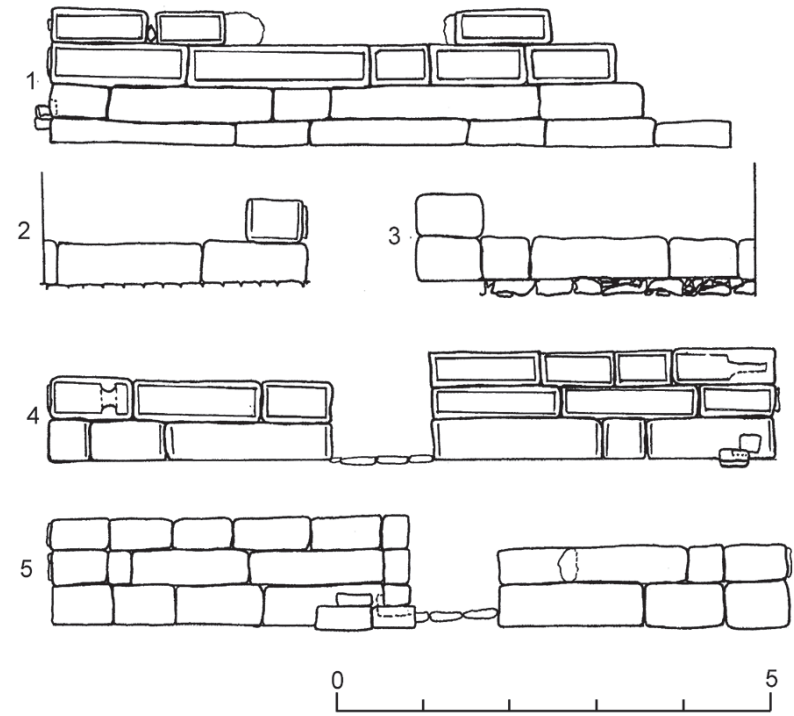


Рис. 2.4. Південна башта:

- 1 — зовнішній фас південно-східної стіни;
- 2 — зовнішній фас північно-західної стіни;
- 3 — внутрішній фас північно-західної стіни;
- 4 — зовнішній фас південно-західної стіни;
- 5 — внутрішній фас південно-західної стіни

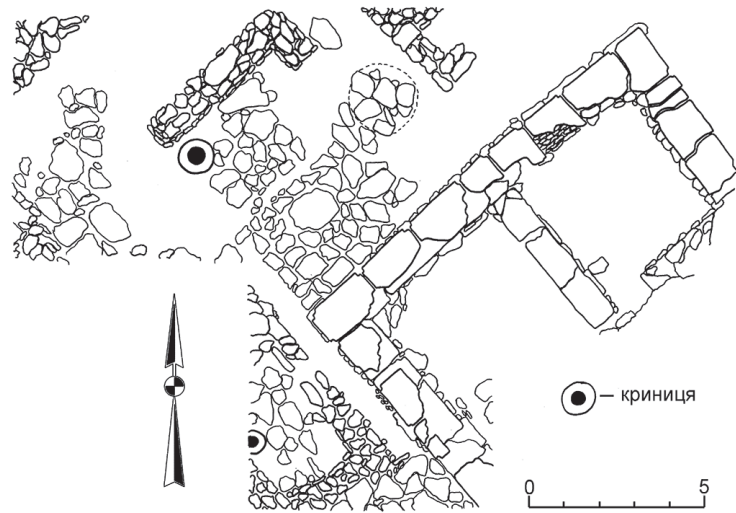


Рис. 2.5. Північно-західна стіна південної башти

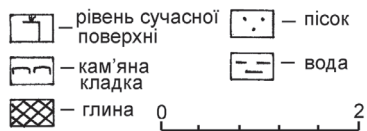
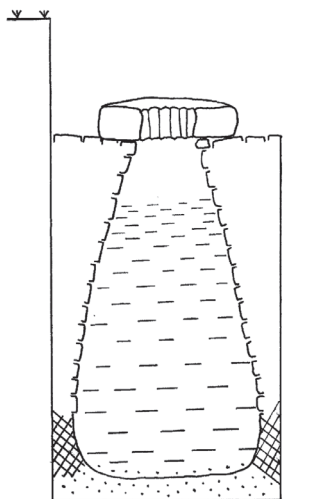


Рис. 2.6. Краниця південної башти. План

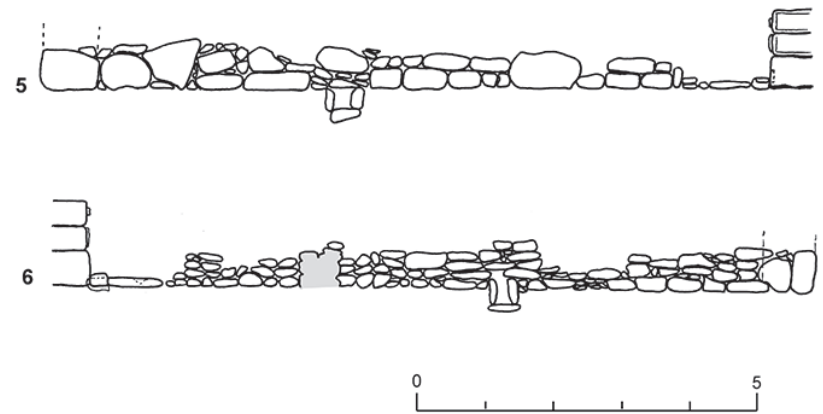
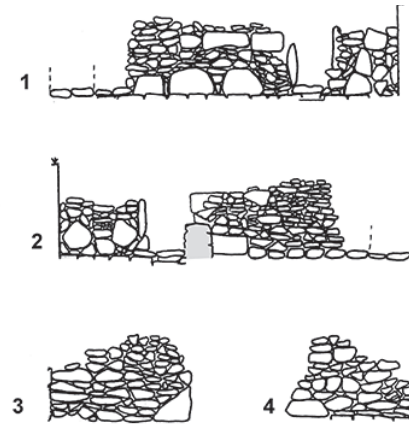


Рис. 2.7. Південна садиба:

- 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення Ч;
- 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Ч;
- 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Ч;
- 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ч;
- 5 — зовнішній фас стіни 11;
- 6 — внутрішній фас стіни 11

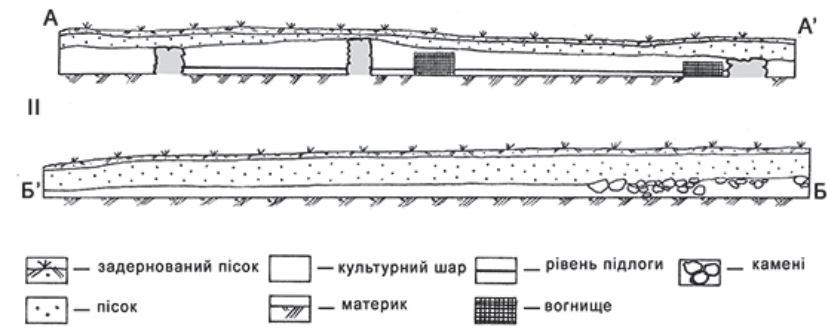
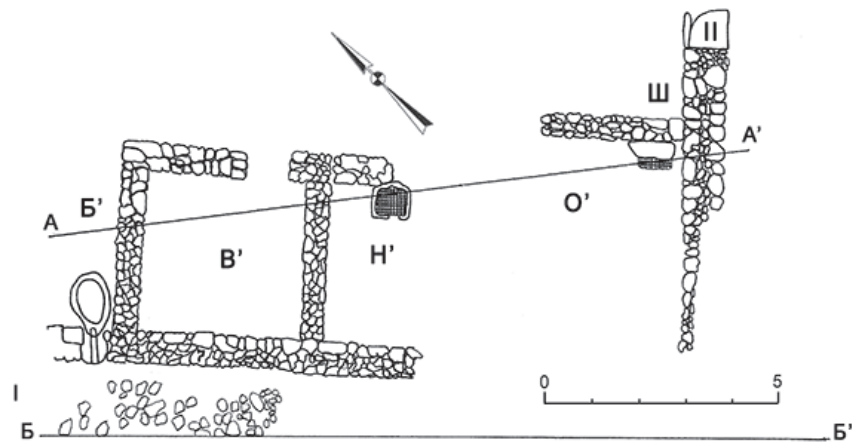


Рис. 2.8. Приміщення Н<sup>1</sup> — В<sup>1</sup> — Б<sup>1</sup>:

I — план;  
II — профілі бортів ділянки

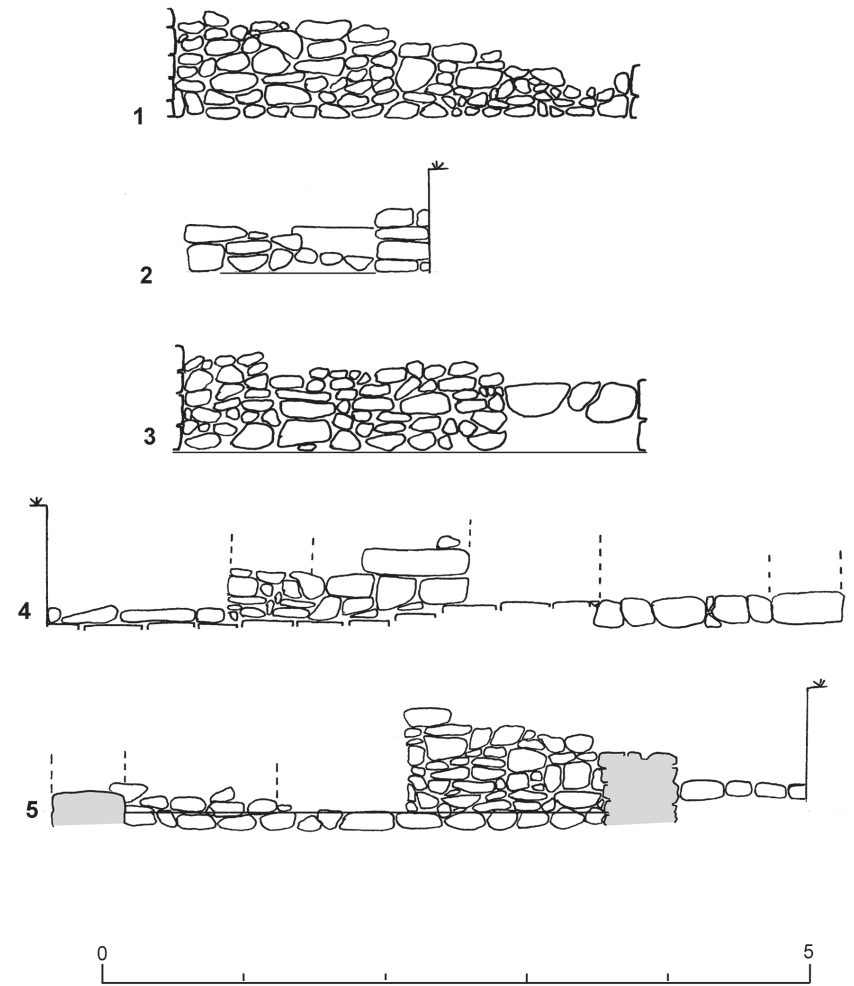


Рис. 2.9. Приміщення В :

1 — внутрішній фас південно-східної стіни;  
2 — зовнішній фас північно-західної стіни;  
3 — внутрішній фас північно-західної стіни;  
4 — зовнішній фас північно-східної стіни;  
5 — внутрішній фас північно-східної стіни



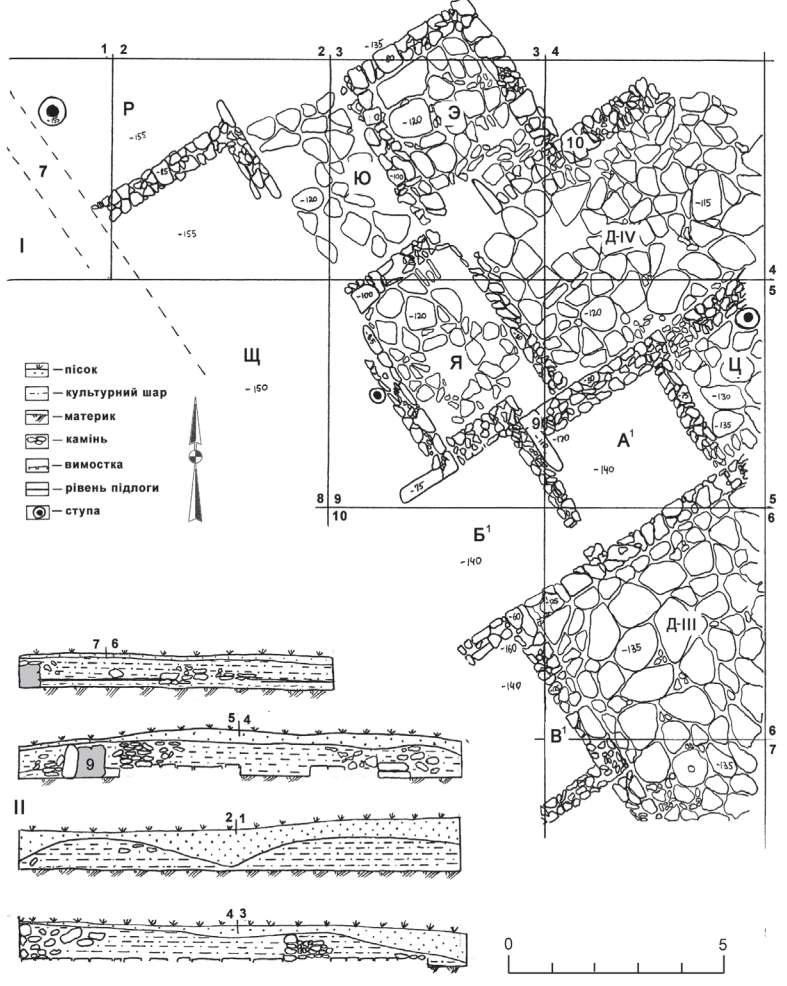


Рис. 2.10. Приміщення А¹, Б¹, В¹, Р, Ц, Щ, Э, Ю, Я:

I — план;  
II — профілі бортів ділянки

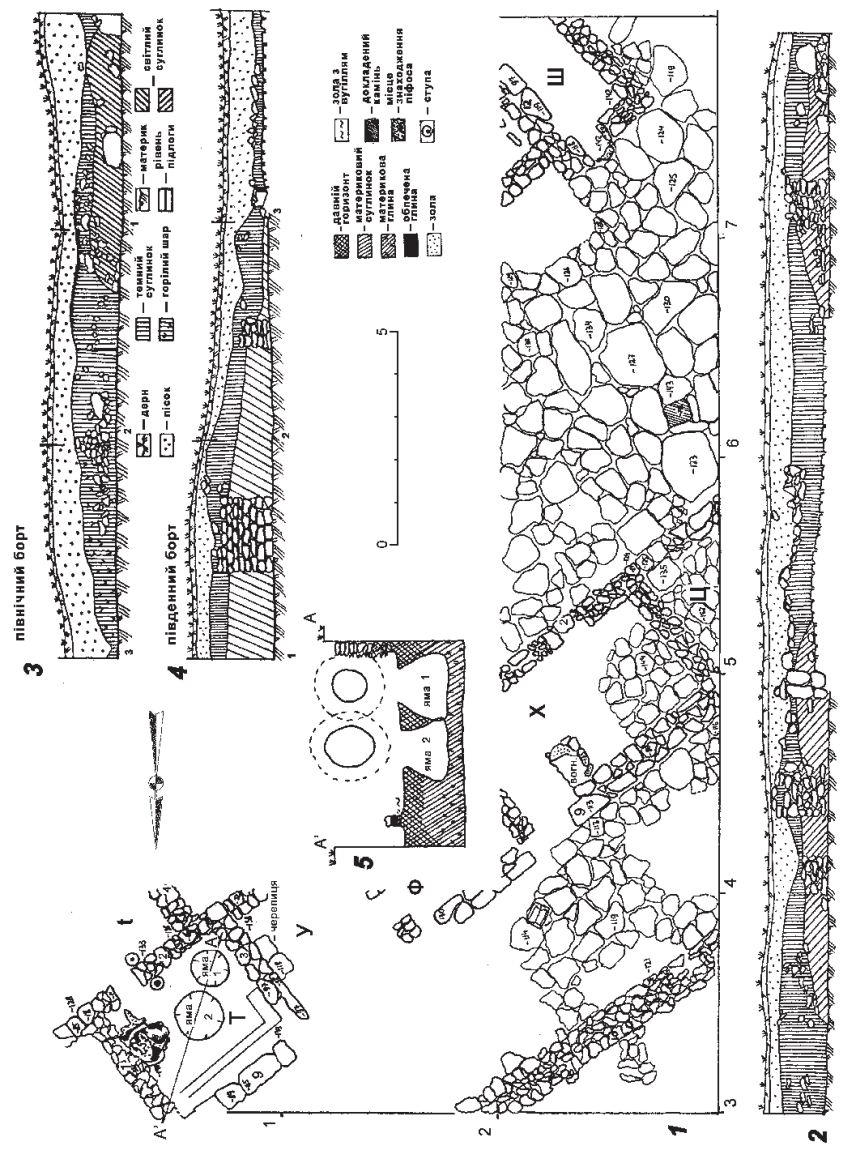


Рис. 2.11. Приміщення Т, т, У, Ф, Х, Ц, Ш. Профілі бортів ділянки: 1 — план приміщень; 2 — профіль східного борту ділянки; 3 — профіль північного борту ділянки; 4 — профіль південного борту ділянки; 5 — розріз приміщення Т по лінії АА¹



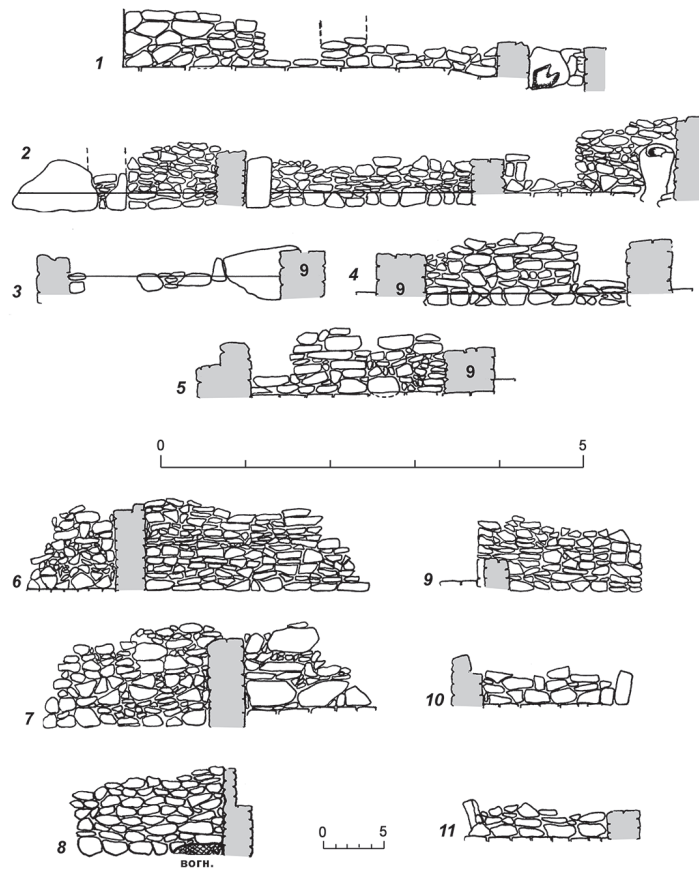


Рис. 2.12. Південна садиба. Північно-західна частина:

- 1 — зовнішній фас стіни 9;
- 2 — внутрішній фас стіни 9;
- 3 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення А<sup>1</sup>;
- 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення А<sup>1</sup>;
- 5 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення ІІ;
- 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень Ф—ф;
- 7 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщень Ф—ф;
- 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ф;
- 9 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Ф;
- 10 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення ф;
- 11 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення ф

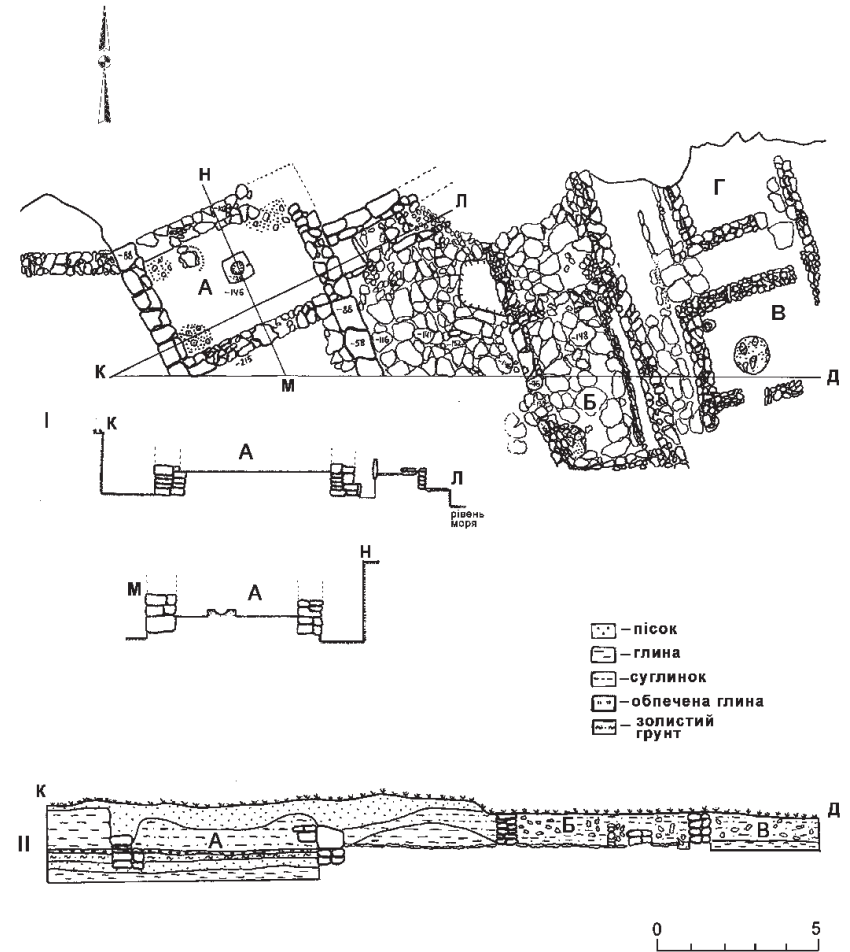


Рис. 2.13. Західна башта з групою прилеглих приміщень:

- I — план;
- II — профіль борту ділянки

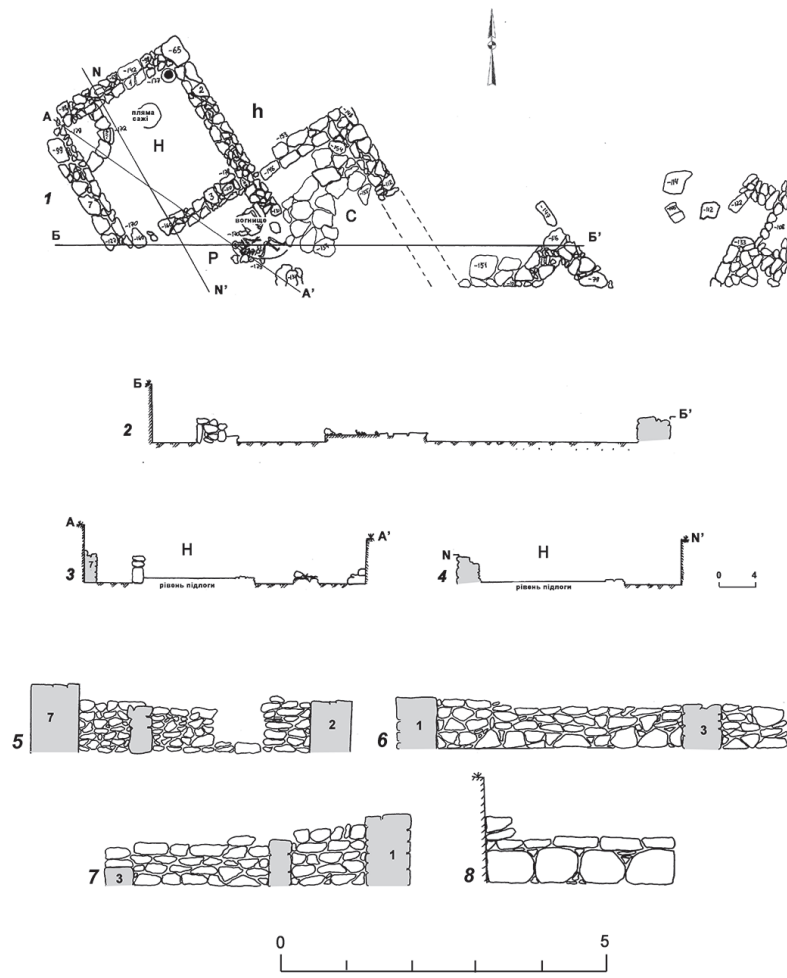


Рис. 2.14. Приміщення Н, Р, С. Профілі бортів ділянок:

- 1 — взаєморозташування приміщень;
- 2 — профіль північного борту по лінії ББ';
- 3 — розріз приміщення Н по лінії NN';
- 4 — розріз приміщення АА';
- 5 — внутрішній фас стіни 1 приміщення Н;
- 6 — внутрішній фас стіни 2 приміщення Н;
- 7 — внутрішній фас стіни 7 приміщення Н;
- 8 — зовнішній фас стіни 7 приміщення Н

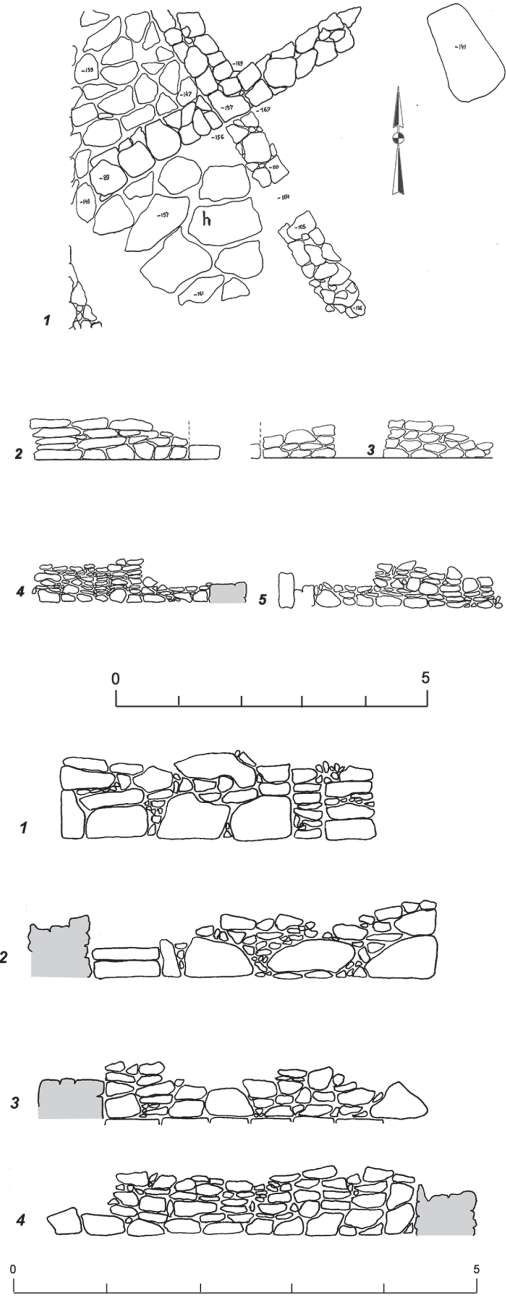


Рис. 2.15. Приміщення h та P:

- 1 — план приміщення h;
- 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення h;
- 3 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення h;
- 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення P;
- 5 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення P

Рис. 2.16. Приміщення Э та Я:

- 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення Э;
- 2 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Э;
- 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Я;
- 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Я

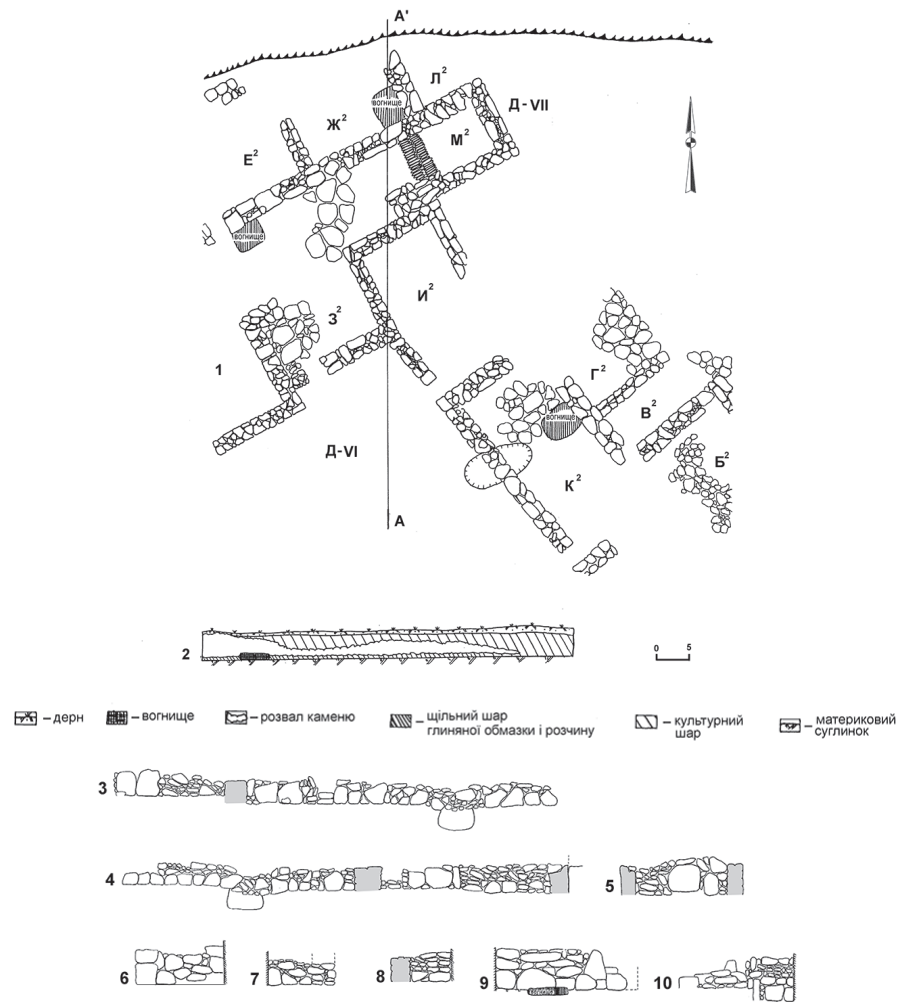


Рис. 2.17. Західна садиба:

- 1 — приміщення Б<sup>2</sup>, В<sup>2</sup>, Г<sup>2</sup>, Е<sup>2</sup>, Ж<sup>2</sup>, З<sup>2</sup>, І<sup>2</sup>, К<sup>2</sup>, Л<sup>2</sup>, М<sup>2</sup>;
- 2 — профіль борту ділянки по лінії А'А;
- 3 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщень І<sup>2</sup> — К<sup>2</sup>;
- 4 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень І<sup>2</sup> — К<sup>2</sup>;
- 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення І<sup>2</sup>;
- 6 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення І<sup>2</sup>;
- 7 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення І<sup>2</sup>;
- 8 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення К<sup>2</sup>;
- 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення К<sup>2</sup>;
- 10 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення К<sup>2</sup>

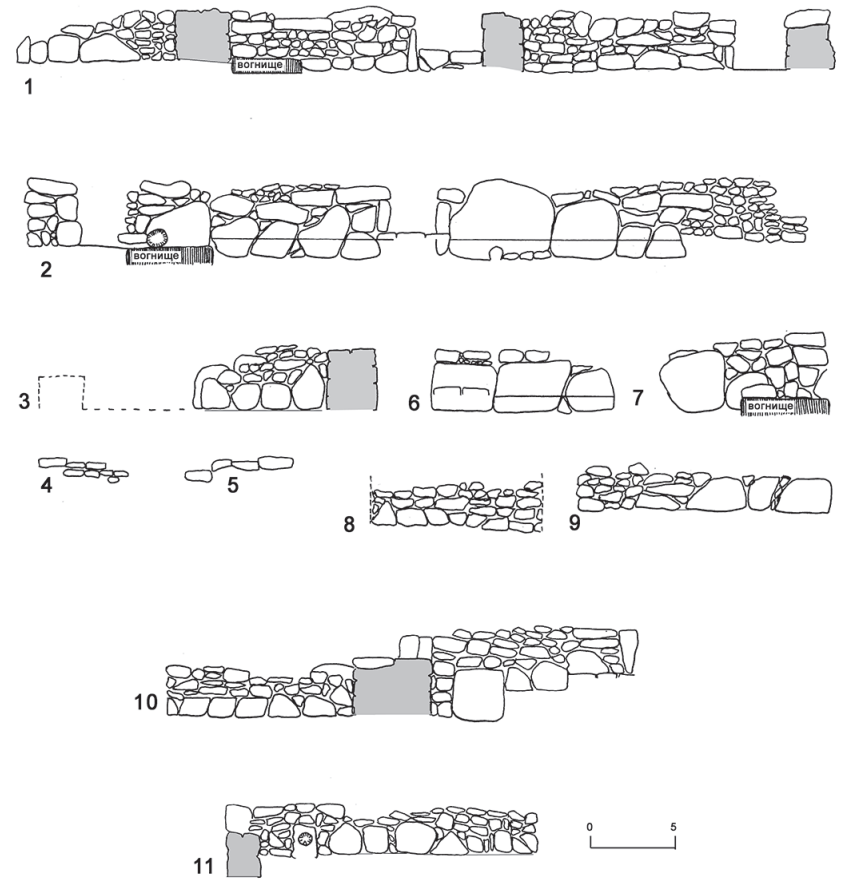


Рис. 2.18. Приміщення Е<sup>2</sup>, Ж<sup>2</sup>, Л<sup>2</sup>, М<sup>2</sup>:

- 1 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень Е<sup>2</sup>—Ж<sup>2</sup>—Л<sup>2</sup>;
- 2 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень Е<sup>2</sup>—Ж<sup>2</sup>—Л<sup>2</sup>;
- 3 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення М<sup>2</sup>;
- 4 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Е<sup>2</sup>;
- 5 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення Е<sup>2</sup>;
- 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Ж<sup>2</sup>;
- 7 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ж<sup>2</sup>;
- 8 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення М<sup>2</sup>;
- 9 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення М<sup>2</sup>;
- 10 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення М<sup>2</sup>;
- 11 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення М<sup>2</sup>

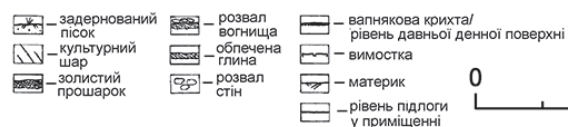
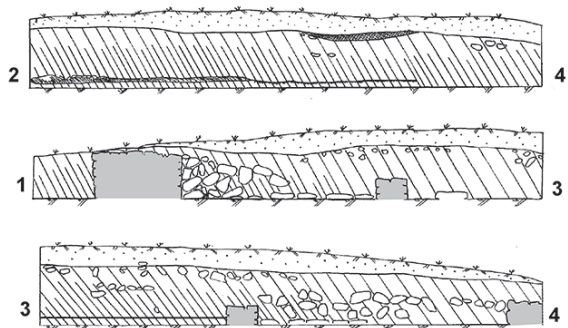
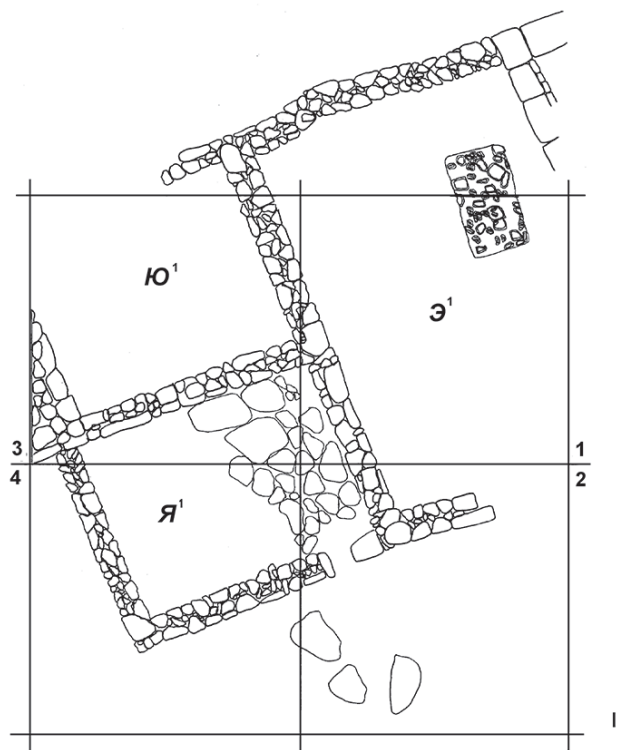


Рис. 2.19. Приміщення  
Э¹, Ю¹, Я¹:

I — план;  
II — профілі  
бортів ділянок

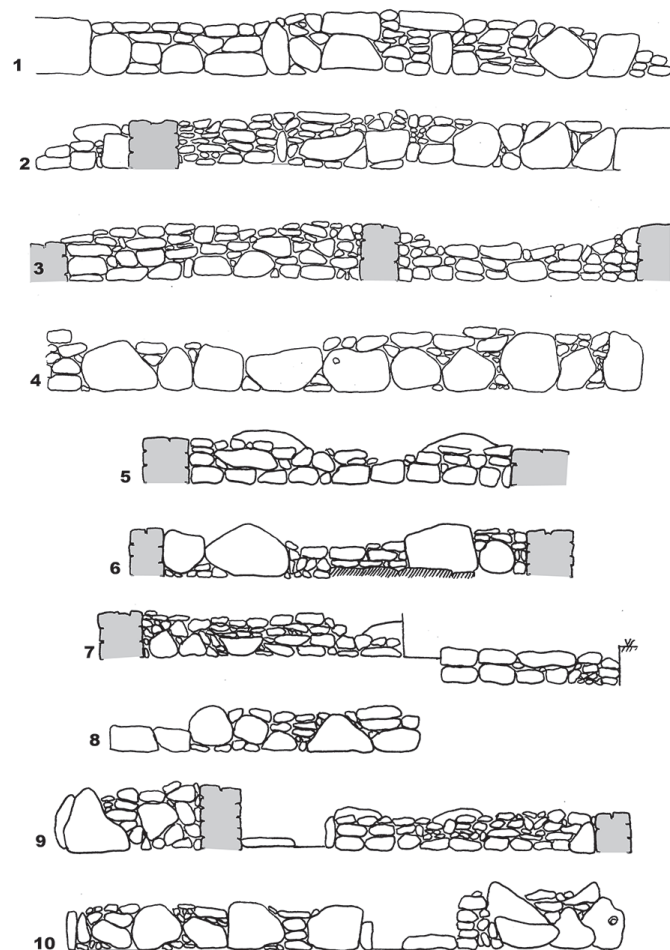
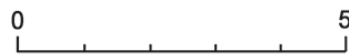


Рис. 2.20. Приміщення Э¹, Ю¹, Я¹:

- 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення Э¹;
- 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Э¹;
- 3 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення Э¹;
- 4 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Э¹;
- 5 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Ю¹;
- 6 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення Я¹;
- 7 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень Ю¹—Я¹;
- 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Я¹;
- 9 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень Э¹—Я¹;
- 10 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень Э¹—Я¹

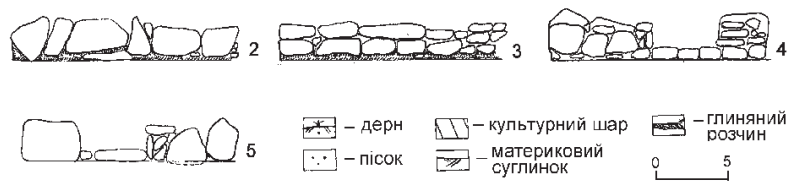
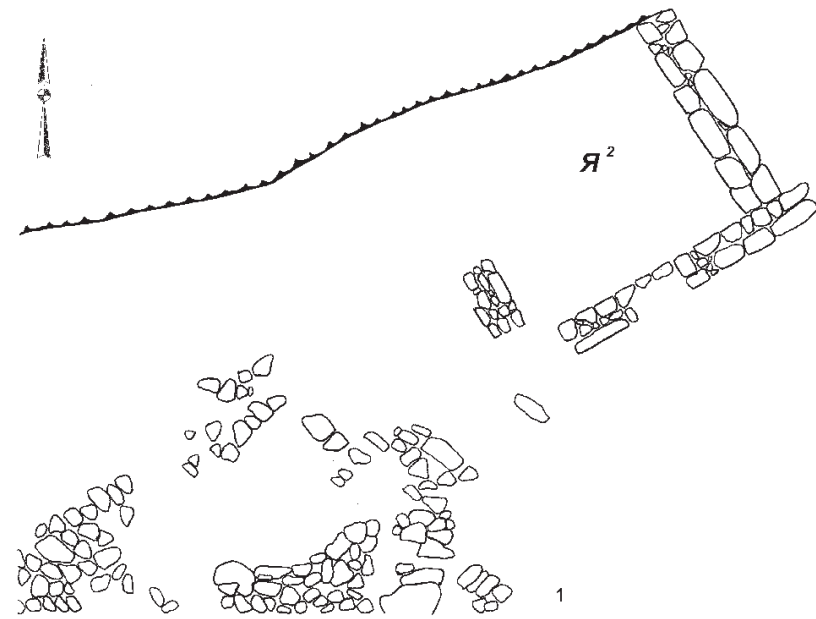


Рис. 2.21. Приміщення Я²:

- 1 — план;
- 2 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Я²;
- 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Я²;
- 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення Я²;
- 5 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Я²

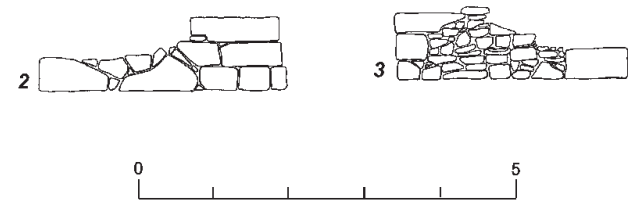
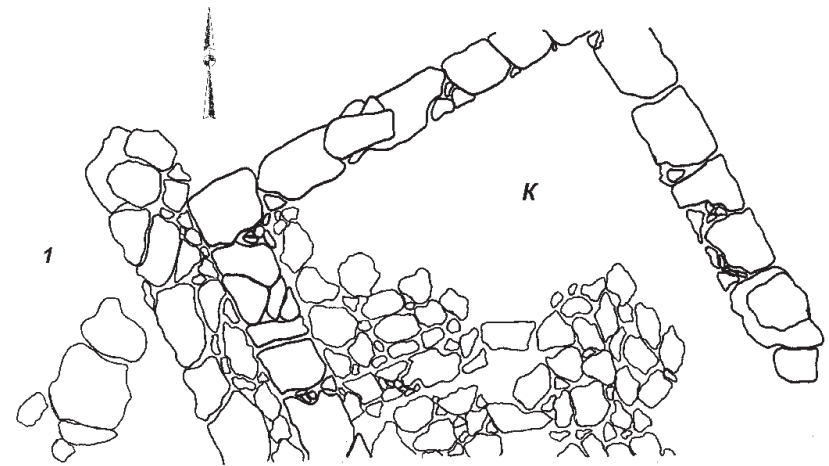


Рис. 2.22. Східна башта:

- 1 — приміщення К;
- 2 — зовнішній фас південно-західної стіни;
- 3 — внутрішній фас південно-західної стіни



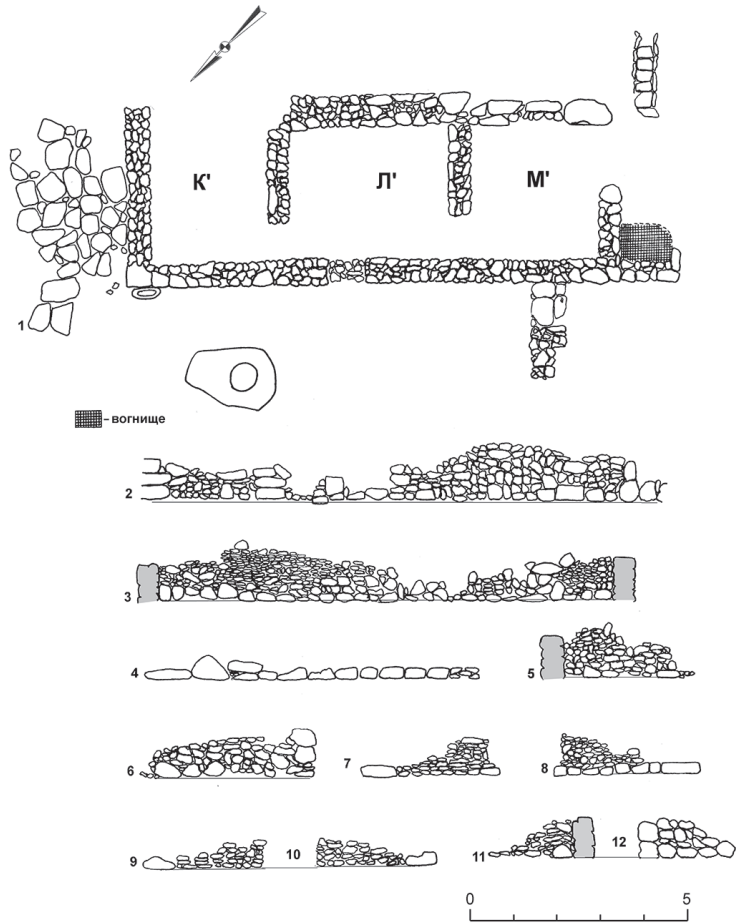


Рис. 2.23. Приміщення К¹—Л¹—М¹:

- 1 — план;
- 2 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщень;
- 3 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщень;
- 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень Л¹—М¹;
- 5 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення К¹;
- 6 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення К¹;
- 7 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення К¹;
- 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Л¹;
- 9 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Л¹;
- 10 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення М¹;
- 11 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення М¹;
- 12 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення М¹

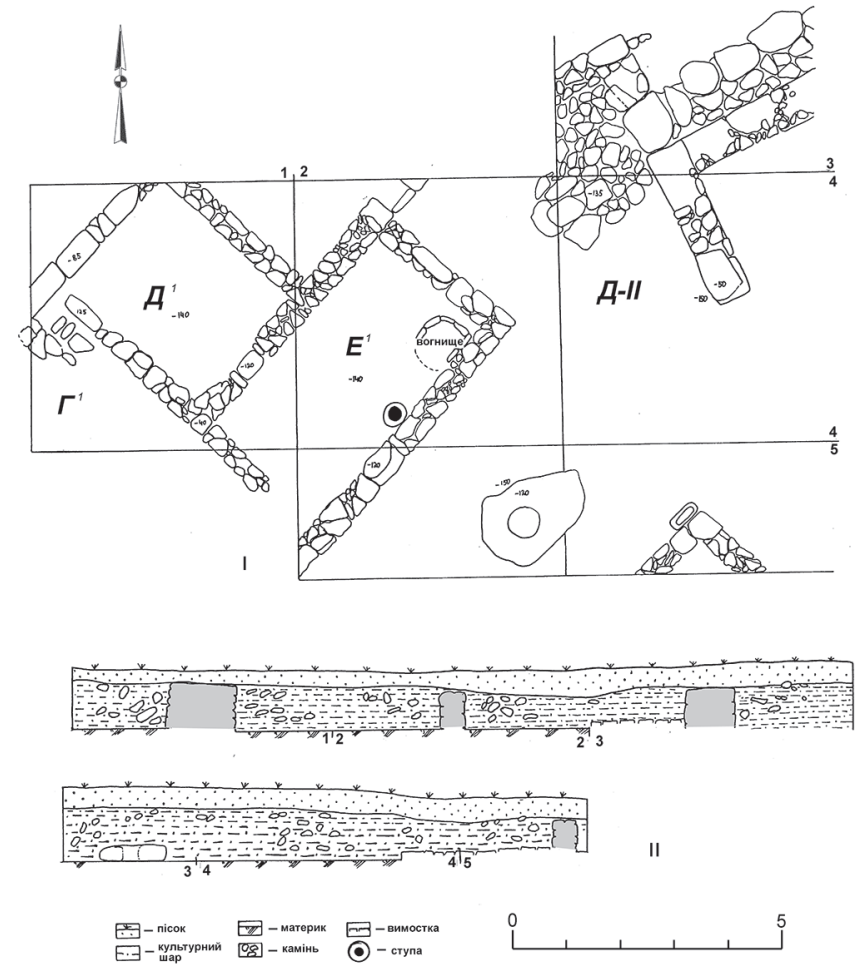


Рис. 2.24. Приміщення Г¹—Д¹—Е¹:

- I — план;
- II — профілі бортів ділянок

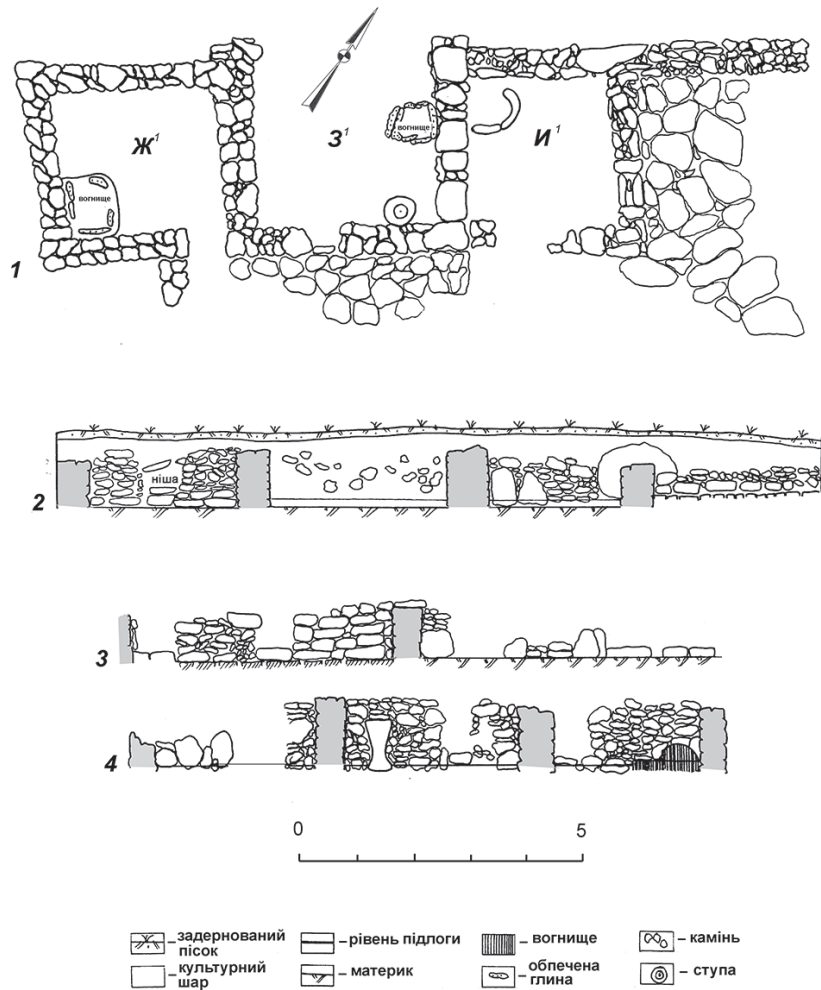


Рис. 2.25. Приміщення Ж<sup>1</sup>—З<sup>1</sup>—И<sup>1</sup>:

- 1 — план;
- 2 — профіль північно-західного борту;
- 3 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень;
- 4 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень

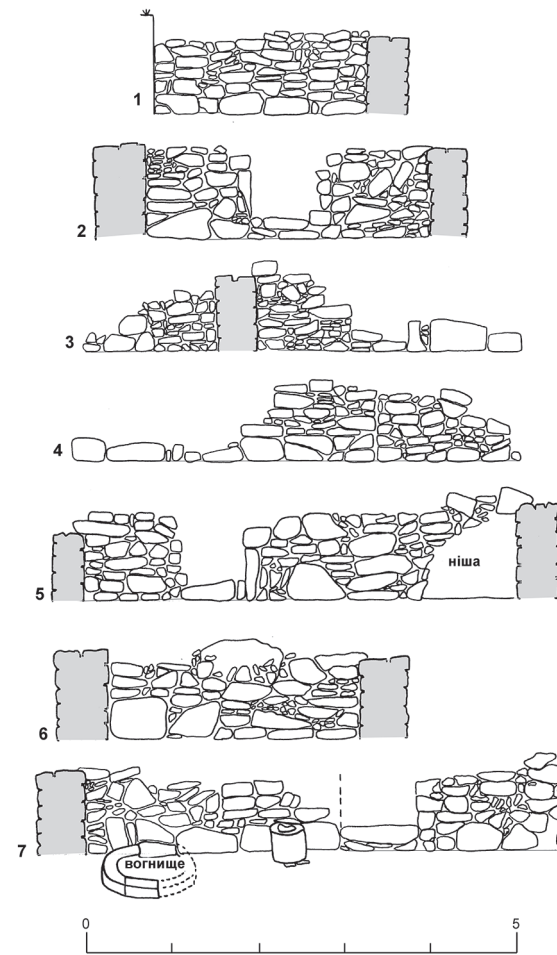


Рис. 2.26. Приміщення Д<sup>1</sup> та Е<sup>1</sup>:

- 1 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Д<sup>1</sup>;
- 2 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Д<sup>1</sup>;
- 3 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень Д<sup>1</sup>—Е<sup>1</sup>;
- 4 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщень Д<sup>1</sup>—Е<sup>1</sup>;
- 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Е<sup>1</sup>;
- 6 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Е<sup>1</sup>;
- 7 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Е<sup>1</sup>

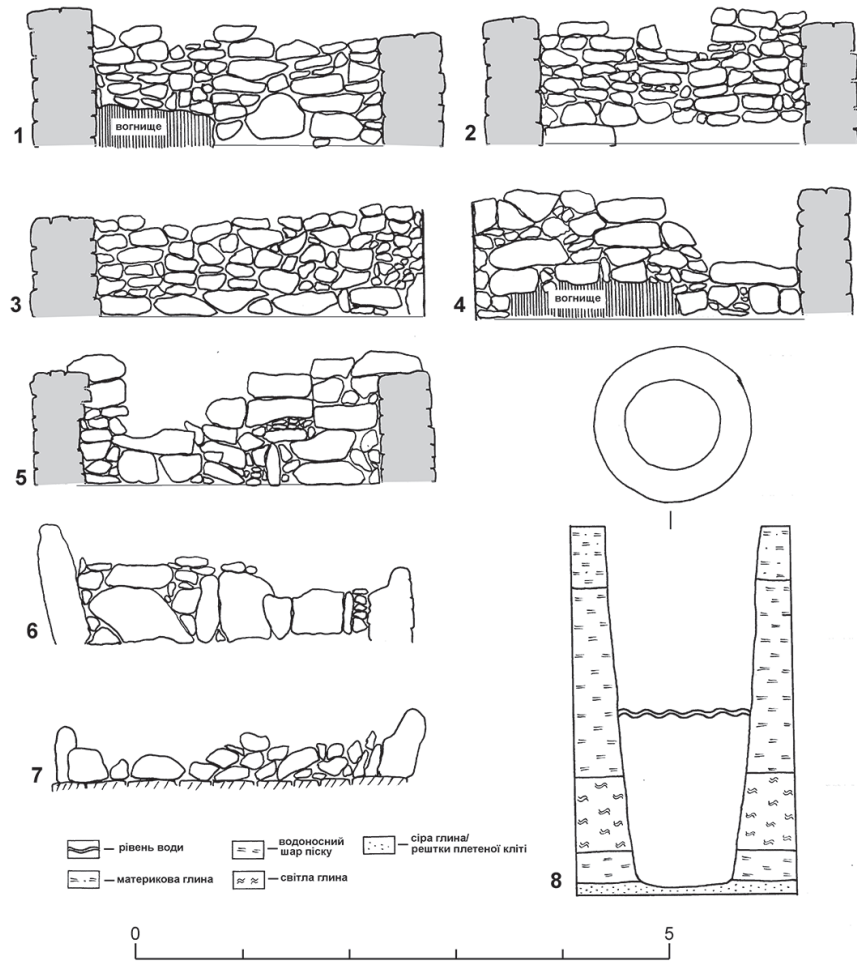


Рис. 2.27. Приміщення Ж<sup>1</sup>, З<sup>1</sup>, І<sup>1</sup> та план криниці:

- 1 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Ж<sup>1</sup>;
- 2 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ж<sup>1</sup>;
- 3 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення З<sup>1</sup>;
- 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення З<sup>1</sup>;
- 5 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення І<sup>1</sup>;
- 6 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення І<sup>1</sup>;
- 7 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення І<sup>1</sup>;
- 8 — криниця східної садиби

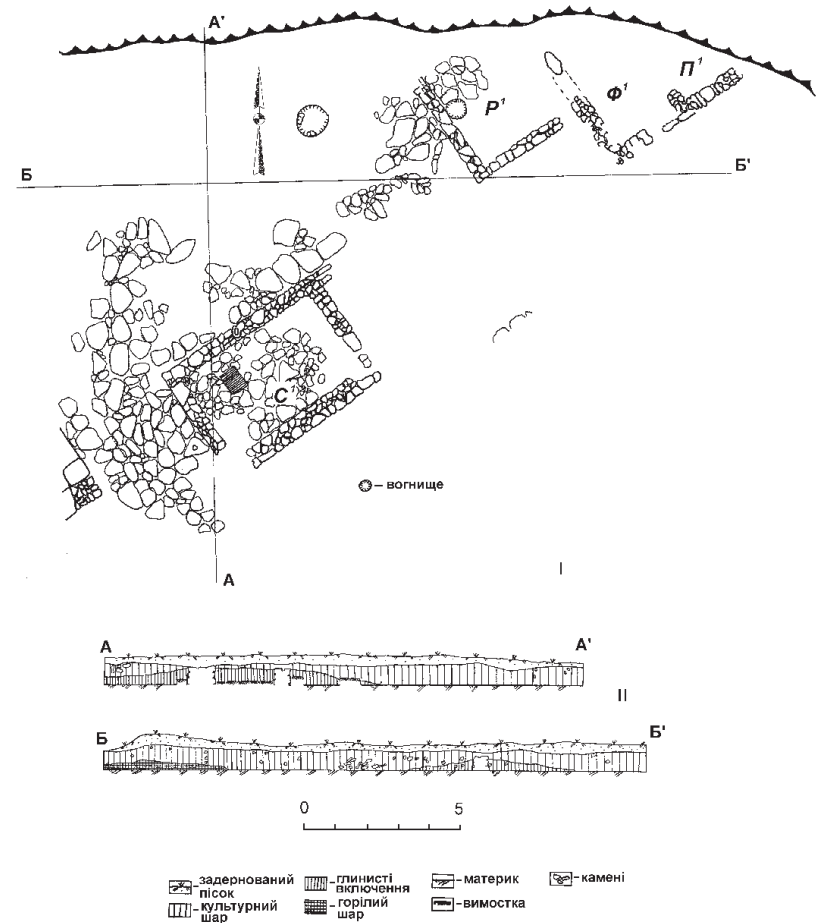


Рис. 2.28. Приміщення П<sup>1</sup>, Р<sup>1</sup>, С<sup>1</sup>, Ф<sup>1</sup>:

- І — план;  
 ІІ — профілі бортів ділянок



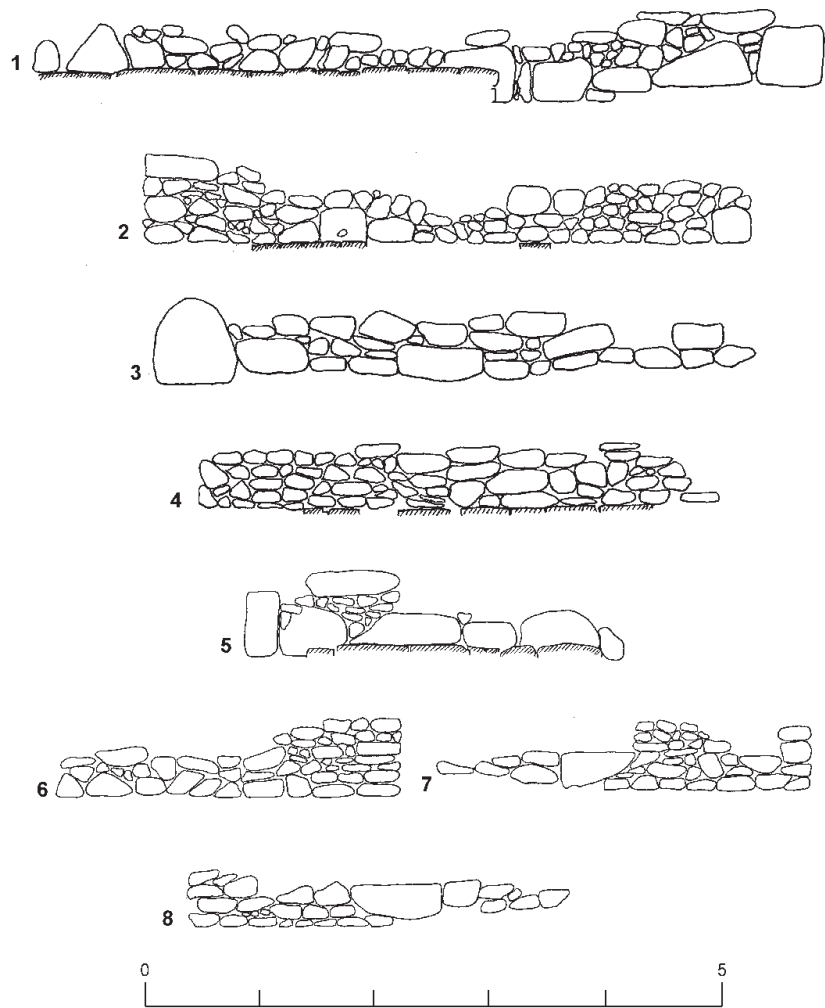


Рис. 2.29. Приміщення С¹:

- 1 — зовнішній фас північно-західної стіни;
- 2 — внутрішній фас північно-західної стіни;
- 3 — зовнішній фас південно-східної стіни;
- 4 — внутрішній фас південно-східної стіни;
- 5 — зовнішній фас південно-західної стіни;
- 6 — внутрішній фас південно-західної стіни;
- 7 — зовнішній фас північно-східної стіни;
- 8 — внутрішній фас північно-східної стіни

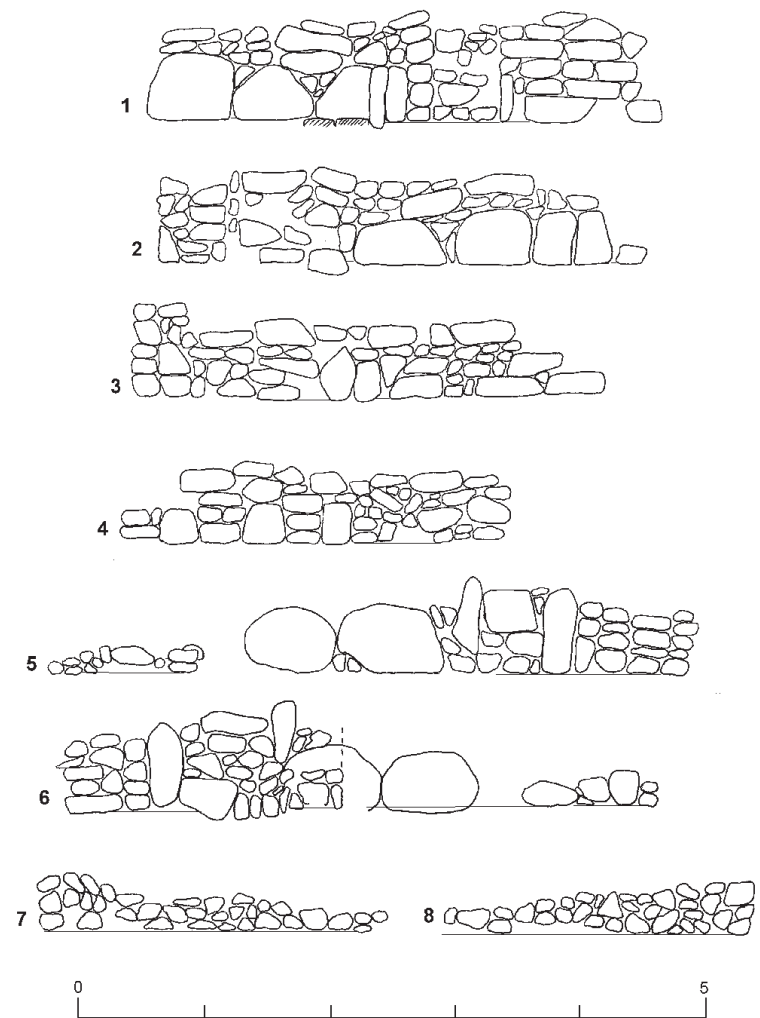


Рис. 2.30. Приміщення Р¹ та Φ¹:

- 1 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення Р¹;
- 2 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Р¹;
- 3 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення Р¹;
- 4 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Р¹;
- 5 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень Φ¹—П¹;
- 6 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень Φ¹—П¹;
- 7 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення Φ¹;
- 8 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Φ¹

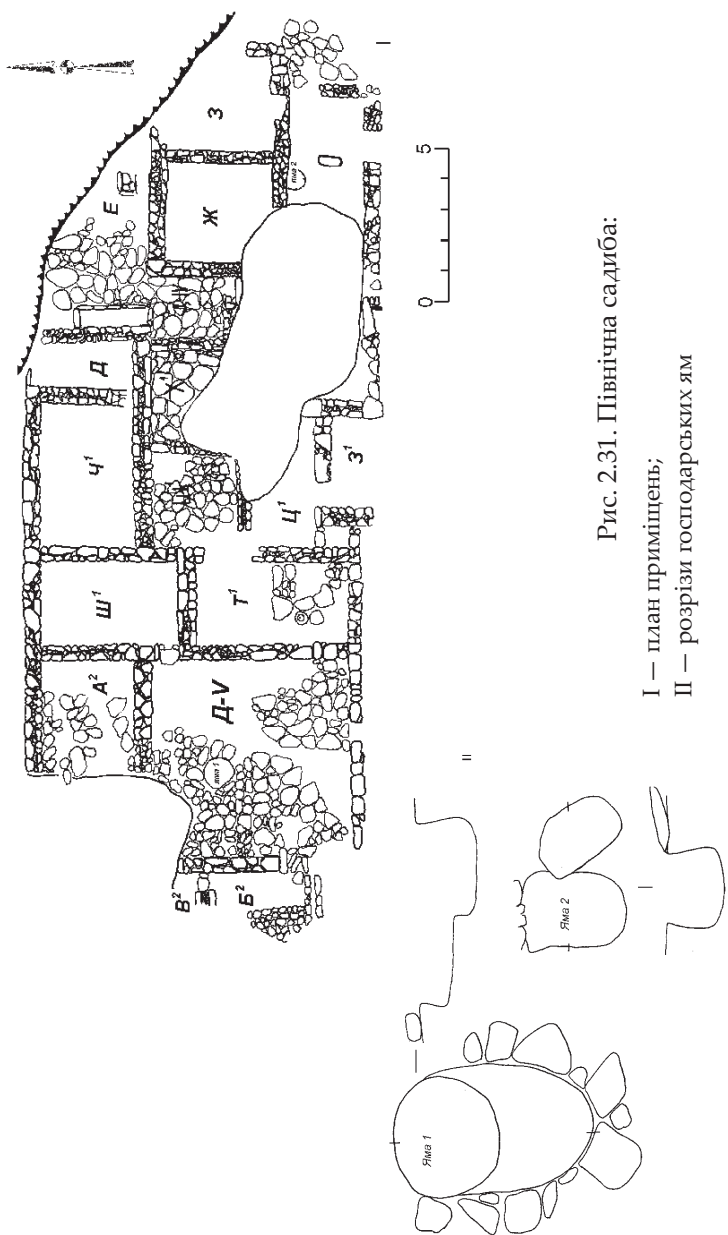


Рис. 2.31. Північна садиба:

I — план приміщень;  
 II — розрізи господарських ям

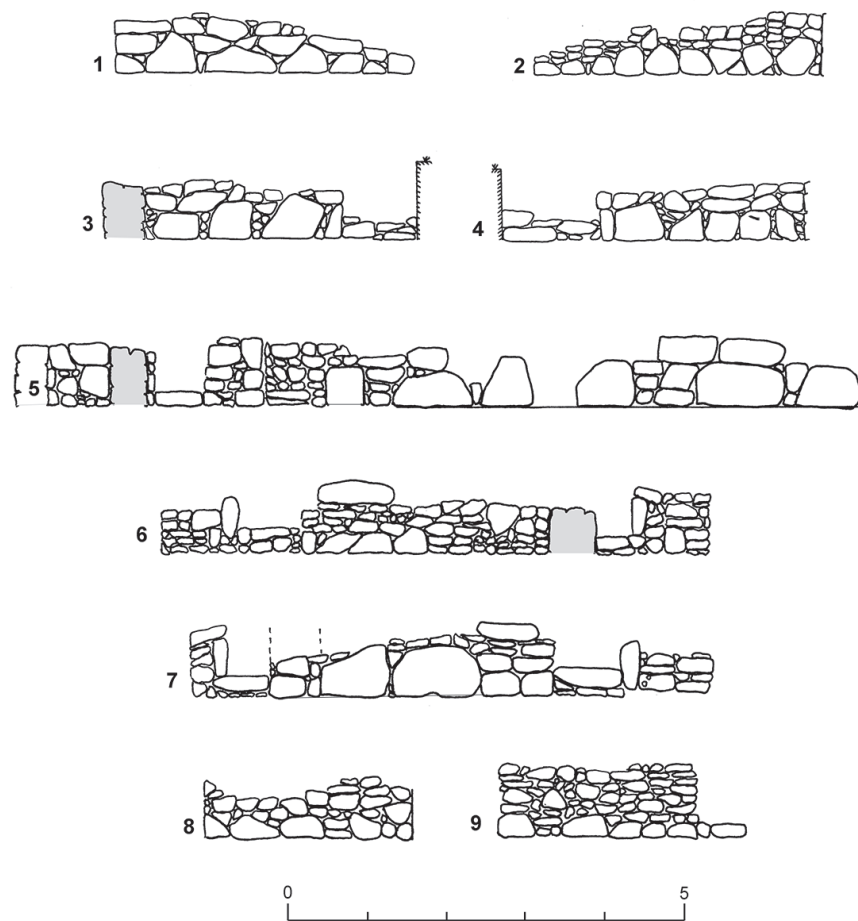


Рис. 2.32. Приміщення A<sup>2</sup> та T<sup>1</sup>:

- 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення A<sup>2</sup>;
- 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення A<sup>2</sup>;
- 3 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення A<sup>2</sup>;
- 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення A<sup>2</sup>;
- 5 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень T<sup>1</sup>—Ц<sup>1</sup>;
- 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення T<sup>1</sup>;
- 7 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення T<sup>1</sup>;
- 8 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення T<sup>1</sup>;
- 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення T<sup>1</sup>

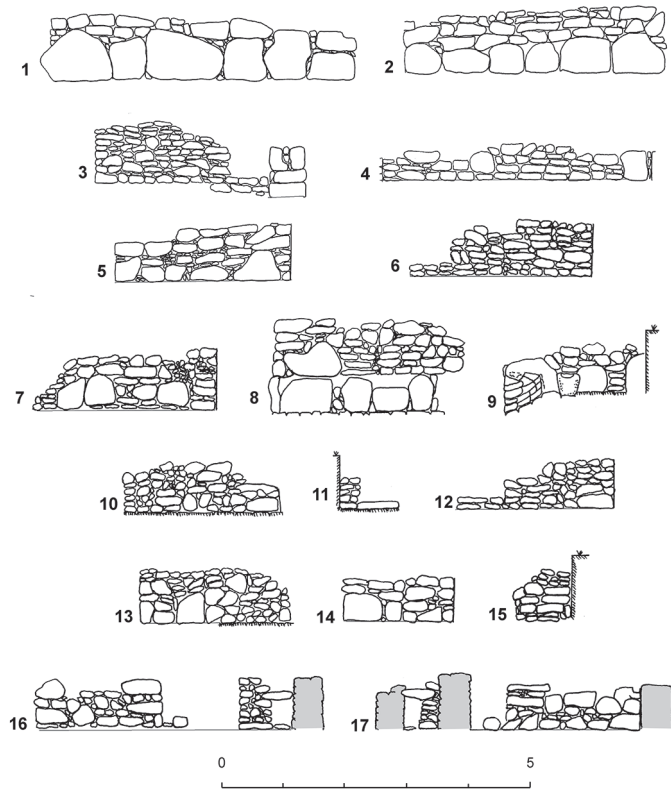


Рис. 2.33. Приміщення Ч<sup>1</sup>, Д, Х<sup>1</sup>, Ш<sup>1</sup>, Ц<sup>1</sup>:

- 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення Ч<sup>1</sup>;
- 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Ч<sup>1</sup>;
- 3 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ч<sup>1</sup>;
- 4 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Ч<sup>1</sup>;
- 5 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Ч<sup>1</sup>;
- 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Д;
- 7 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Д;
- 8 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Д;
- 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Х<sup>1</sup>;
- 10 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Х<sup>1</sup>;
- 11 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Х<sup>1</sup>;
- 12 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ш<sup>1</sup>;
- 13 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Ш<sup>1</sup>;
- 14 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Ш<sup>1</sup>;
- 15 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Ц<sup>1</sup>;
- 16 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Ц<sup>1</sup>;
- 17 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення Ц<sup>1</sup>;

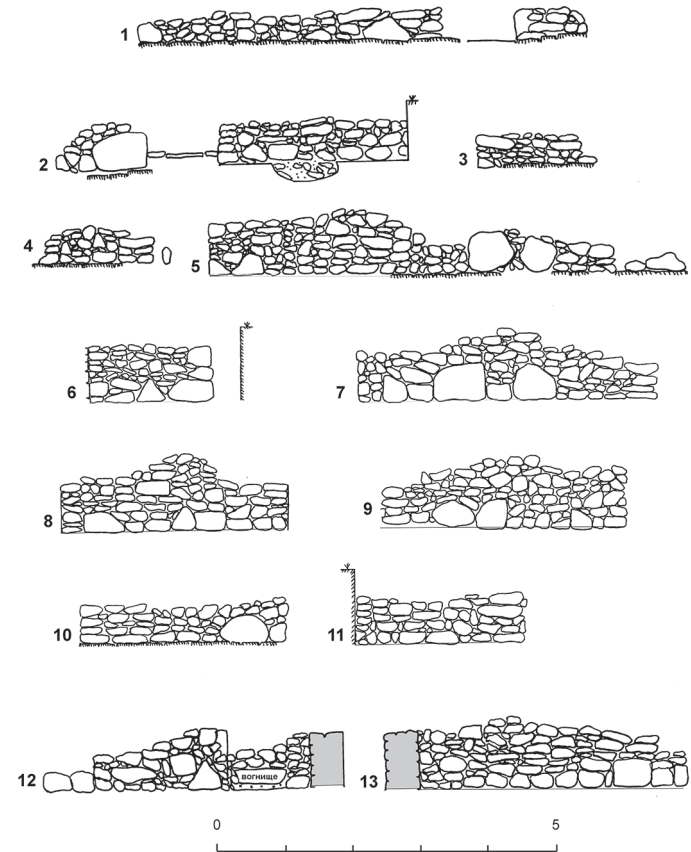


Рис. 2.34. Приміщення О, Ж, З:

- 1 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення О;
- 2 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення О;
- 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення О;
- 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення О;
- 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення О;
- 6 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Ж;
- 7 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення Ж;
- 8 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Ж;
- 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ж;
- 10 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення Ж;
- 11 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Ж;
- 12 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення З;
- 13 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення З

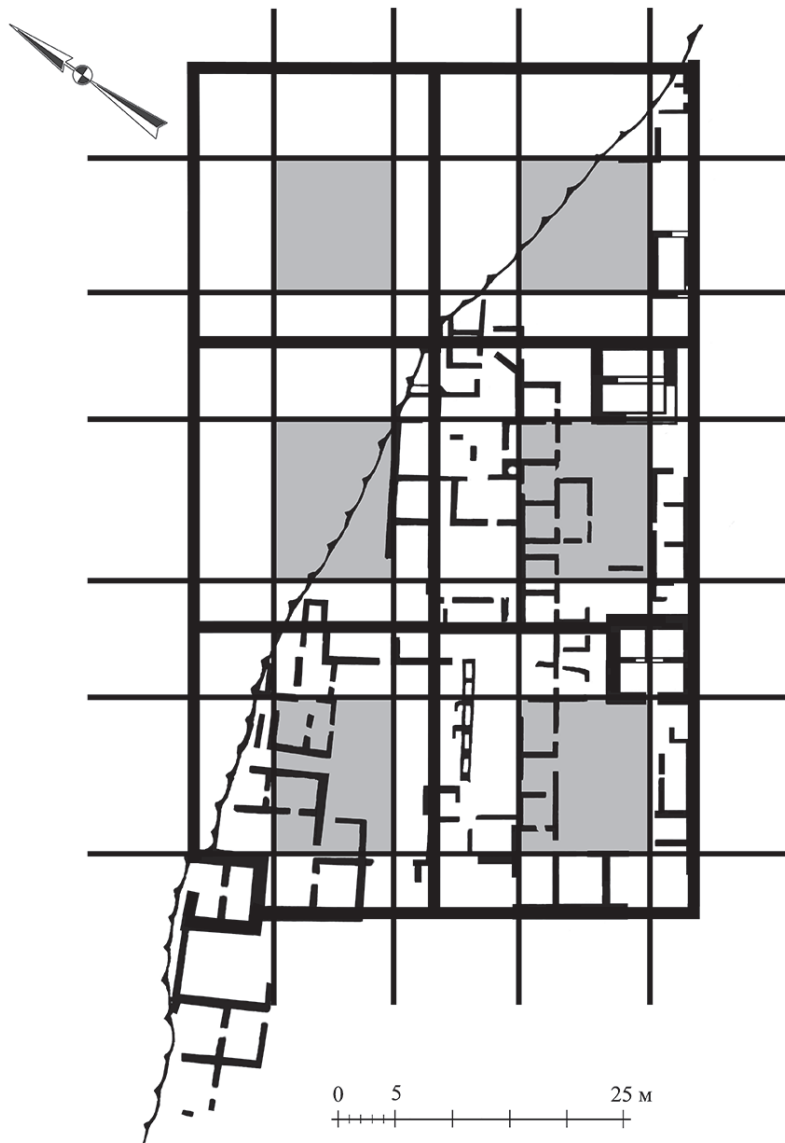


Рис. 2.35. Садиби, зблоковані за кварталним принципом (за А. Буйських, 2008а)

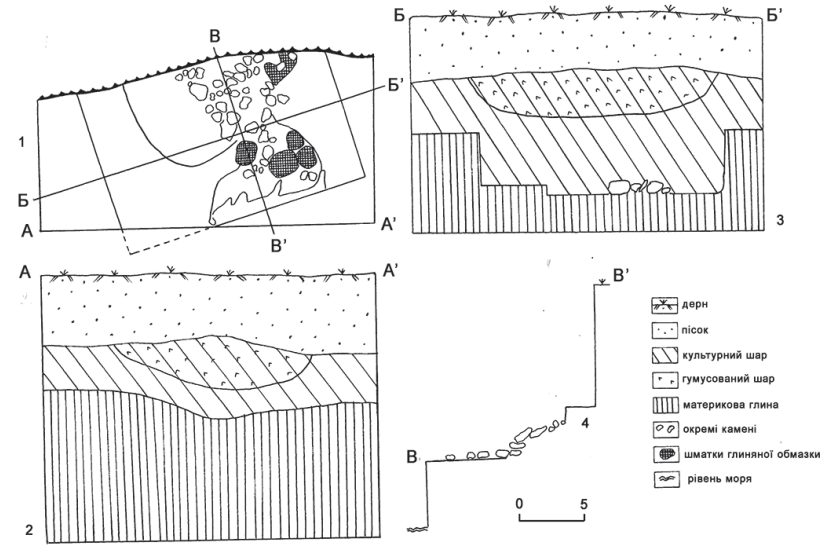


Рис. 2.36. Заглиблений об'єкт, 1980 р.:

- 1 — загальний план;
- 2 — розріз по лінії AA';
- 3 — розріз по лінії BB';
- 4 — розріз по лінії BB'

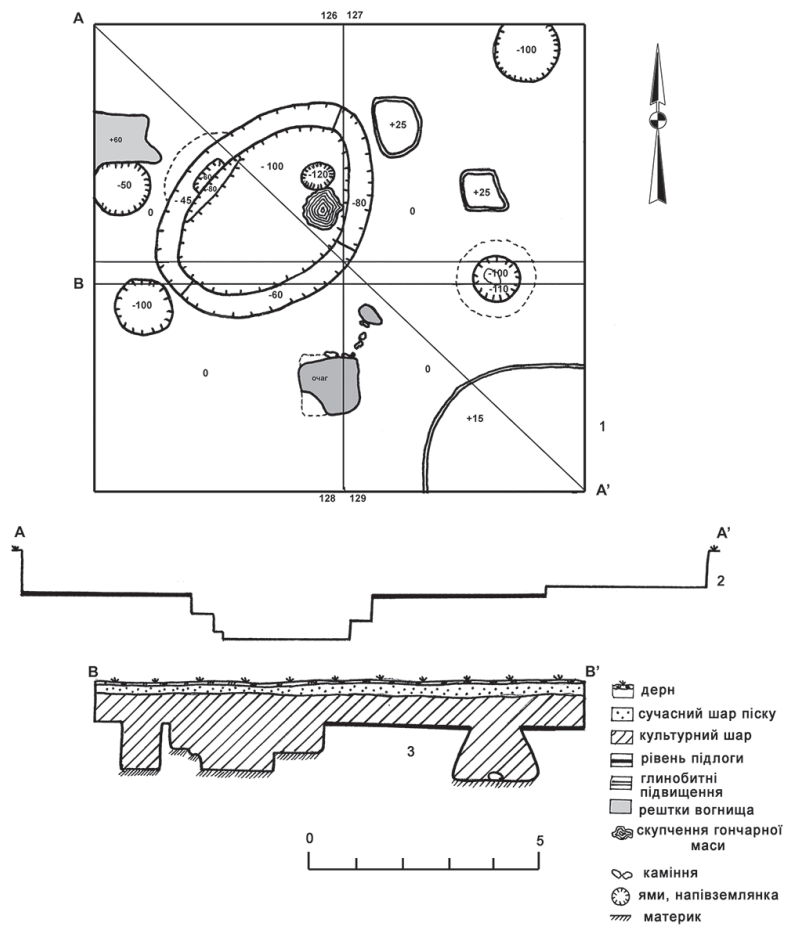


Рис. 2.37. Заглиблений об'єкт, 1983 р.:

- 1 — загальний план;  
2 — розріз по лінії AA';  
3 — розріз по лінії BB'

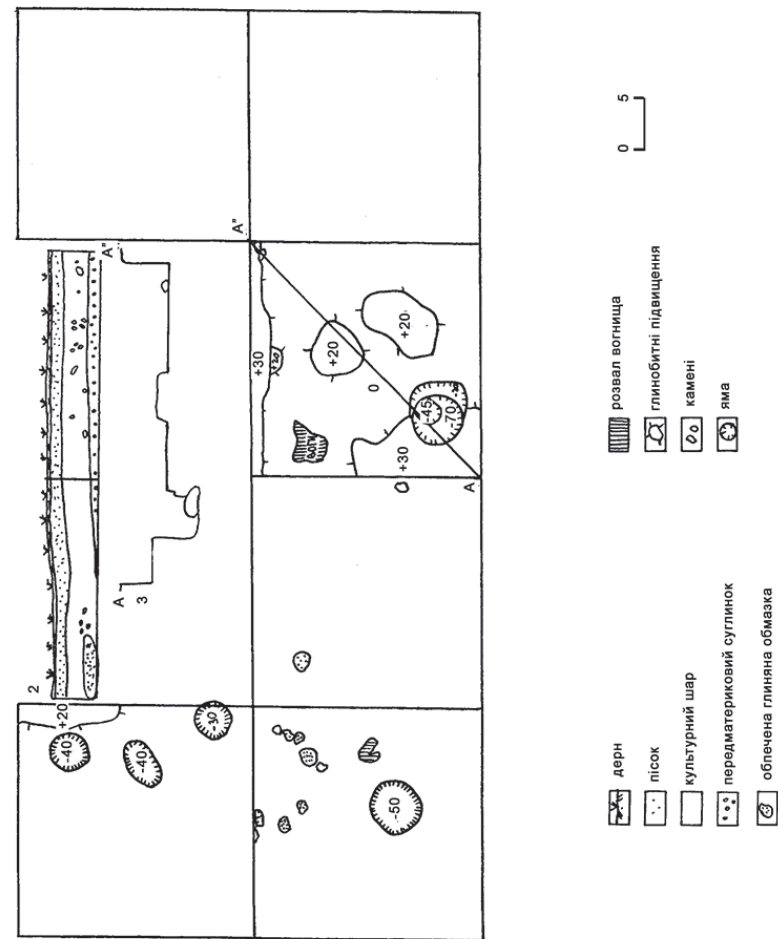


Рис. 2.38. Східна частина розкопу, 1985 р.: 1 — загальний план;  
2 — профіль західного борту; 3 — розріз по лінії AA'





1



2

Рис. 2.39. Південна башта:

- 1 — загальний вигляд;
- 2 — південно-східна стіна



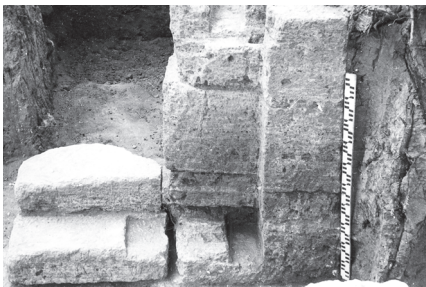
1



1



2



3

Рис. 2.40. Південна башта:

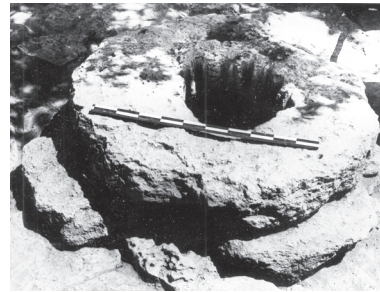
- 1 — південний кут;
- 2 — внутрішнє планування

Рис. 2.41. Південна башта:

- 1–2 приміщення Л;
- 3 — оформлення дверного отвору



1



2

Рис. 2.42. Південна садиба:

- 1 — водогін;
- 2 — криниця



Рис. 2.43. Приміщення Ч



2



1



2

Рис. 2.44. Приміщення Б1:

- 1 — кам'яне корито;
- 2 — рештки вогнища





Рис. 2.45. Лінія приміщень вздовж стіни 9



1



2

Рис. 2.46. Приміщення X:

- 1 — загальний вигляд;  
2 — рештки вогнища



1



2

Рис. 2.47. Приміщення Т:

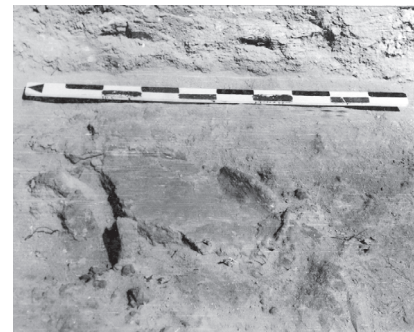
- 1 — загальний вигляд;  
2 — рештки вогнища



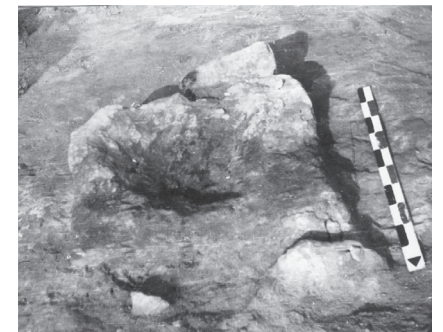
Рис. 2.48. Рештки стіни 7



1



2



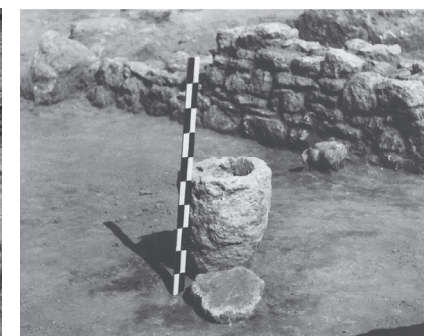
3

Рис. 2.49. Приміщення А західної садиби:

- 1 — загальний вигляд;  
2-3 — розвали вогнищ



1



2

Рис. 2.50. Приміщення Н та Р:

- 1 — загальний вигляд приміщення Н;  
2 — кам'яна ступа з приміщення Р



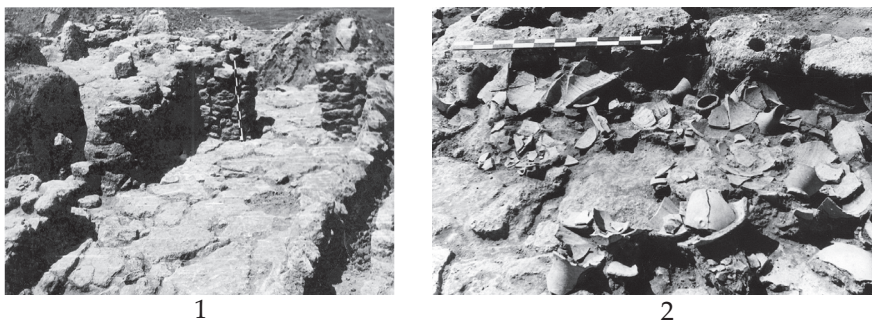


Рис. 2.51. Західна садиба:

- 1 — приміщення Б;
- 2 — приміщення Э

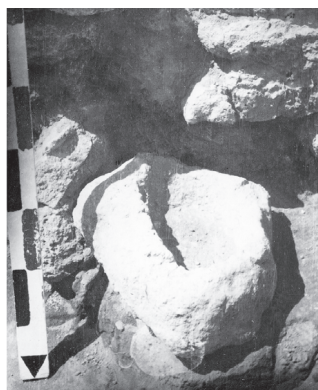


Рис. 2.52. Приміщення В:

- 1 — решки вогнища;
- 2 — ступа;
- 3 — кам'яне корито



Рис. 2.53. Приміщення Э1:

- 1 — загальний вигляд;
- 2 — рештки вогнища



Рис. 2.55. Східна садиба. Внутрішнє подвір'я



Рис. 2.54. Східна башта:

- 1 — загальний вигляд;
- 2 — південно-західна стіна



Рис. 2.56. Загальний вигляд приміщень К<sup>1</sup>—Л<sup>1</sup>—М<sup>1</sup>





1



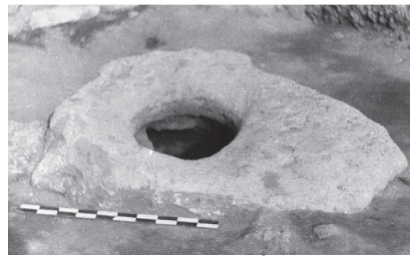
1



2

Рис. 2.57. Господарські будівлі:

- 1 — приміщення Е<sup>1</sup>;
- 2 — приміщення І<sup>1</sup>



2

Рис. 2.58. Східна садиба:

- 1 — водогін;
- 2 — криниця



1



2

Рис. 2.59. Північна садиба:

- 1 — приміщення А<sup>2</sup>;
- 2 — приміщення Ш<sup>1</sup>



1



2

Рис. 2.60. Північна садиба: 1 — приміщення Ч<sup>1</sup>; 2 — приміщення Ж



3



Рис. 2.61. Приміщення 3



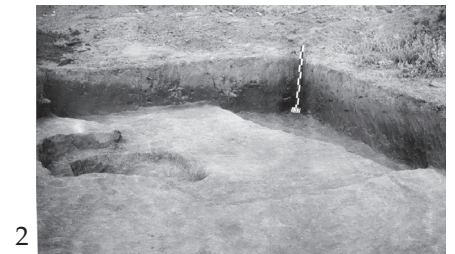
1

Рис. 2.62. Заглиблений об'єкт, 1980 рік. Вигляд з моря



Рис. 2.63. Заглиблені споруди:

- 1 — об'єкт, 1983 р. (розкопки, 1984 р.);
- 2 — напівземлянка, 1985 р.



2

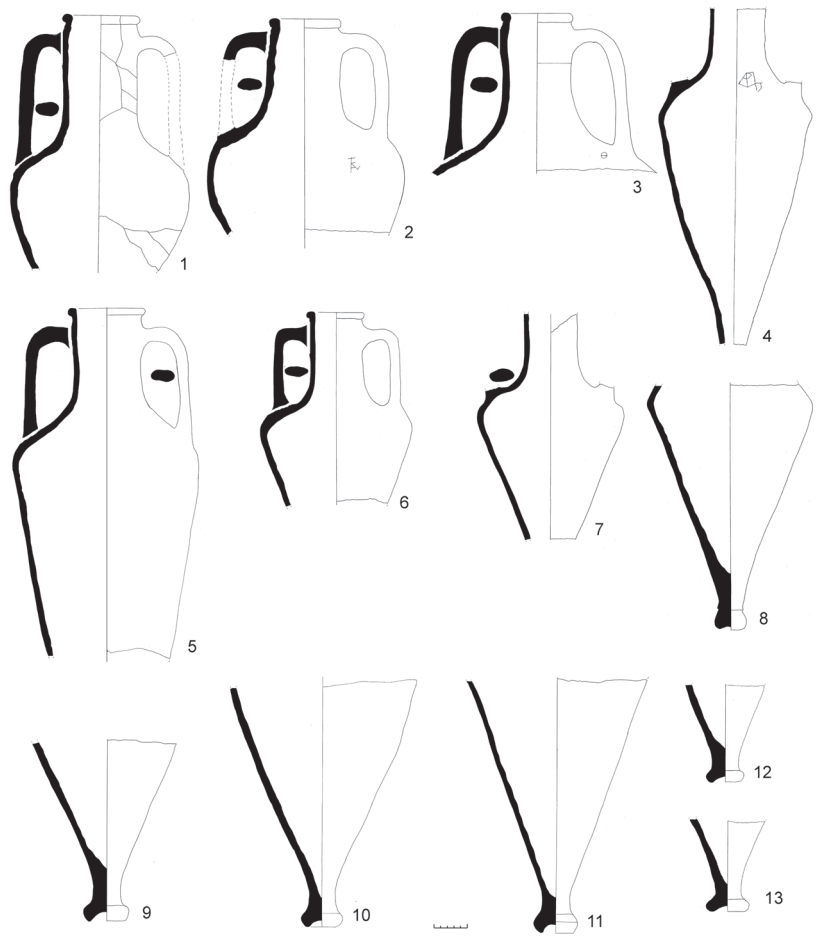


Рис. 3.1. Херсонеські амфори

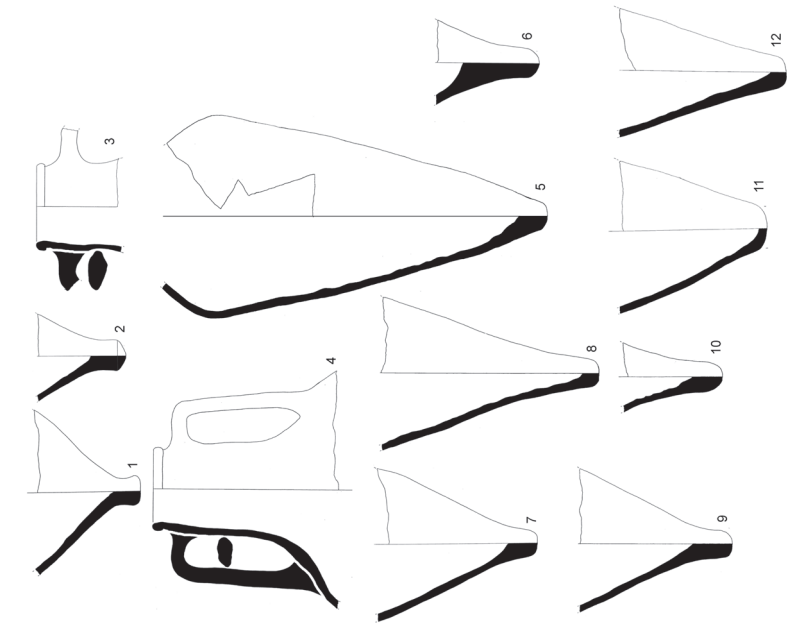


Рис. 3.2. Синопські амфори

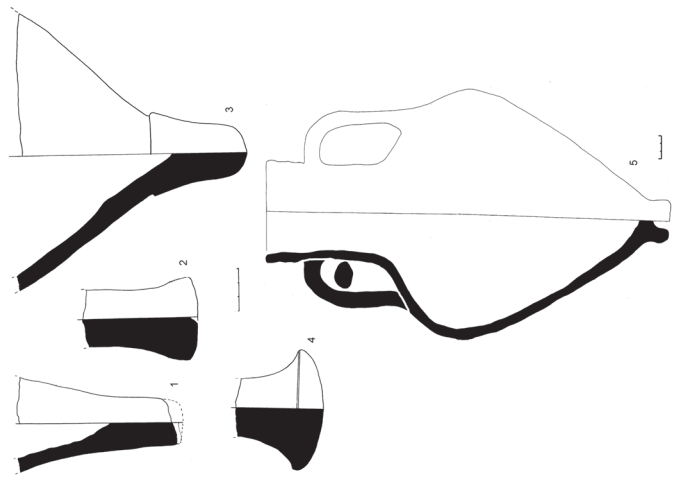


Рис. 3.3. Імпортовані амфори:

- 1-2 — Гераклея Понтійська;
- 3 — Хіос;
- 4 — Менді;
- 5 — Еріфрі

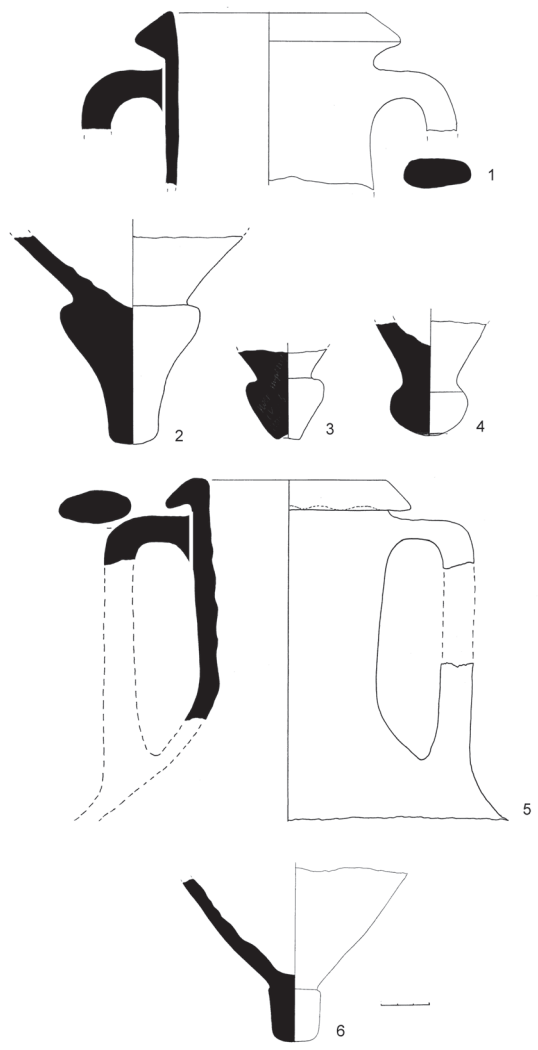


Рис. 3.4. Імпортні амфори:

- 1-3 — Кнід;
- 4, 6 — Родос;
- 5 — Самос

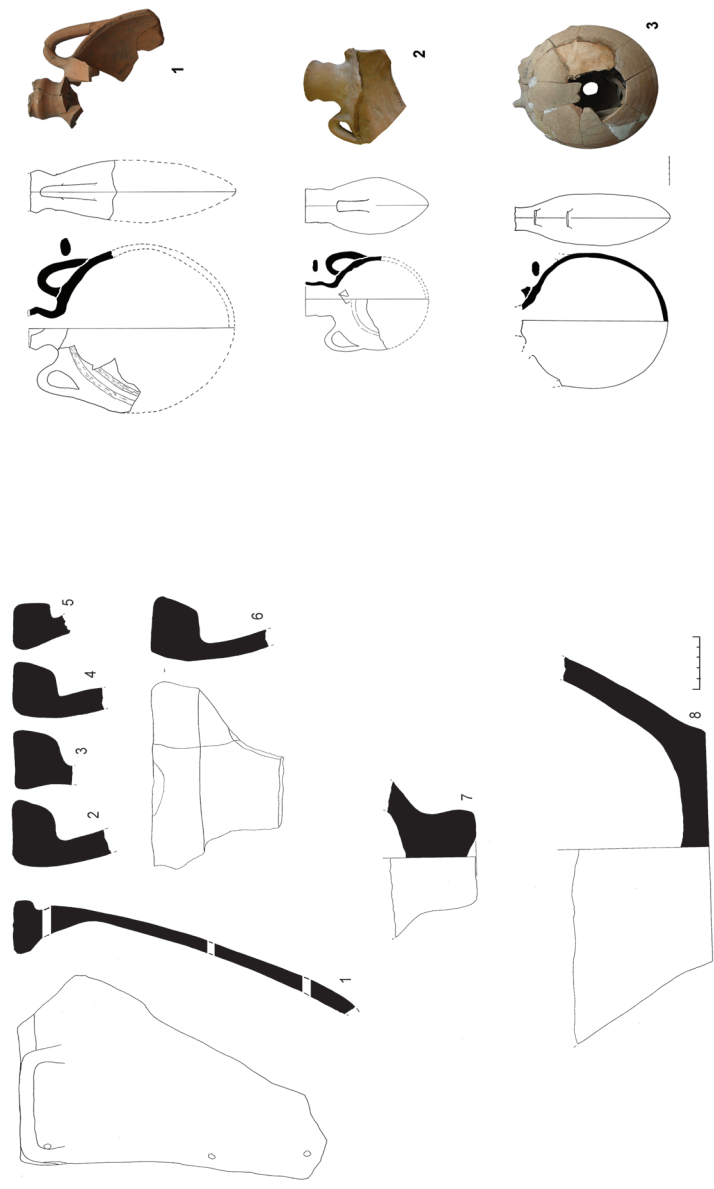


Рис. 3.5. Фрагменти піфосів:

- 1, 7 — тип ІІ;
- 2-6, 8 — тип І

Рис. 3.6. Керамічні фляги:

- 1 — тип І;
- 2 — тип ІІ;
- 3 — тип ІІІ

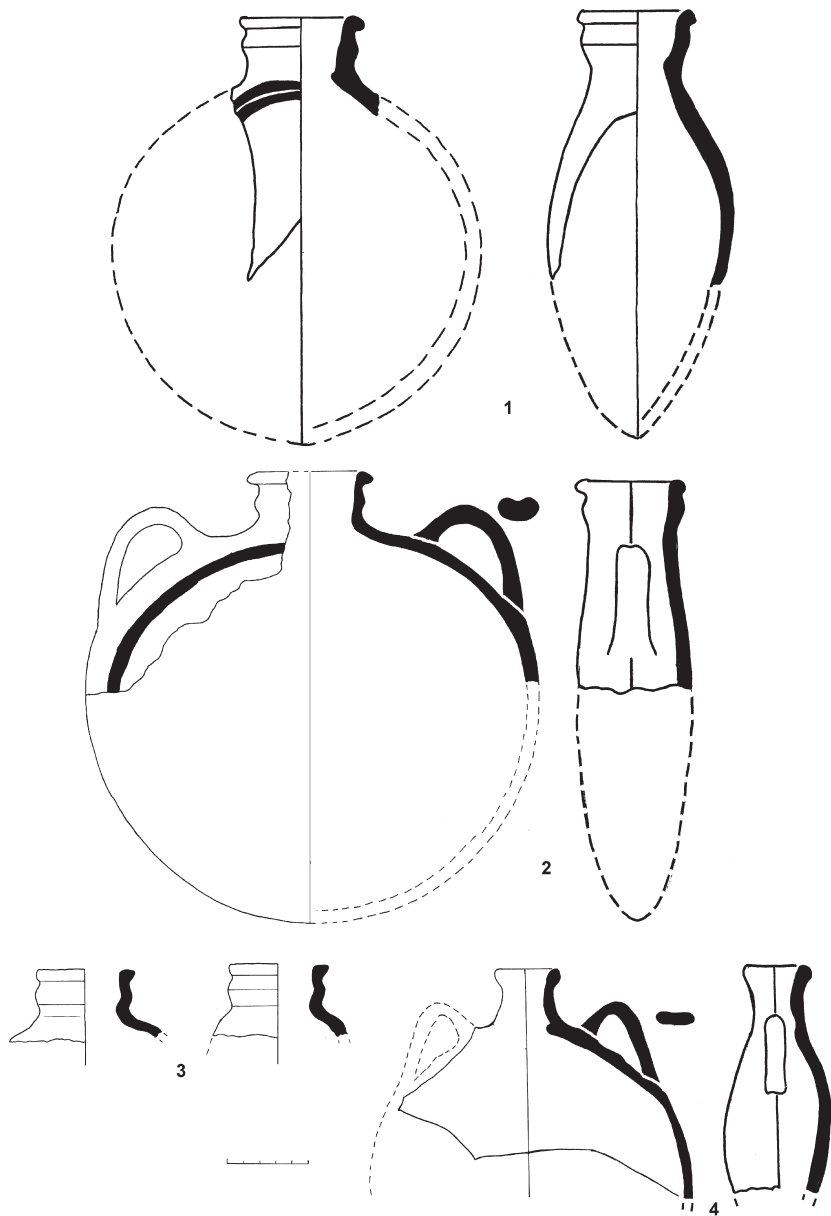


Рис. 3.7. Фляги з Ольвії

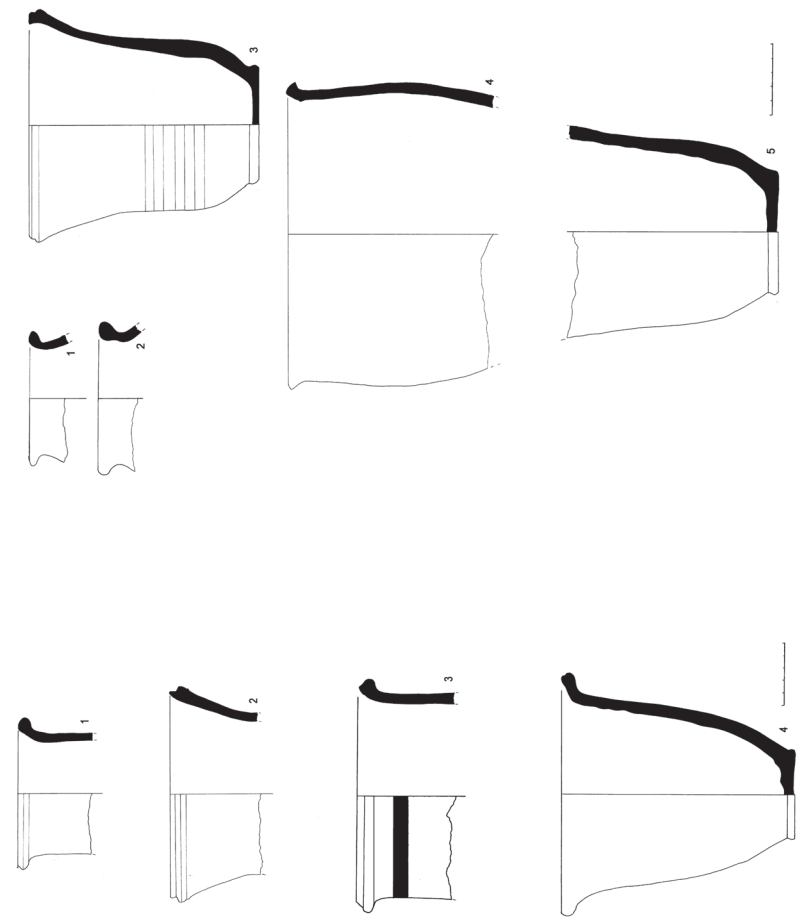


Рис. 3.8. Горщики типу I

Рис. 3.9. Кухонні горщики:

1-2 — тип II;  
3-5 — тип I

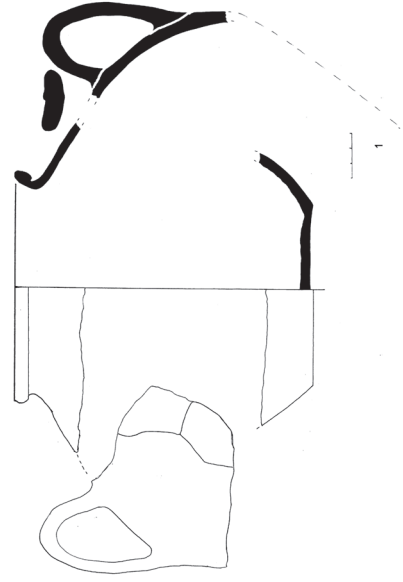


Рис. 3.10. Кухонна кераміка. Каструлі

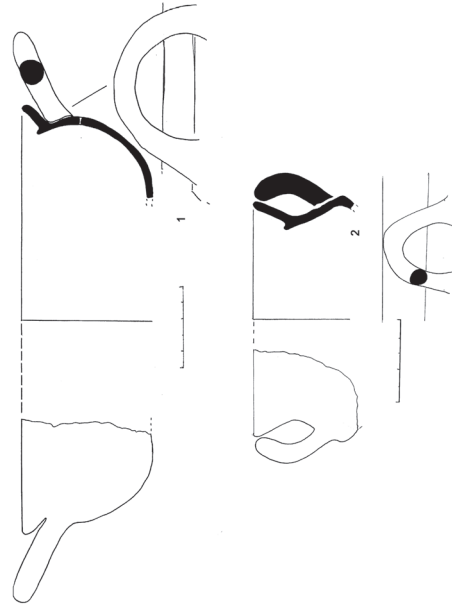
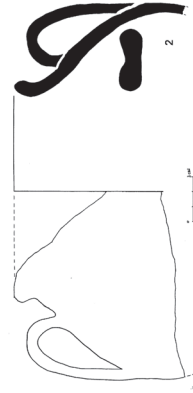


Рис. 3.11. Кухонна кераміка. Каструлі

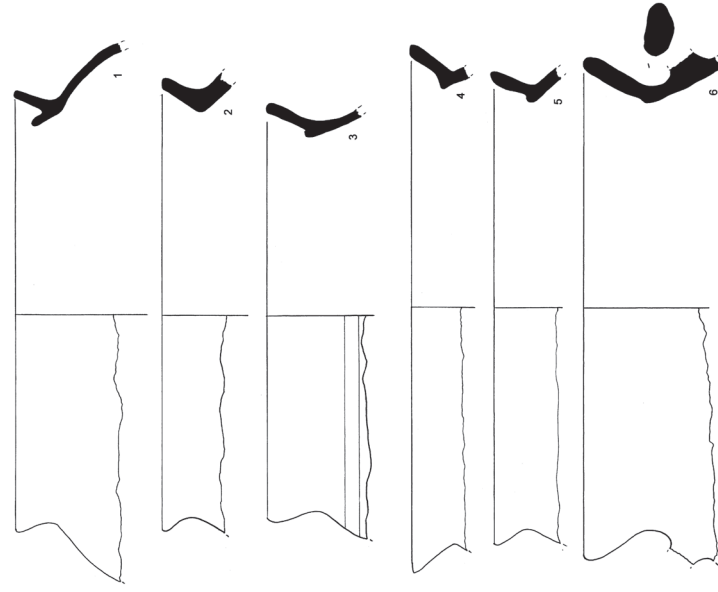


Рис. 3.12. Кухонна кераміка. Каструлі

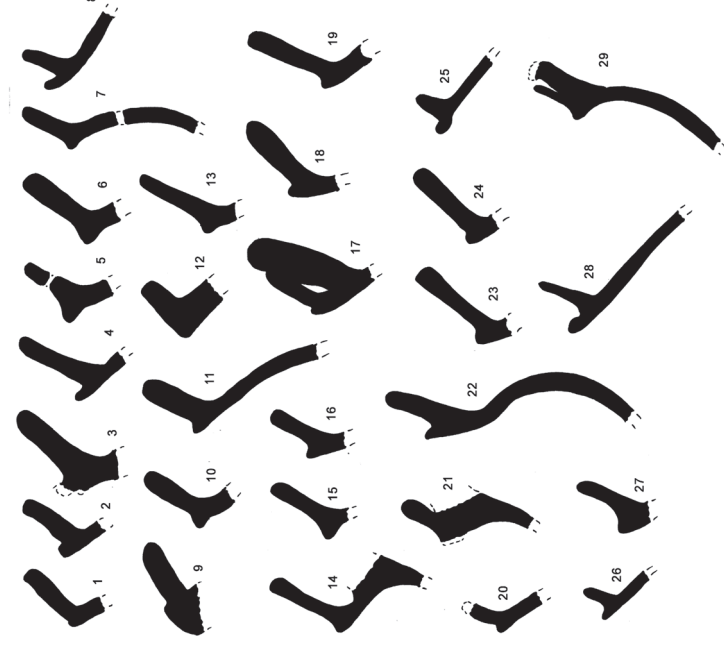


Рис. 3.13. Профілі каструль



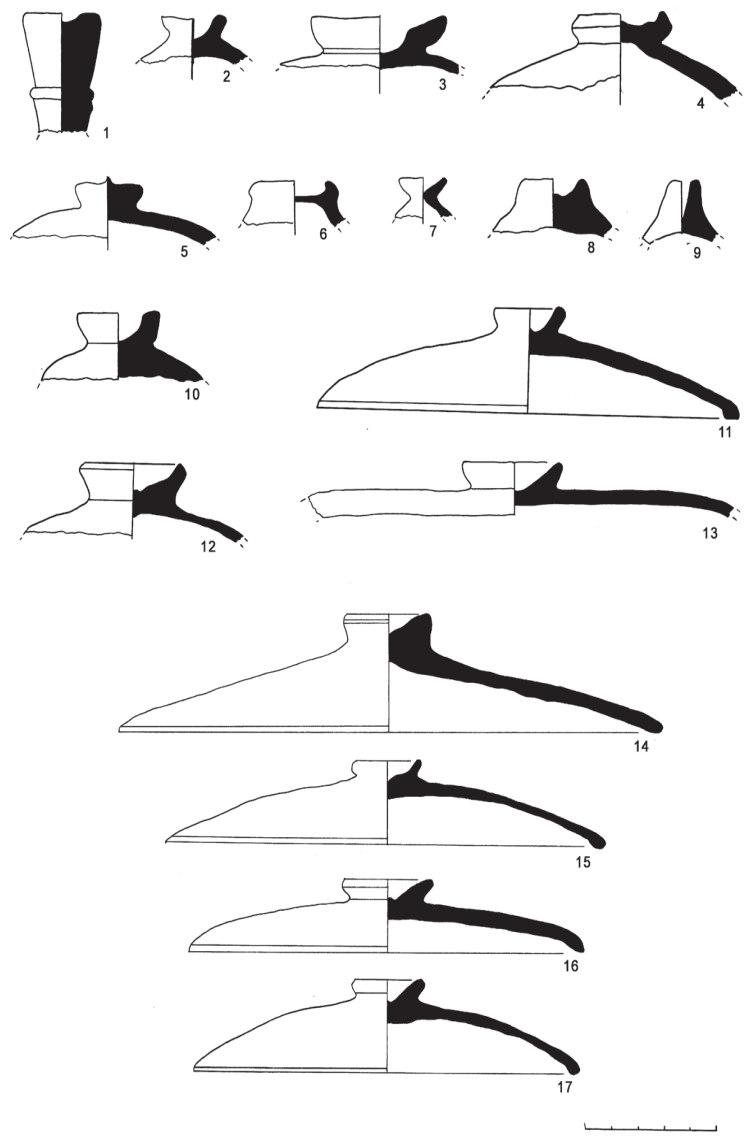


Рис. 3.14. Покришки каструль

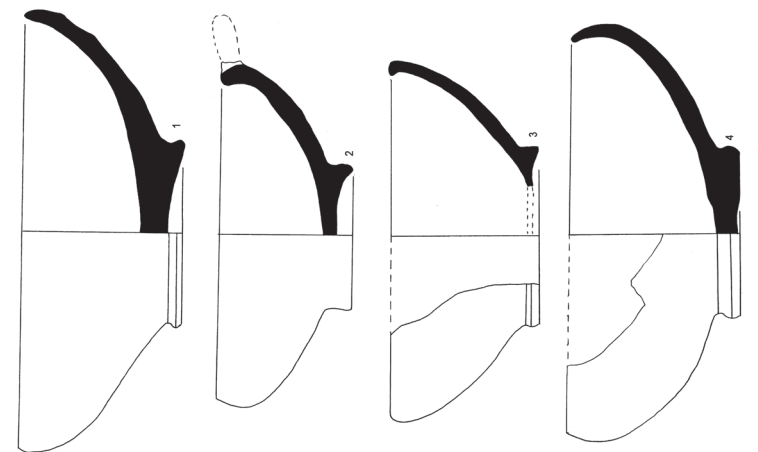


Рис. 3.15. Столова кераміка. Миски

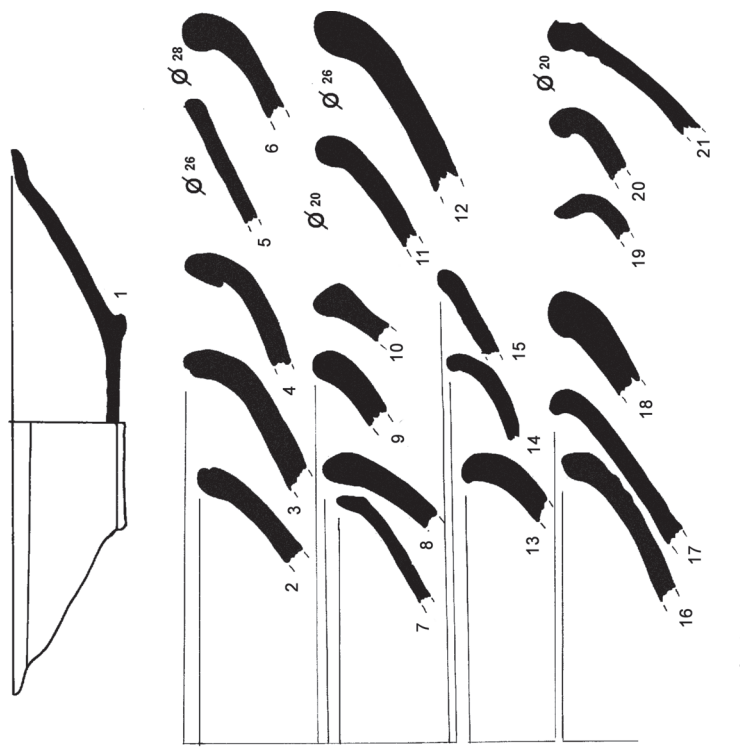


Рис. 3.16. Столова кераміка. Миски

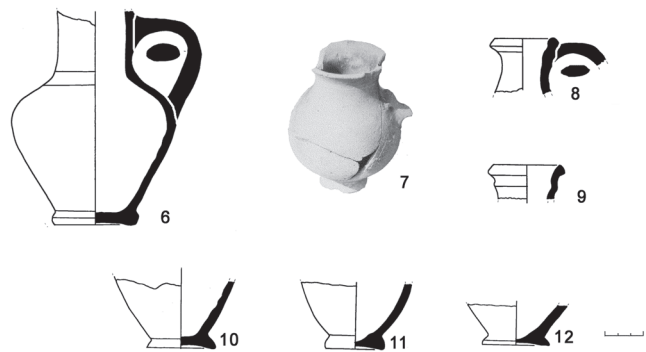
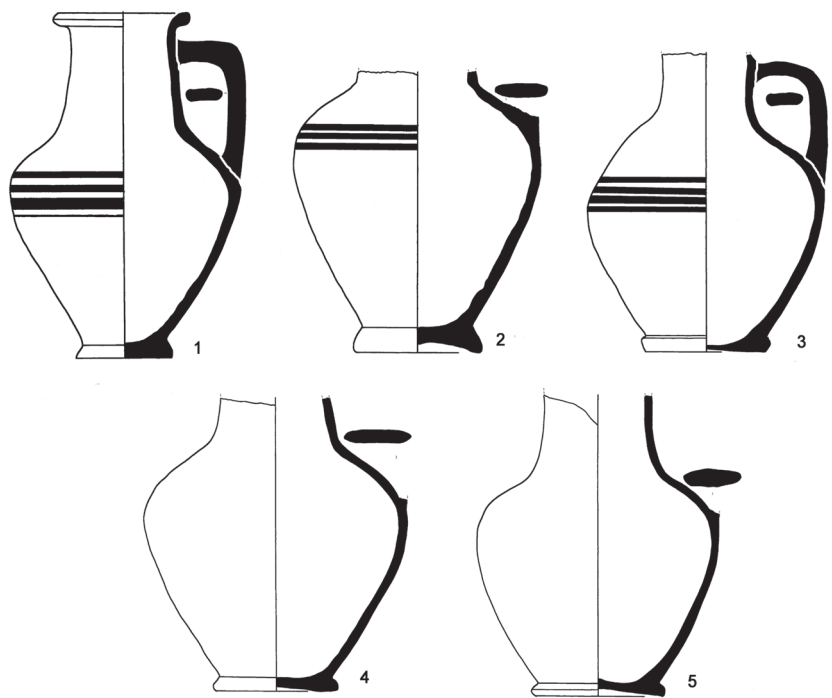


Рис. 3.17. Столові глеки:

1-5 — тип I;  
6-12 — тип II

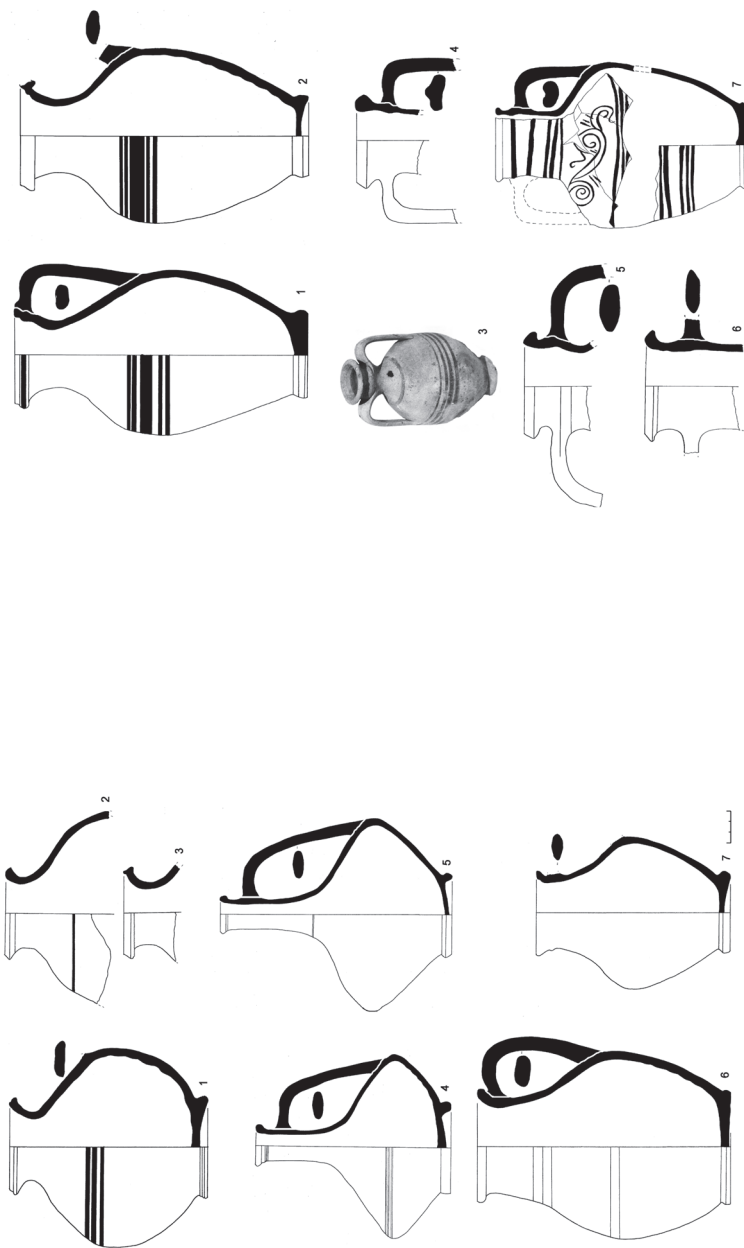


Рис. 3.19. Столові глеки:

1-2 — тип VI;  
3-6 — тип VII;  
7 — тип VIII

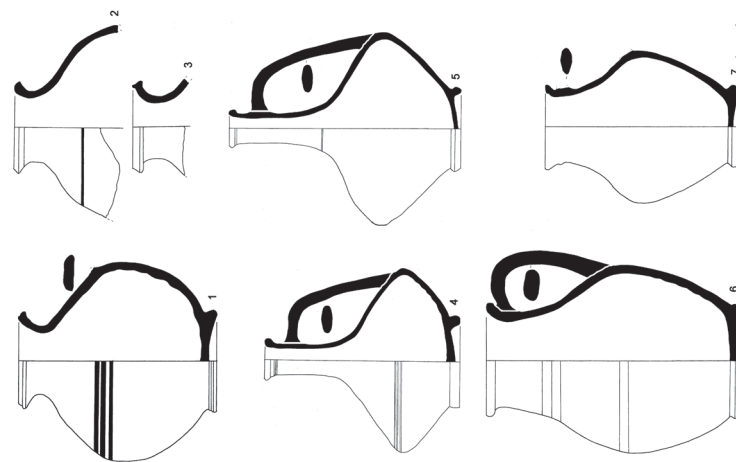


Рис. 3.18. Столові глеки:

1-3 — тип III;  
4-5 — тип IV;  
6-7 — тип V

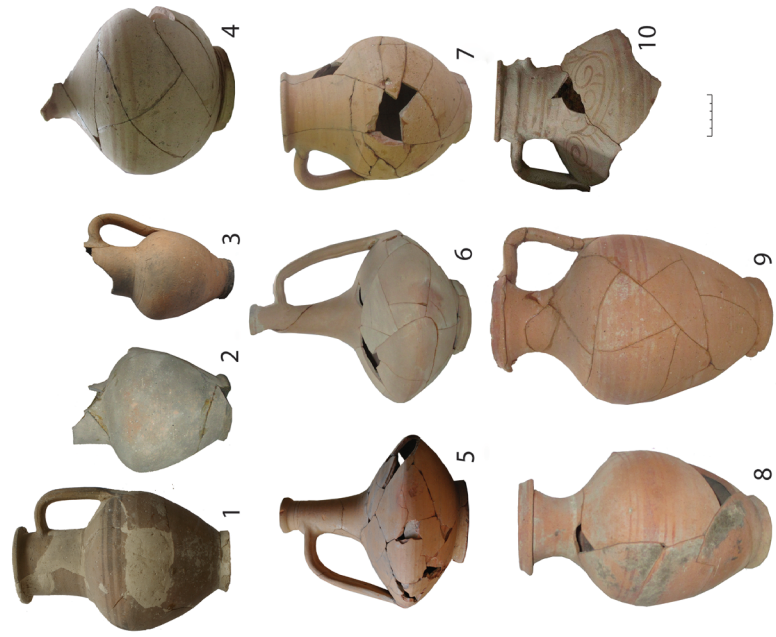


Рис. 3.19а. Глеки херсонеського виробництва з поселення Маслини

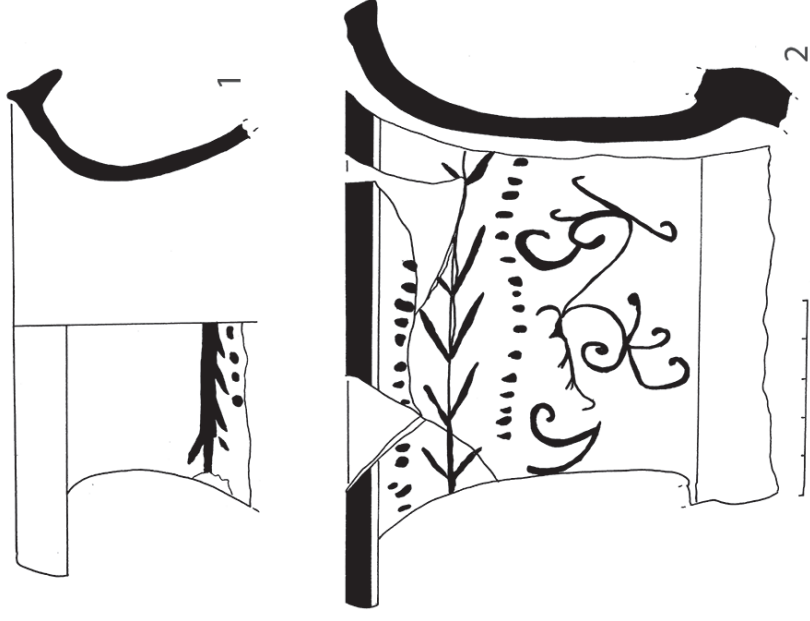


Рис. 3.20. Фрагменти столових орнаментованих глеків

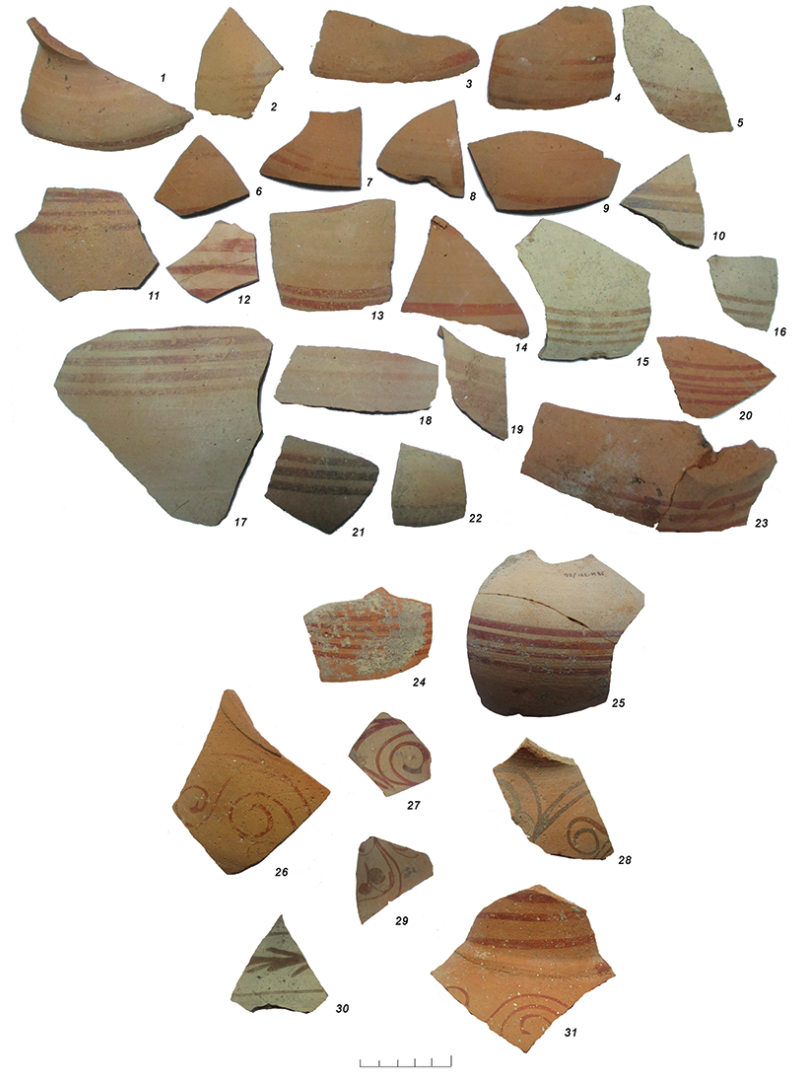


Рис. 3.20а. Фрагменти столових орнаментованих глеків





Рис. 3.21. Херсонеська кераміка з Ольвії. Фрагменти орнаментованих глеків



Рис. 3.22. Херсонеська кераміка з Ольвії. Фрагменти орнаментованих глеків

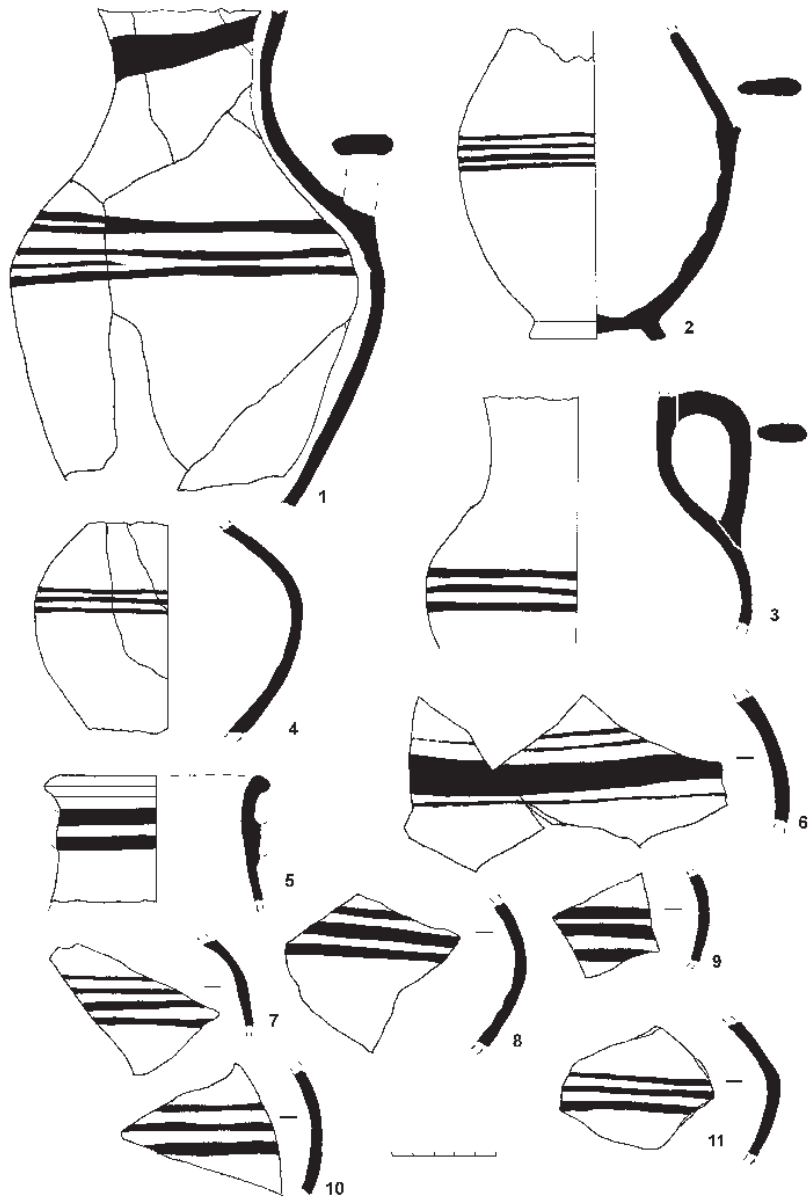


Рис. 3.23. Херсонеська кераміка з Ольвії. Фрагменти орнаментованих глеків

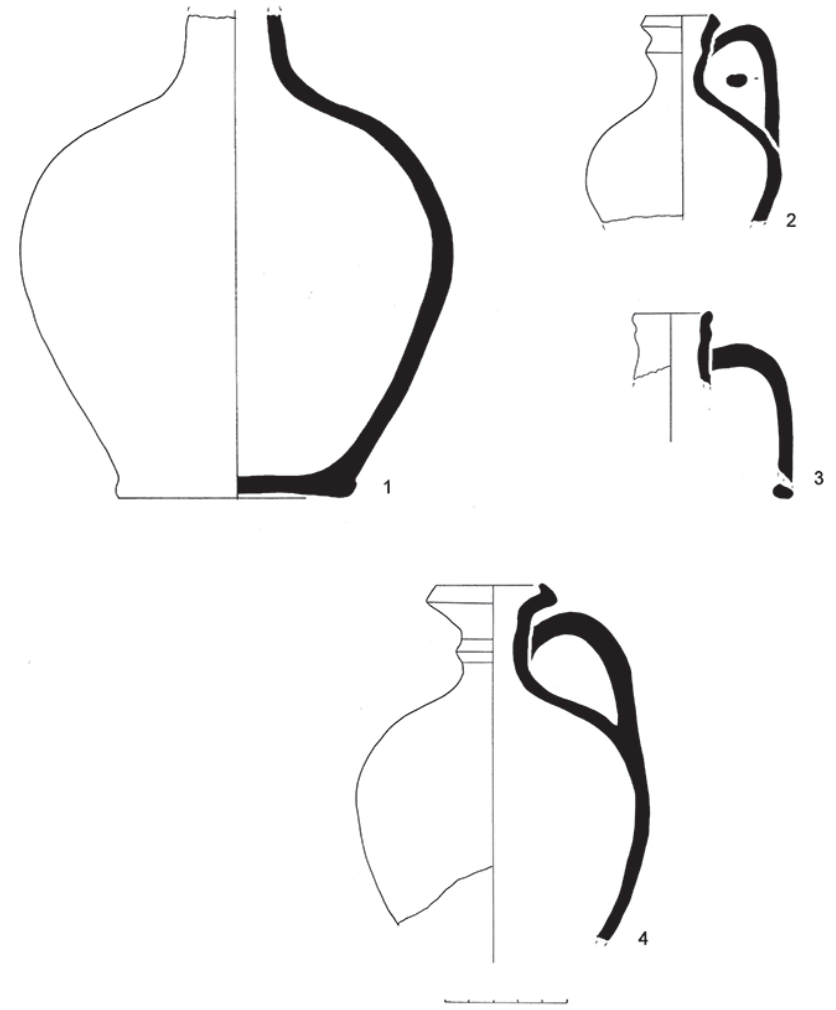


Рис. 3.24. Лекіфи:

1 — тип I;  
2-4 — тип II

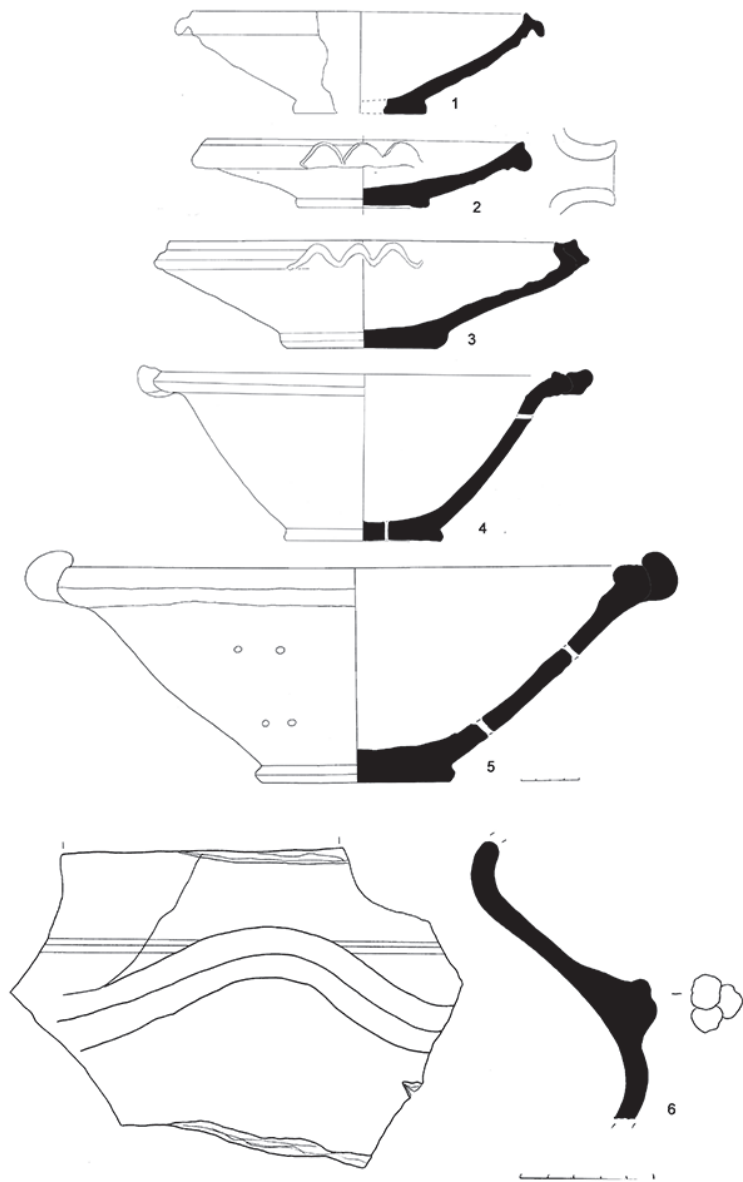


Рис. 3.25. Товстостінна кераміка:

- 1-3 — лутерії;
- 4-5 — мортарії;
- 6 — гідрія

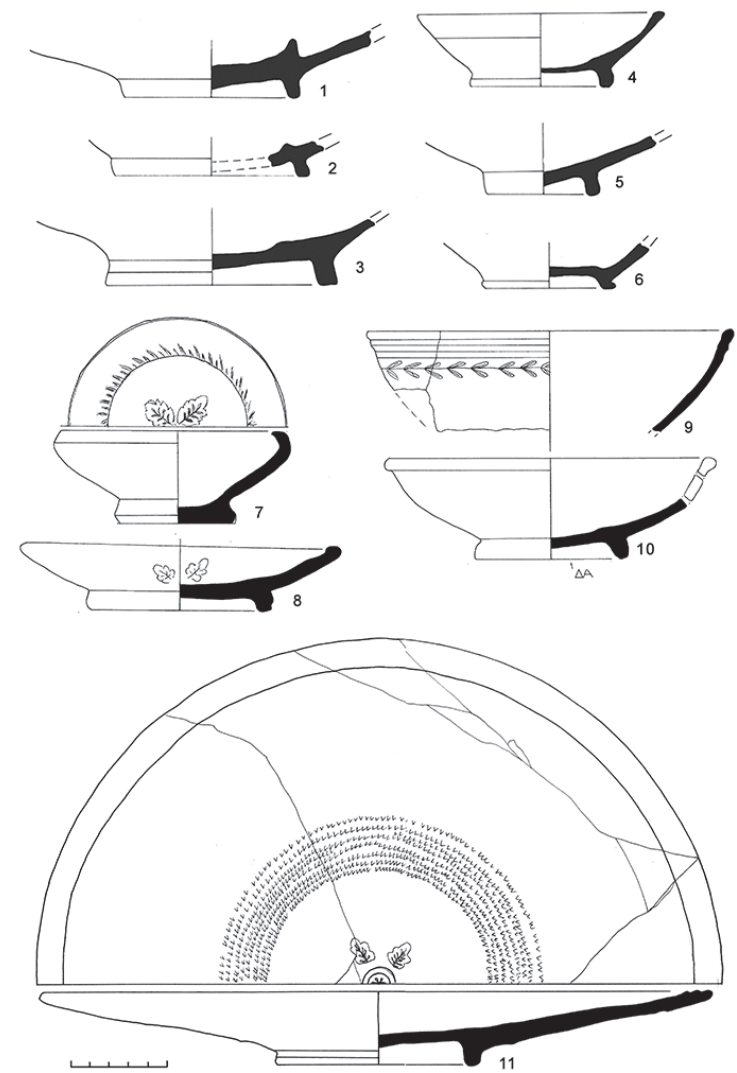


Рис. 3.26. Чорнолакова кераміка:

- 1-3 — миски;
- 4-10 — рибні блюда;
- 11 — столове блюдо

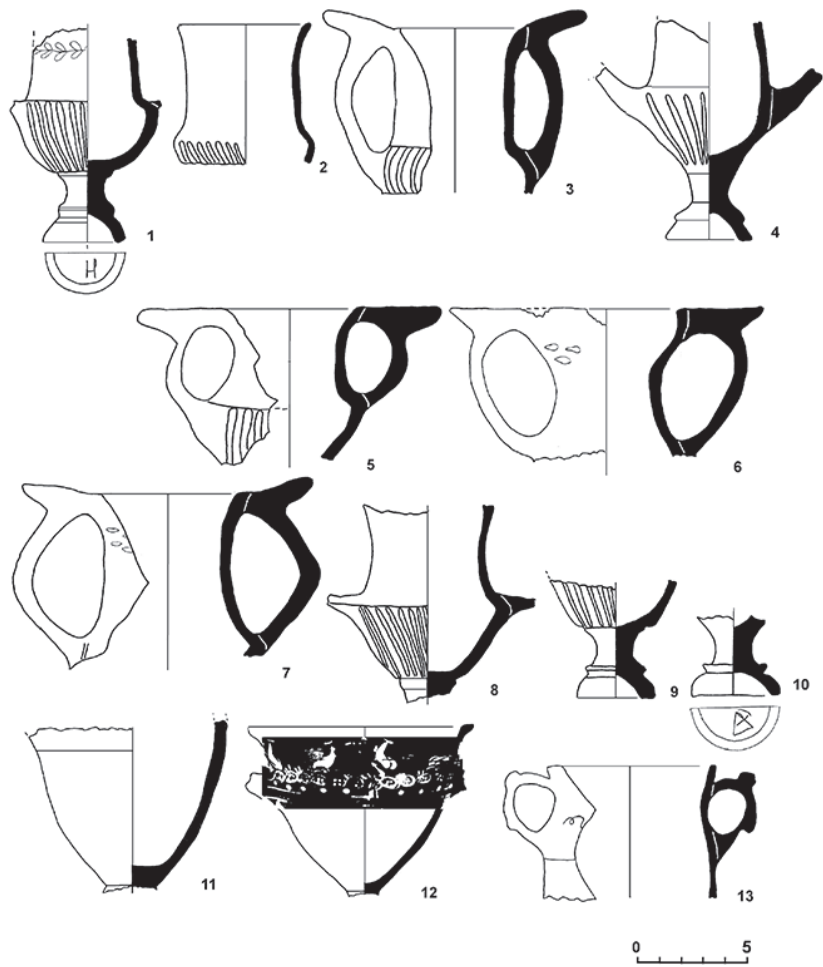


Рис. 3.27. Чорнолакові канфари:

1-10 — класичні;  
11-13 — чашоподібні

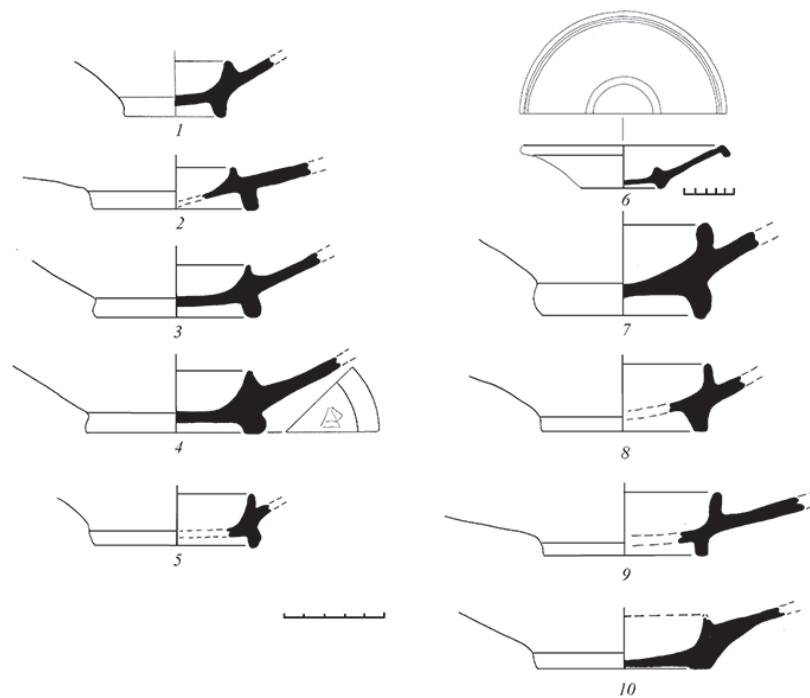


Рис. 3.28. Сіролощені риби́ні блюда

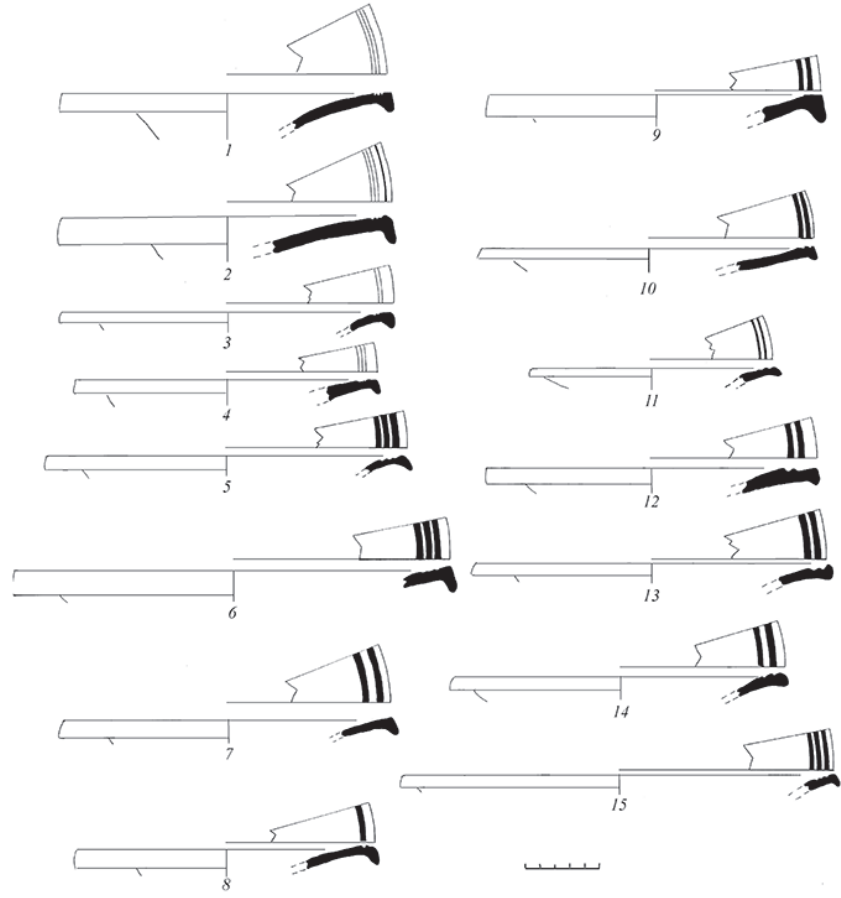


Рис. 3.29. Оформлення краю сіролощених блюв



Рис. 3.29а. Сіролощені рибні блюда

Рис. 3.29б. Сіролощена кераміка:

- 1-9 — фрагменти рибних блюв;
- 10 — глечик;
- 11 — канфар

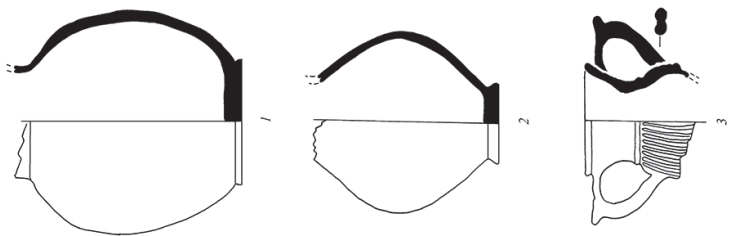


Рис. 3.31. Закриті форми сіролощеної кераміки:  
1-2 — глечики;  
3 — канфар

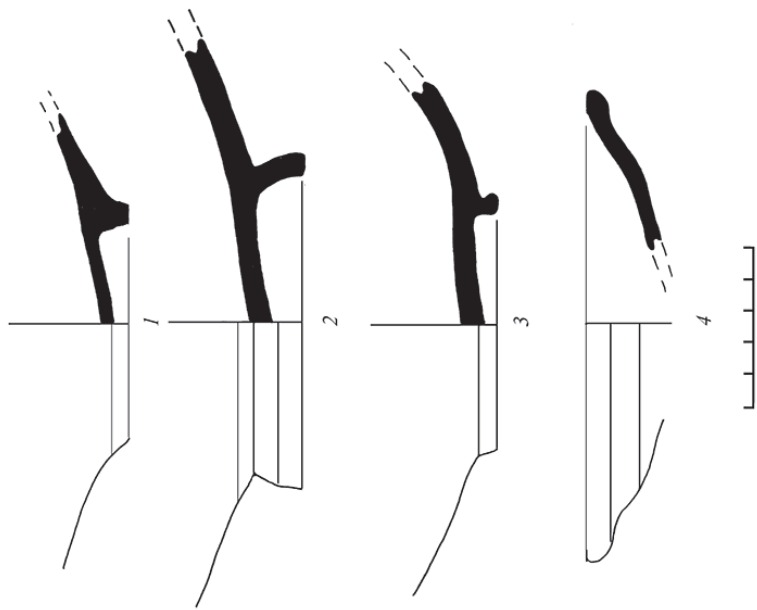


Рис. 3.30. Сіролощені миски



Рис. 3.32. Теракота:

- 1 — Деметра;
- 2 — Ерос;
- 3-4 — голуби;
- 5 — Ніка



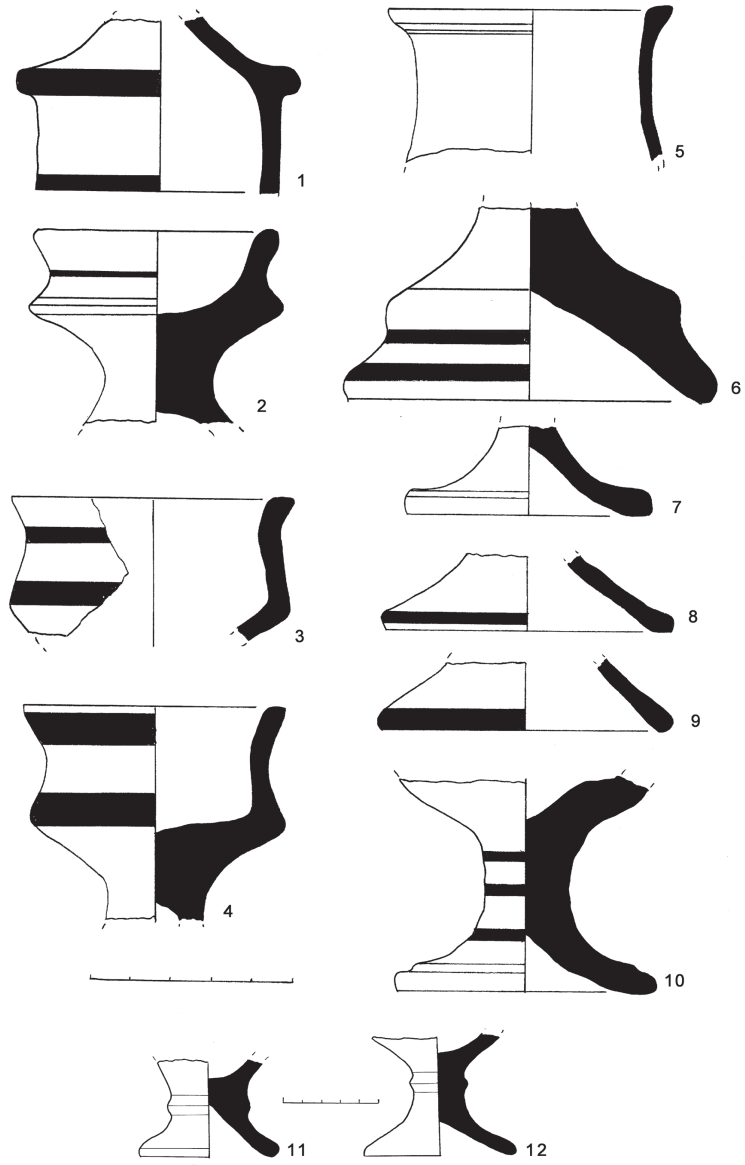


Рис. 3.33. Фіміатерії:

1-10 — з поселення Маслини;  
11-12 — з Ольвії



Рис. 3.34. Світільники:

1-2 — чорнолакові;  
3-4 — гончарні

Рис. 3.35. Світільники:

1-2 — гончарні;  
3-5 — ліплені

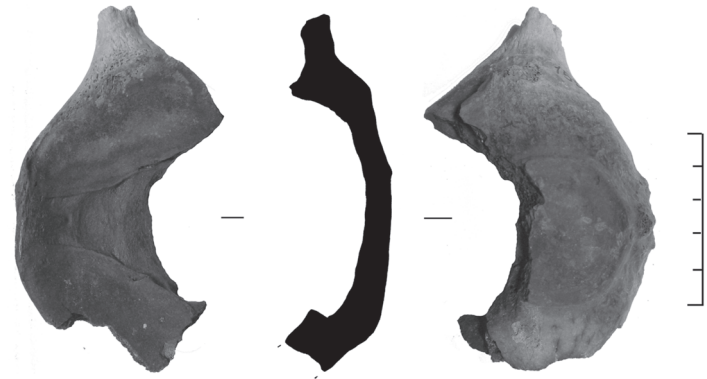


Рис. 3.36. Кістяний свігильник

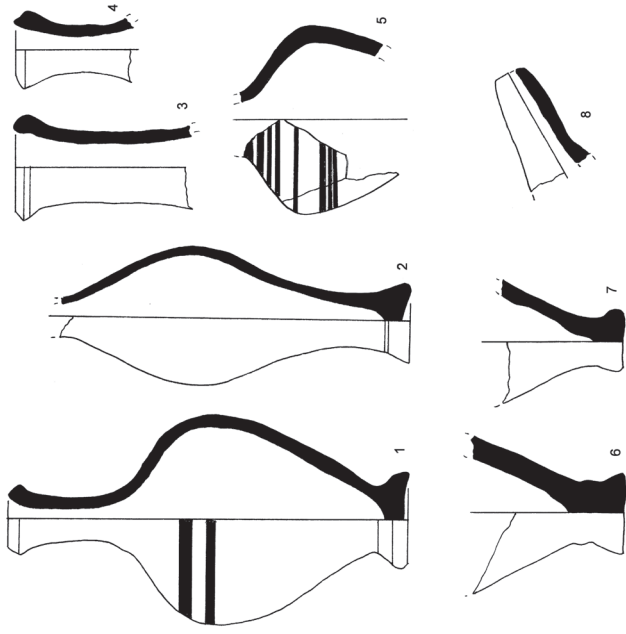


Рис. 3.37. Кераміка спеціального призначення:

1-7 — унвентарі;  
8 — фрагмент поїльника

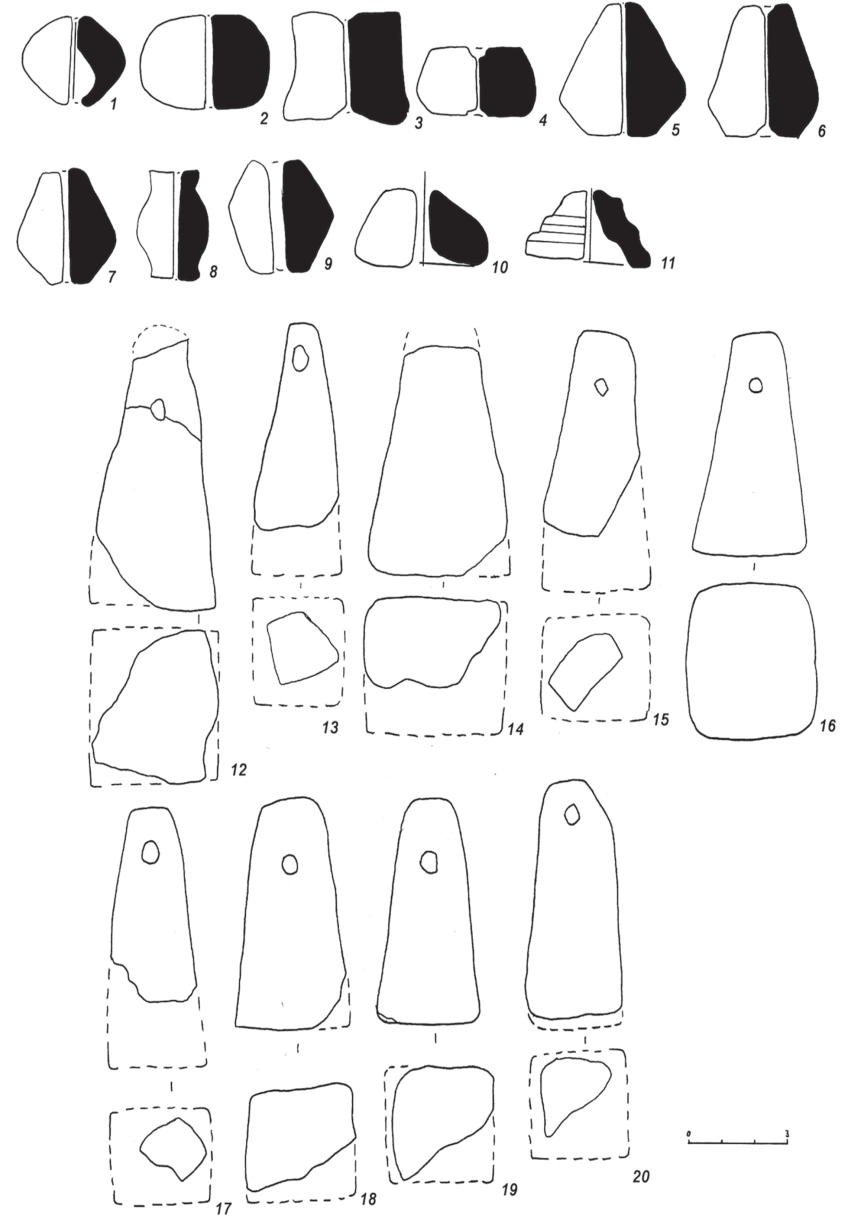


Рис. 3.38. Ремісничі вироби з глини:

1-11 — прясельця;  
12-20 — грузильця

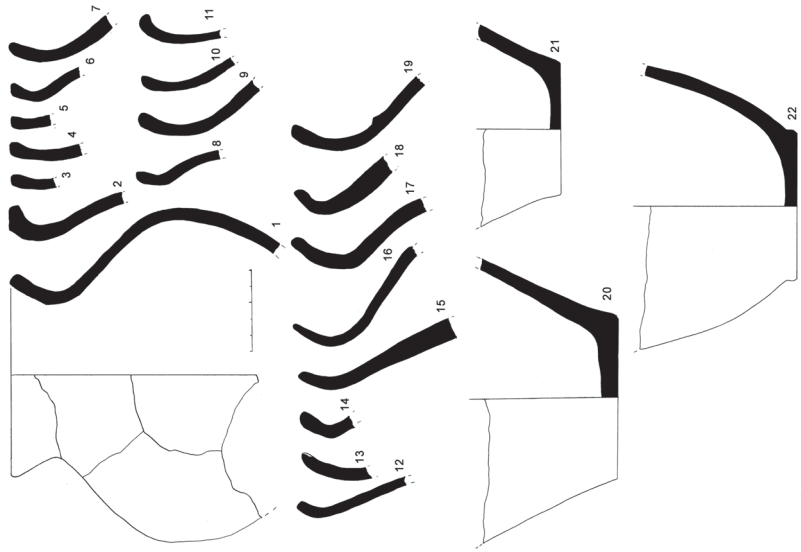


Рис. 3.40. Форми ліплених горщиків

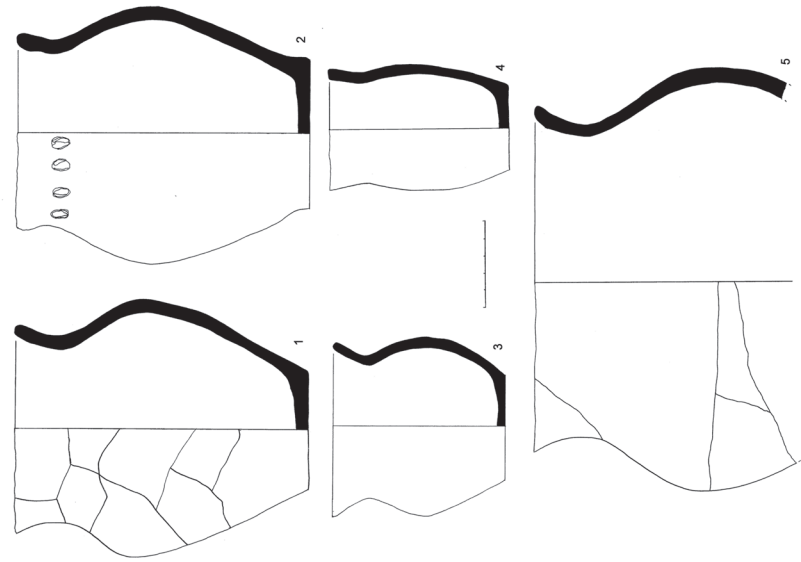


Рис. 3.39. Форми ліплених горщиків



Рис. 3.41. Форми ліпленого посуду:

- 1 — фрагмент каструлі;
- 2-5 — миски;
- 6 — солонка;
- 7-8 — курильниці;
- 9 — фіміатерій

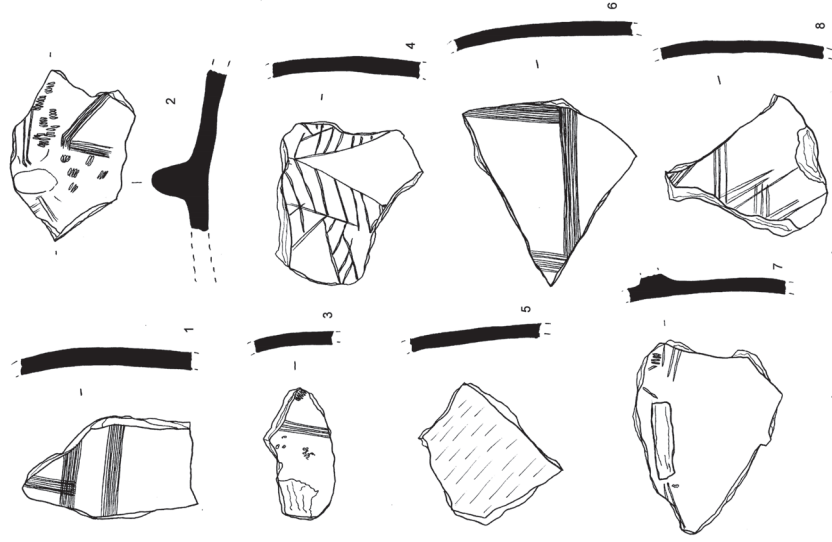


Рис. 3.42. Кераміка кизил-кобинської культури

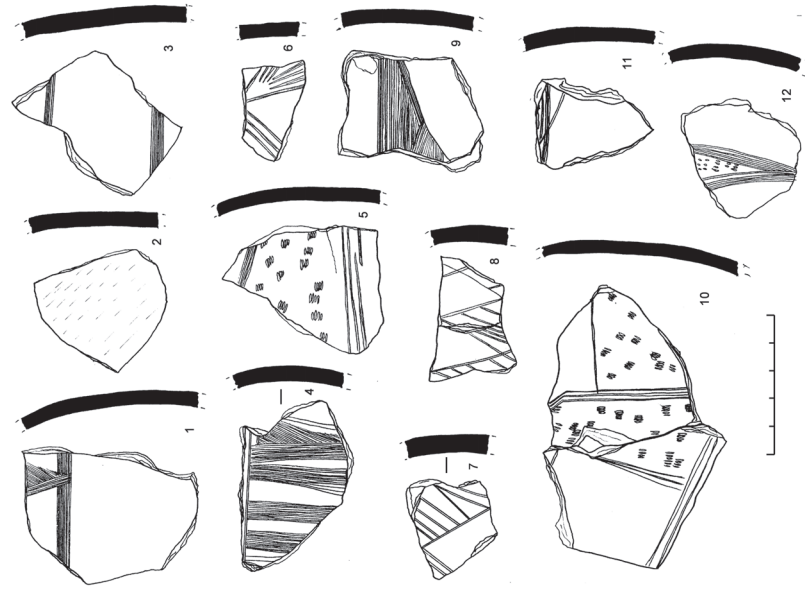


Рис. 3.43. Кераміка кизил-кобинської культури

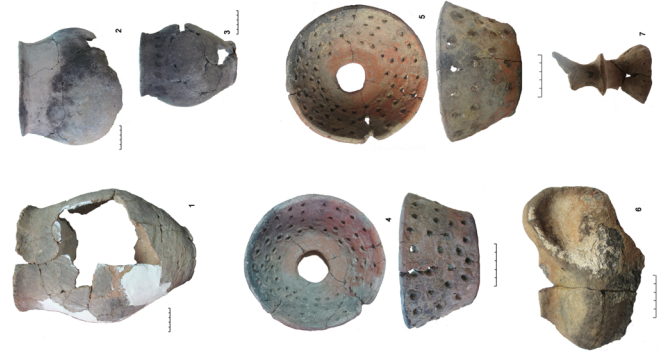


Рис. 3.44. Ліплена кераміка:

- 1-3 — горщики;
- 4-5 — цідляки;
- 6 — каструля;
- 7 — фіміагерій

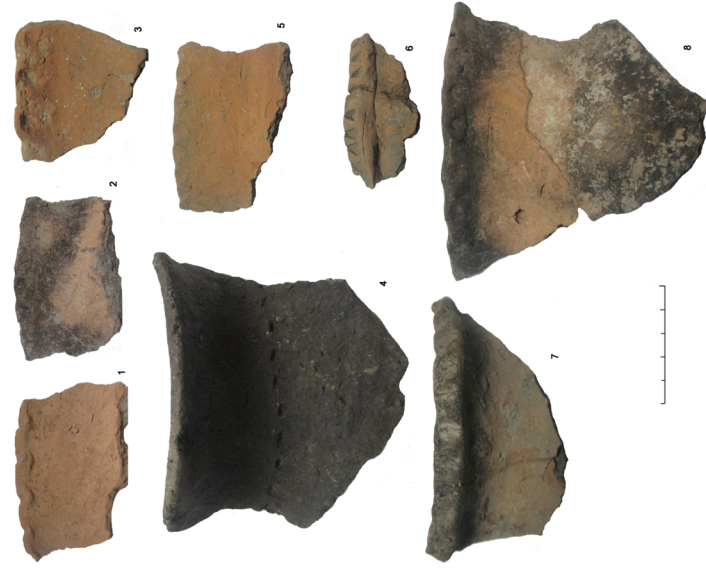


Рис. 3.45. Орнаменти ліплених горщиків



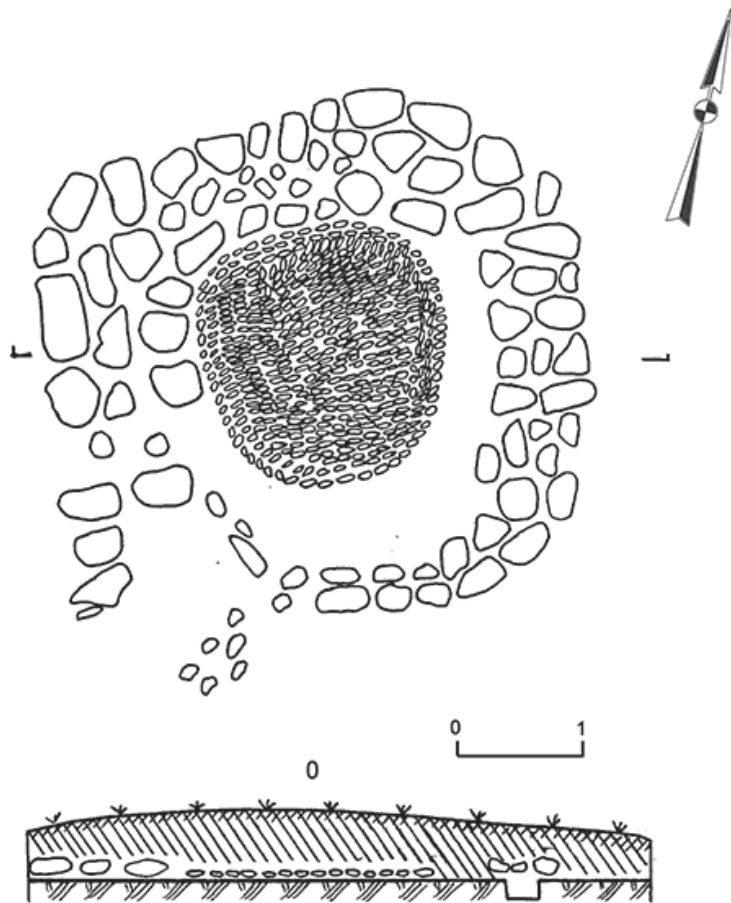


Рис. 4.1. Курган, 1976 р.

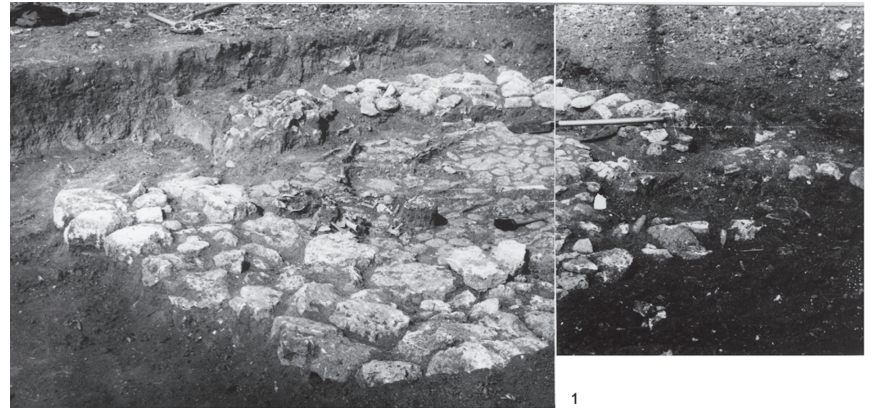


Рис. 4.2.  
Курган, 1976 р.:

1-2 — кам'яна  
вимостка;  
3 — поховання



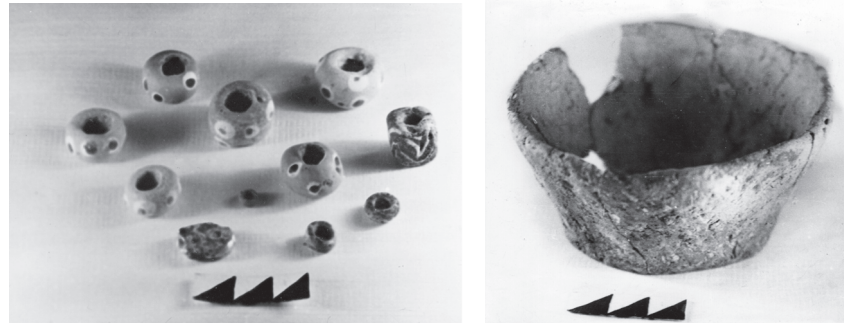


Рис. 4.3. Знахідки з кургану

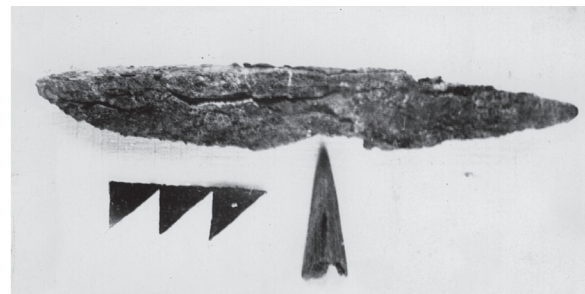


Рис. 4.4. Поховання під вимосткою та супутній інвентар

## Розділ 2



# БУДІВЕЛЬНІ КОМПЛЕКСИ МАСЛИН



Просторова організація хори Херсонеса Таврійського, як стає зрозуміло на сучасному етапі дослідження, суттєво відрізнялася від внутрішньої організації сільськогосподарських територій інших північнопричорноморських полісів. Специфіка херсонеських позаміських поселень полягає у використанні поліфункціональних комплексів з наявною баштою як окремого типу масової садибної забудови [Щеглов, 1978, с. 54; Наман, 1979, с. 16; Saprykin, 1994, р. 65–66; Буйских А., 2008а, с. 153].

Таке планування дало привід для тривалої дискусії стосовно призначення цих об'єктів як таких, що мали першочергову фортифікаційну складову [Кругликова, 1986, с. 169]. Ця дискусія набула нового розвитку у 90-ті рр. ХХ ст., що пов'язано з накопиченням матеріалів нових розкопок. Крім того, вона поєднувалася з ідеями про військову колонізацію Херсонесом Північно-Західної Таврики як специфічну рису дорійського заселення регіону, що стійко закріпилося в історіографії і має своїх прихильників [Щеглов, 1981, с. 212; Виноградов, 1990, с. 369–371; Кутайсов, 1994а, с. 8]. До особливостей археологічної ситуації на пам'ятках херсонеської хори, що значно ускладнює вивчення їх будівельної історії, слід віднести також наявність тут пізньоскіфських об'єктів, які перекривають давньогрецькі або ж винесені за їх межі у вигляді переважно заглиблених споруд різного призначення.

Вивчення будівельних комплексів поселення Маслини на новому рівні наразі є вкрай важливим з певних причин. По-перше, за час розкопок вони були відкриті повністю, що дозволяє їх комплексно дослідити та об'єктивно співставити з іншими розкопаними і вивченими пам'ятками регіону, з повним урахуванням методики дослідження таких об'єктів. По-друге, у стратиграфічному та хронологічному відношеннях забудова

поселення Маслини представлена єдиним горизонтом античного часу, який, на відміну від переважної більшості сусідніх пам'яток, не перекритий шаром пізньоскіфського будівництва. Саме ця обставина надає можливість дослідити всі деталі будівництва пам'ятки від часу її заснування до остаточної загибелі. По-третє, дослідження будівельних залишків низки поселень Північно-Західної Таврики є нагальним у зв'язку з дією природних руйнівних процесів, внаслідок яких страждають прибережні кладки та заглиблені об'єкти. Зрештою, комплексне дослідження будівельних решток поселення Маслини, що розташоване на крайній північній околиці Херсонського поліса, дозволяє дослідити універсальність архітектурно-будівельних традицій у межах всього поліса та їх чітке дотримання незалежно від розташування відносно центру.

## 2.1. ПЛАНУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАБУДОВИ

Поселення Маслини виникло у зручному для довготривалого проживання місці та займало прибережну смугу невеликої морської затоки, у безпосередній близькості до природного виходу каменю, який, ймовірно, і застосовувався у будівництві. У давнину поселення, можливо, розташовувалася на правому пологому березі невеликої річки, про що, на думку В. О. Латишевої, свідчить піщана балка у західній частині поселення, яка могла бути давньою заплавою [Латышева, 1972, л. 2]. Про оточення Маслин у давнину наразі говорити складно. З південного заходу найближчими синхронними пам'ятками вважаються Бурнель, Гроти та Скелясте (дод. 1), на яких повномасштабних розкопок не проводилося. Із південного сходу відкривався рівнинний степ, а на північний схід від поселення знаходилася малодосліджена територія. Тому входження земель в околицях Перекопського перешийку до Херсонського поліса лишається поки що теоретичним.

Безперечно, поселення, розташовані на незначній відстані один від одного, були пов'язані сухопутними шляхами, про що, на жаль, доводиться говорити поки гіпотетично за відсутності фіксованої сітки давніх доріг. Натомість, морський зв'язок поселення Маслини з іншими пунктами хори Херсонеса є цілком припустимим, враховуючи його розташування на

березі невеликої бухти. За результатами останніх досліджень у регіоні, припускається також існування візуального або сигнального зв'язку між баштами, який реалізовувався шляхом дозору з найвищої точки Тарханкута за прибережними пунктами [Смекалова, 2011, с. 366–367; Филиппенко-Коринфський, 2012, с. 180]. Однак, припускаючи цілковиту вірогідності такого зв'язку, за цією схемою до комунікативного поля не входить низка поселень північної частини херсонеської хори, зокрема й поселення Маслини. Тому цей тип комунікацій не міг бути ефективним, бо контакти саме з прикордонними пам'ятками залишалися б під питанням.

Відповідно до організації життєвого простору, поселення Маслини поділялося на західну та східну частини. Західна частина поселення представлена кам'яною забудовою і мала форму прямокутника з розмірами 50 × 80 м (рис. 2.1). Основною планувальною одиницею тут виступала окрема садиба, що включала башту, до якої прилягав внутрішній двір з групою приміщень, які розташовувалися відповідно до його периметру. Такі будівельні комплекси були автономними в побутовому та господарському плані, але всі разом вони формували єдину просторову та господарчу систему в межах спільної зовнішньої стіни. Ця стіна, поряд з баштою, мала, на думку більшості дослідників, оборонне значення, що наразі є дискусійним і буде спеціально розглянуто нижче.

Будівництво садиб, очевидно, було багатоактним процесом: на думку автора розкопок, на початку існування поселення тут виникла однобаштова садиба, у безпосередній близькості до якої в подальшому добудовувалися інші комплекси [Латышева, 1999, с. 80]. Ймовірно, у напрямку виявлення такого початкового поселенського ядра мають відбуватися дослідження схожих структур на херсонеській хорі. Крім того, подальша розбудова архітектурного ансамблю, вочевидь, відбувалася за єдиним планом, про що свідчить логічна завершеність конструкцій, регулярний характер внутрішньої забудови, єдина просторова орієнтація для всіх об'єктів [Латышева, 1985, с. 102]. За час розкопок на поселенні були відкриті будівельні залишки чотирьох садиб, які здебільшого зосереджені у західній, південній та східній частинах поселення (рис. 2.2) та об'єднані спільною обвідною стіною. Враховуючи аргументовану пропозицію А. В. Буй-

ських відносно побудови садиб, зблокованих за квартальним принципом, як це спостерігається на Маслинах, можна припустити існування тут в давнину ще двох садибних комплексів у межах обвідних стін, як це відомо за матеріалами з Чайкинського городища [Буйских А., 2008а, с. 350, рис. 65; с. 355, рис. 70].

### 2.1.1. Південна садиба

Південна башта з двором та прилеглими до нього будівлями знаходилася у південно-західній частині поселення (рис. 2.3). З південного та західного боків комплекс прилягав до зовнішніх стін. Ця частина поселення має найкращий ступінь збереженості, а самі об'єкти частково введені до наукового обігу. Питання зведення баштових споруд на поселенні Маслини вперше було порушене В. О. Латишевою під час розгляду саме комплексу південної башти, в результаті чого зроблено висновок про його тяжіння за основними рисами до планування грецького будинку [Латышева, 1978, с. 53–61; Латышева, 1985, с. 100–107]. Цей висновок є важливим і для сучасного вивчення будівництва на поселенні, до речі, як і загалом на херсонеській хорі [Saprykin, 1994, р. 68; Буйских А., 2008а, с. 19]. Їй також належить й перший опис техніки будівництва південної башти, в контексті чого акцентовано на високих стандартах благоустрою на Маслинах [Латышева, 1999, с. 79–89].

Башта південної садиби розташовувалася у південно-східному секторі комплексу і мала вихід на подвір'я садиби з південно-західного боку (рис. 2.2; 2.39:1). Детальне вивчення будівельної історії башти дає змогу дійти висновку про наявність певних особливостей в її зведенні. Башту було збудовано з потужних блоків ( $2 \times 0,8 \times 0,45$  м) місцевого каменю, її площа сягала  $64 \text{ м}^2$  (в основі плану — квадрат  $8 \times 8$  м) за зовнішнім периметром. Споруда, ймовірно, мала декілька поверхів (принаймні, не менше двох), про що свідчить потужний фундамент, значно заглиблений в землю, та залишки кам'яної основи сходів, які вели на верхній ярус і розташовувалися праворуч від входу. Очевидно, що під час будівництва було чітко дотримано єдину будівельну техніку — кам'яні блоки ретельно отесано з усіх боків та покладено насухо, по зовнішньому фасаду вони були майстерно оброблені рустом. Блоки утри-



мувалися у кладці завдяки власній вазі та досконалій обробці сторін, які щільно прилягали одна до одної. На блоках кладок стін зафіксовано сліди інструментів каменярів, а саме прокреслені риски, відповідно до яких витримувалася червона лінія наступного ряду [Латышева, 1999, с. 80]. Лише з внутрішньої сторони блоки не мали ретельної обробки та правильної форми, інколи суміжні камені з нерівним краєм змикалися в замок, що забезпечувало їх міцний зв'язок. За прийнятими методичними принципами характеристики кладок [Крыжицкий, 1981, с. 39–40], у поперечному вертикальному перетині кладка стін башти двошарова двофасадна. Система кладки постелиста, за орієнтацією каменів на фасад — ложкава. За характеристикою фасадних горизонтальних рядів кладка рядова, однорядна. Пустоти між блоками закладалися дрібним бутовим камінням на глині. Збереглося до трьох наземних рядів кладки на висоту приблизно 1,5 м. Фундамент північно-східної стіни будівлі (стіна I) [Латышева, 1973, л. 10] було заглиблено в материк на 0,6 м. Конструкція складалася з траншеї, заповненої необробленим камінням, яка зверху перекривалася блочними плитами. Ці плити мали виступаючий край в середину приміщення на 0,2 м. На думку В. О. Латишевої, такий виступ міг утримувати на собі дерев'яні дошки підлоги [Латышева, 1999, с. 82]. Проте, як свідчить досвід вивчення аналогічних комплексів херсонеської хори, підлоги в таких та подібних приміщеннях були або земляними, або покривалися кам'яними плитами. У цьому ж випадку йдеться про типову конструкцію фундаментного ряду. Від стіни I збереглися два ряди кладки. Нижній (заглиблений цокольний) ряд було викладено камінням з гладким фасом, ряди безпосередньо фасадної кладки склалися з рустованих блоків, із шириною обробки руста по периметру — 5 см.

Аналогічний фундамент було влаштовано і під південно-східною стіною башти (стіна II) [Латышева, 1974, л. 3], яка впереліт примикала до стіни I (рис. 2.39:2). Поверх нього було також покладено цокольні плити шириною 0,8 м, висотою 0,3 м та довжиною 0,8–2,25 м. Ця стіна викладена відповідно до тієї ж будівельної техніки, що й стіна I. Всі поверхні плит, що стикалися, добре обтесані, лицьові сторони містили сліди ретельної обробки поверхні, а внутрішні — грубих зламів, але були докладені дрібним бутовим камінням на глині. У цьому

випадку також фіксується виступ плит цоколя з внутрішнього боку на 0,2 м. Поверх цоколя була зафіксована кладка з блоків, опрацьованих рустом (рис. 2.4:1). Стіна збереглася на довжину приблизно 7 м і на висоту чотирьох рядів кладки. Фундаменти північно-західної (рис. 2.5) та південно-західної стін (стіни III та IV відповідно) не вдалося зафіксувати через те, що вони перекривалися плитами вимощеного подвір'я, підведеними до самої будівлі башти на рівні цоколя. Системи ж кладок цих стін були аналогічними вже описаним: рустовані блоки подібних розмірів зводилися на цокольних плитах (рис. 2.4:2–5). У стінах II та IV, викладених за такою ж системою, кладка збереглася на рівні трьох рядів плит, максимальною висотою 1,5 м від рівня фундаменту [Латышева 1974, л. 5].

Кам'яні блоки стін південної башти були викладені за регулярною схемою — вертикальні шви нижнього ряду перекривалися плитами верхнього. Південний кут башти, стик стін II та IV, добре зберігся — два блоки другого ряду, утворюючи прямий кут, зверху перекривалися кам'яним монолітом (рис. 2.40:1), що, на думку автора розкопок, мало оборонне значення [Латышева, 1974, л. 4–5]. Але цю точку зору наразі слід уточнити — насправді таким чином жорстко фіксувався прямий наріжний кут башти. Аналогії такої системі кладки відомі також в будівельній практиці Херсонеса, зокрема у будівлі біля міських воріт — так званої казарми [Буйских А., 2008а, с. 117–118].

Внутрішній простір башти був поділений на три суміжні приміщення, які розділялися кам'яними стінами-перегородками (рис. 2.40:2). Вони були вузькими за зовнішні (ширина 0,6 м) та викладалися з каменів середніх розмірів зі слідами обробки в одношаровій іррегулярній техніці на глині. Такі внутрішні стіни були також покладені на фундамент з необробленого каменю [Латышева, 1973, л. 10] та відходили від середини стін I, II та III так, що дверні отвори приміщень сходилися до центру башти. Розміри менших суміжних приміщень зі спільною стіною I мали розміри 3 × 3 м. Інше приміщення вздовж стіни IV відповідно було вдвічі більшим. Збереженість внутрішніх стін також не дала можливості говорити про висоту будівлі в цілому. Таке планування внутрішнього простору башт було характерним для будівельної практики на території херсонеської хори як у Північно-Західній Тавриці, так і на

Гераклейському півострові [Дашевская, 1969, с. 88, рис. 27; Кругликова, 1981, с. 15].

Для правильного розуміння функціонального призначення башти варто зупинитися на характеристиці внутрішнього планування її наземного поверху. За входом до башти розташовувалося приміщення з кам'яною вимосткою, яке займало половину всього простору башти. За ним розміщувалися два суміжні приміщення, одне з яких мало нерядове інтер'єрне оформлення. Це приміщення  $L^1$ , розташоване у західному кутку башти (рис. 2.41:1–2). Біля його східного кута був розміщений дверний отвір (рис. 2.41:3) зі слідами білої обмазки стін, звідки можна було потрапити до інших приміщень. Про оздоблення стін біля виходу говорить значний розвал штукатурки з рельєфними жолобками та слідами білої фарби [Латышева, 1973, л. 10]. Не можна виключати, що жолобки по тиньку імітували розподіл поверхні на квадрати. Про нерядове призначення цього приміщення говорить також характер знайдених у ньому речей. Звідси походить значна кількість аттичного чорнолакового посуду, зокрема канфарів. До нерядових знахідок належать вісім теракот різних типів, п'ять бронзових херсонеських монет, намисто з синього скла [Латышева, 1973, л. 11–12]. В. О. Латышева припускала, що це приміщення виконувало функції домашнього святилища, пов'язаного з ушануванням культу Деметри [Латышева, 1999, с. 81–82]. Проте зараз, не відкидаючи повністю припущення щодо ймовірного культового призначення приміщення, про що свідчать, передусім, знахідки теракот, слід констатувати, що парадне оздоблення стін, знахідки посуду переважно для пиття вина, може свідчити і про його використання як андрона, де відбувалися застілля. Тобто використання такого приміщення, враховуючи позаміський характер поселення, дійсно могло бути різним і поєднувати в собі декілька функцій, зокрема, репрезентативну та релігійну. Окрім того, таке велике за площею приміщення з вимосткою могло використовуватися також як господарська кімната [див. детальніше про функціональне призначення приміщень з вимостками на прикладі різних пам'яток : Cahill, 2002, р. 80; Егорова, 2014, с. 313].

<sup>1</sup> Позначення приміщень, зовнішніх стін садиб і вимосток наведено відповідно до польової документації

Реконструкція зовнішнього вигляду башт також займає певне місце серед проблемних питань в дослідженні пам'яток херсонеської хори. На сьогодні існує кілька варіантів реконструкції таких споруд. Про те, що башти мали більше ніж один поверх, свідчать рештки кам'яних сходів, які часто фіксуються в баштах. В найранішій з них — на Беляусі, припускалося існування семиярусної башти з бійницями [Щеглов, 1978, с. 65], на Чайці — шестиярусної [Яценко, 1991, с. 105–111], тобто за основу реконструкції були взяті приклади побудови звичайних артилерійських башт в Греції [Marsden, 1969, р. 146–151; Lawrence, 1979, р. 385–393]. Тому, якщо брати до уваги такі реконструкції, можна припустити, що південна башта поселення Маслини могла сягати висоти 16 м і відповідно 4 поверхів. В той же час, реконструкція башти 4 цитаделі Калос Лімена (друга третина III ст. до н. е.) за розвалами сирцевої цегли передбачає 1–2 і більше ярусів [Уженцев, 2006, с. 44], але й тут йдеться про суто оборонну споруду. Тому слід враховувати, що башти на садибах Гераклеїського півострова, які становили найближчу хору Херсонеса, зазвичай мали не більше двох ярусів [Carter, 2005, fig. 4, 27] — з огляду саме на поліфункціональну, а не виключно оборонну функцію башти. Саме тому найбільш вірогідним є припущення, що кількість її ярусів, про яку йдеться на Маслинах, навряд чи перевищувала два і, відповідно, її висота була не більшою 6 м.

Через свої конструктивні та планувальні особливості південна башта з Маслин знаходить паралелі серед інших схожих споруд регіону, але не всі вони пов'язуються саме з часом виникнення поселення. Найближчі аналогії простежені на Чайкінському городищі, де підквадратна трикамерна західна башта площею  $7,5 \times 8,3$  м та з шириною стіни 0,8 м пов'язана з першим будівельним періодом і датується 60-ми рр. IV ст. до н. е. [Попова, 2005, с. 40–41]. Але слідів перебудови південної башти з Маслин не виявлено, саме тому і можна прослідкувати початкову конструкцію споруди, яка, на відміну від більшості башт регіону, пізніше не була укріплена пірамідальним, так званим протитаранним, поясом. Подібними є також споруди з Беляуса та Калос Лімена, що характеризуються аналогічною кладкою та внутрішнім плануванням: простір був поділений на три приміщення неширокими стінами (0,7 м) на фундаменті, між

якими зафіксований дверний отвір стандартною шириною 0,9 м [Дашевская, 1969, с. 85–92; Уженцев, 2006, с. 46].

Окремого висвітлення для реконструкції зовнішнього вигляду башт потребує будівельний матеріал. З поселення Маслини не відомі масові розвали сирцевої цегли, що лишає відкритим питання, з чого, окрім місцевого каменю, зводилася башта вище збереженої кам'яної кладки. Проте, розкопані кам'яні кладки на висоту більше 1,5 м, з нашої точки зору, дозволяють припустити відсутність сирцевої цегли принаймні у зовнішніх кладках башти. Також на поселенні відсутні значні розвали черепиці, з чого вже було зроблено припущення про існування дерев'яної покрівлі [Латышева, 1999, с. 82]. Але відсутність решток традиційного покрівельного матеріалу в руїнах поселення могло мати інші причини, враховуючи, що поселення загинуло від масштабної пожежі. Питанням оформлення дверного отвору також приділялася увага в попередніх реконструкціях автора розкопок. Зокрема для башт херсонеської хори були характерні аркові перекриття, окремі деталі яких зустрічаються під час розкопок. З поселення Маслини відомі архітектурні деталі, що свідчать про використання саме аркового перекриття входу [Латышева, 1999, с. 8, рис. 2]. Існування такого способу обробки дверних коробок у приміщеннях на хорі Херсонеса у Північно-Західній Тавриці нещодавно підтвердилося розкопками Кульчукського городища, де було *in situ* зафіксовано подібну архітектурну конструкцію з каменю [Ланцов, 2012а, с. 78–79, рис. 6].

Окремим питанням виступає хронологія баштового будівництва. Датування часу зведення башт, як, до речі, і найранішого будівельного комплексу з поселення Маслини можливе, передусім, завдяки порівняльному аналізу з відомими аналогічними спорудами з інших поселень регіону. Квадратні в плані башти, хронологія будівництва яких добре з'ясована, відомі, зокрема, на городищах Беяус, Чайка та Калос Лімен (башта 4 цитаделі). На Беяусі закладання башти належить до початкового періоду існування городища і датується за супровідним матеріалом кінцем IV ст. до н. е. [Дашевская, 1969, с. 91], в той час як схожі споруди з Чайки, Калос Лімена та Кульчука належать вже до початку III ст. до н. е. [Яценко, 1991, с. 86; Уженцев, 2006, с. 42; Ланцов, 2012а, с. 75]. У межах всієї херсонеської дер-



жави садиби з баштою відомі передусім на Гераклеїському півострові, де вони датувалися від кінця IV ст. до н. е. [Кругликова, 1981, с. 13], хоча аналогічні споруди могли функціонувати набагато довше, протягом всього століття [Nowicka, 1975, р. 61]. Така хронологічна розбіжність говорить, на наш погляд, про певну усталеність будівельної традиції на хорі Херсонеса впродовж певного проміжку часу і стосується не лише будівництва башти, а й всієї садиби. У цьому відношенні слід також згадати про будівельні комплекси на Маячному півострові, які становили найближчу хору Херсонеса і також були заблоковані за квартальним принципом. За висновками А. В. Буйських, характерна планова херсонеська забудова пам'яток Маячного півострова і Північно-Західної Таврики була синхронною і з'явилася ближче до середини IV ст. до н. е., принаймні, належала до одного будівельного періоду [Буйских А., 2008а, с. 153].

Центральну частину комплексу було відведено під подвір'я, площа якого сягала  $150 \text{ м}^2$  ( $15 \times 10 \text{ м}$ ). Воно було вимощено вапняковими плитами різного розміру. Вимостка прилягала безпосередньо до башти, перекриваючи її цоколь, який водночас позначав рівень вимостки та підлоги наземного поверху башти. Через територію двору проходив водогін, який був прокладений під плитами вимостки і виходив за межі зовнішньої стіни комплексу (рис. 2.42:1). У дворі була передбачена також криниця (рис. 2.6), що сягала порівняно неглибоких ґрунтових вод. Її появу В. О. Латишева відносила до кінця IV ст. до н. е., тобто до часу будівництва всього комплексу [Латышева, 1999, с. 84]. Стінки криниці були обкладені грубо сколотим каменем та розширювалися до дна. Горловина перекривалася масивною плитою з отвором  $0,5 \text{ м}$  у діаметрі (рис. 2.42:2), а яма мала глибину  $3,5 \text{ м}$ , з верхнім діаметром  $1 \text{ м}$  і нижнім —  $1,6 \text{ м}$ .

Подвір'я комплексу південної башти вздовж внутрішньому периметру було забудоване шістнадцятьма невеликими за площею приміщеннями. Кладки цих приміщень були споруджені у відповідності до єдиної техніки — камені різних розмірів кріпилися за допомогою глиняного розчину. В своїй більшості такі приміщення мали господарське призначення, виходячи із загальної характеристики виявленої в них кераміки та набору побутових речей. І тільки деякі з них, ймовірно, були житловими, так як мали вогнища для обігріву та приго-

тування їжі і специфічні побутові предмети в заповненні: світильники, теракоти, прикраси. Ці приміщення по периметру об'єднувала спільна стіна, яка з південного заходу і з південного сходу відрізнялася масивністю (до 0,8 м) і, ймовірно, певний час в період зведення комплексу була зовнішньою (обвідною). Виняток становила північно-західна група приміщень, яка формувала внутрішній простір всієї садиби. Складна система виходів орієнтувала більшість з них на внутрішній двір, інші були пов'язані між собою за анфіладним принципом. Стіни деяких з них були побудовані в стик, а не в перев'язку, що, таким чином, дає можливість простежити послідовність розвитку всього будівельного комплексу.

Південно-західна група будівель (*O<sup>1</sup>*, *Ш*, *Ч*, *ч*) мала господарський характер. Приміщення *O<sup>1</sup>* та *Ч* (рис. 2.7:1–4; 2.43) певний час могли бути житловими, про що свідчать сліди вогнищ. До того ж, в останньому були знайдені світильники, протома Деметри, свинцеві гирі, цвяхи, срібна сережка, намисто, астрагали, а також рядовий побутовий матеріал — точильні камені, кремені, прясельця [Латышева, 1974, л. 21]. Однак виключно культовий характер приміщення наразі не підтверджується, враховуючи утилітарно-побутовий характер аналогічних комплексів з інших поселень херсонеської хори [Буйских А., 2008, с. 95]. Між ними розташовувалося приміщення *Ш*, яке, можливо, було господарською коморою, бо мало завузкий як для житлового об'єкту прохід — 0,5 м та містило численні фрагменти піфосів [Латышева, 1975, л. 27]. Його площа сягала 3 × 1,4 м, а кладка стін була характерною для аналогічних приміщень — необроблений камінь середньої величини покладено на постель і скріплено глиняним розчином; більші камені покладено по краях стіни, шви між ними закладалися дрібним камінням [Латышева, 1975, л. 25–26].

Зовсім іншою була стіна, що обмежувала приміщення з північного сходу (стіна 11). Її товщина сягала 0,8 м, а кладка була утворена двома рядами крупного каменю (рис. 2.7:5–6), особливо масивного з боку південно-західного фасу (розміри плит 0,6 × 0,42 × 0,62 м; 0,7 × 0,48 × 0,32 м; 0,8 × 0,48 × 0,25 м). Протяжність цієї стіни від південного кутка башти в напрямі на південний захід складає 10 м, далі вона повертала під прямим кутом на північний захід. За припущеннями В. О. Латышевої,

така конструкція стіни свідчила про її першопочатковий оборонний характер: спільна стіна між приміщеннями *Ч* і *Ш* могла замикати комплекс південної башти з південного заходу [Латышева, 1975, л. 26–27]. Хоча наразі це говорить лише про те, що в певний хронологічний період вона була зовнішньою і не обов'язково мала прямі оборонні функції. Більше того, стіни, що мали аналогічну товщину, були характерними для міської житлової архітектури Херсонеса, типовим прикладом чого може слугувати будинок у II кварталі [Буйских А., 2008а, с. 309, рис. 24, 1]. Звідси можна зробити висновок, що ця стіна на Маслинах не відрізнялася від інших, аналогічних за призначенням, і була зведена з дотриманням будівельної техніки, характерної для Херсонеса Таврійського.

У подальшому, в результаті перебудови та розширення садиби у південно-східному напрямку, ця стіна перестала бути обвідною і до неї прибудовано господарське приміщення *ч*. Воно займало досить малу площу —  $1,4 \times 0,8$  м і могла слугувати сторожовою кімнатою, про що свідчить розміщення будівлі біля орієнтованого входу до садиби та відсутність речового матеріалу [Латышева, 1974, л. 17].

Окремо варто звернути увагу на зовнішню стіну, яка об'єднувала цю лінію приміщень з південного сходу. Враховуючи її протяжність від кута південної башти, можна говорити про її виникнення на першому етапі забудови поселення Маслини. Відрізок між кутом башти та приміщенням *Ч*, де відсутня кам'яна кладка, автор розкопок була схильна вважати за вхід до садиби. Про це свідчить, на її думку, круглий отвір у камені порогу, де могла кріпитися вертикальна опора воріт, а також обробка кутових каменів башти, розрахована на кріплення дерев'яних конструкцій [Латышева, 1974, л. 16-17]. Стіна складалася з великих каменів неправильної форми зі слідами обробки та мала ширину 0,8 м, подібно до стін башти. Її продовження після добудови приміщення *Ш* фіксується вздовж приміщення *О<sup>1</sup>*, за яким вона, ймовірно, повертає на північний захід (кладка південного кута не збереглася), де обмежує наступну групу приміщень і разом з тим південно-західну сторону всієї садиби.

З південного кута будівлі *О<sup>1</sup>* у північно-західному напрямку розміщувалася група приміщень *Н<sup>1</sup>—В<sup>1</sup>—В<sup>1</sup>*, даючи

комплексу завершеності з західного боку (рис. 2.8). Як і в попередньому випадку, вони мали спільну стіну (стіна 7), що відзначалася масивністю, слугувала зовнішнім елементом комплексу і була виявлена на довжину 10 м. Вона складалася з необроблених блоків місцевого вапняку, покладених на глиняний розчин і мала, як вже зрозуміло, типову ширину 0,8 м. У кладці переважав камінь середнього розміру  $0,7\text{--}0,15 \times 0,11\text{--}0,25$  м. Зовнішній фас стіни зберігся на рівні нижнього ряду кладки, з внутрішньої сторони вона вціліла на 0,62 м.

Приміщення  $B^1$  виникло раніше за будівлю  $H^1$ , північний кут якого було зведено впритул до його південно-східної стіни. У північно-східній стіні приміщення містився дверний прохід шириною 0,8 м. У кладці використано необроблений камінь на глиняному розчині, причому найбільші камені були покладені у зовнішній панцир або по кутах; внутрішній фас викладався з середнього та дрібного каміння (рис. 2.9). Площа приміщення становить близько  $10 \text{ м}^2$  ( $3 \text{ м} \times 3,4 \text{ м}$ ) [Латышева, 1976, л. 15]. Підлога у приміщенні глинобитна, серед знахідок переважають побутові речі, уламки тарних амфор та кружального кухонного посуду [Латышева, 1977, л. 5–6].

Приміщення  $H^1$  збереглося значно гірше, зокрема не було зафіксовано виходу, який, вочевидь, був орієнтований на подвір'я південної башти. Стіни будівлі викладені з необробленого каменю на глині, переважали плити середньої величини:  $0,7\text{--}0,12 \times 0,1\text{--}0,25$  м. Кладка іррегулярна бутова, ряди збереглися на висоту до 0,75 м. Ширина стін сягала 0,45–0,5 м. У приміщенні було влаштовано вогнище з перекриттям у вигляді керамічної жаровні, а посуд представлений переважно гончарними формами для зберігання їжі та сервірування столу: фрагменти трьох амфор, глеки херсонеського виробництва, сіролощені рибні блюда, аттичний чорнолаковий канфар. Про господарський характер приміщення говорить побутовий матеріал, представлений прясельцями, світильниками, цвяхами, залізним ножом, точильними каменями [Латышева, 1977, с. 8].

Важливе значення для розуміння організації життя на поселенні має облаштування приміщення  $B^1$ . На його території, в кутку, було зафіксовано кам'яне корито зі зливом (довжина — 1,45 м; ширина — 0,85 м; висота — 0,4 м; глибина — 0,2 м) (рис. 2.44:1). Конструкція нагадувала давильний майданчик,

проте її злив направлявся назовні та був дещо вмонтований у зовнішню стіну. В кладці цієї стіни приміщення безпосередньо під зливом був зафіксований камінь з жолобом, за допомогою якого, можливо, функціонував стік з корита за межі прилеглої стіни [Латышева, 1977, л. 3]. Площа приміщення складала  $14 \text{ м}^2$  ( $5 \times 2,8 \text{ м}$ ), підлога була глинобитною, серед знахідок переважали уламки амфор, кухонного та столового посуду [Латышева, 1976, л. 11–13]. Приміщення мало складну систему виходів — один дверний отвір шириною  $1 \text{ м}$  був зорієнтований до внутрішнього двору, інший аналогічний вихід шириною  $0,65 \text{ м}$  вів до суміжного приміщення  $A^1$ .

Такий тарапан був відкритий *in situ* в башті на поселенні Чайка, але там він влаштувався під кутом, а під зливом була вкопана посудина для збору вмісту «ванни» [Попова, 2005, с. 47], тобто соку. Тому її з великою вірогідністю пов'язують з виноробним процесом. Нагадаємо, що автор розкопок пропонувала трактувати приміщення з Маслин зі зливом як баню [Латышева, 1999, с. 85]. На користь цього, на її думку, свідчить наявність у приміщенні вогнища як опалювального пристрою (рис. 2.44:2). Але навіть у самому Херсонесі такі приміщення наразі не можна віднести до бань. Враховуючи схожість елементів їх конструкції, швидше за все, такі вогнища мали поліфункціональний характер, серед яких слід вирізняти господарські, побутово-утилітарні та релігійні функції [див. детальніше та з аргументами: Белов, 1953, с. 281; Буйских А., 2008а, с. 124–125]. Тому припущення про суто господарське призначення кам'яного тарапану є більш прийнятним, враховуючи поширення традиційних промислів на поселеннях херсонеської хори.

Виходячи з планувальних особливостей цієї групи приміщень, варто погодитися з попередніми висновками В. О. Латышевої стосовно зв'язку між південним і західним баштовими комплексами: приміщення  $H^1 - B^1 - B^1$  були орієнтовані виходами до двору південної башти, але спільною стіною пов'язувалися із західною садибою, що свідчить про те, що обидва комплекси об'єднувалися від початку зведення зовнішньою південно-західною стіною в єдину просторово-планувальну систему садиб [Латышева, 1977, л. 6].

Від північно-східної стіни приміщення  $B^1$  (рис. 2.10; 2.11) простягалася наступна група будівель  $A^1 - Ц - X - \Phi - Y - T$ .

Вони, очевидно, виникли на початку зведення комплексу південної башти, бо були об'єднані спільною стіною 9 (рис. 2.12:1–2), яка за низкою ознак певний час могла бути зовнішньою (рис. 2.45). Її ширина сягала 0,7 м, в основі зустрічаються крупні камені:  $1 \times 0,45 \times 0,4$  м,  $0,8 \times 0,28 \times 0,3$  м, але переважають камені середнього розміру, покладені на глиняному розчині. Група приміщень лінії  $A^1$  —  $X$  (а, можливо, й група приміщень комплексу східної башти) були споруджені в перев'язку з цією стіною. Складна система виходів орієнтувала більшість з них на внутрішній двір, інші були пов'язані між собою за анфіладним принципом.

Приміщення  $A^1$  мало площу  $2,8 \times 3$  м, підлога була глинобитною, піднятою штучно на 0,4 м від рівня підшови стін, що свідчить про проведення попередніх нівелювальних робіт для вирівнювання давнього схилу поверхні [Латышева, 1976, с. 9]. Кладка була типовою для аналогічних приміщень — необроблений камінь середніх розмірів кріпився на глиняному розчині (рис. 2.12:3–4). Система кладки — іррегулярна бутова. За припущеннями В. О. Латышевої, західний кут цього приміщення був частиною капітальної стіни, яка на початок зведення комплексу була зовнішньою. Від її кута у південно-східному напрямку відходила ще одна стіна, яка, ймовірно, доходила до південно-східної стіни приміщення  $Ч$  [Латышева, 1976, с. 10], що маркувало першопочаткову межу комплексу.

Складна система виходів особливо чітко простежується на прикладі приміщення  $Ц$ . Воно безпосередньо з'єднувалося дверним отвором з сусіднім приміщенням  $A^1$ , а також з двором та вулицею за межею комплексу південної башти. Таке планування можливо було викликане господарським призначенням будівлі — у його північному кутку містилася кам'яна ступа. Площа цього приміщення сягала  $2,8 \times 2,4$  м за внутрішнім обводом стін, кладка була типовою з каменів різного розміру на глині (рис. 2.12:5). У місці стику внутрішньої стіни з північно-західною камені були покладені в перев'язку, що говорить про їх одночасне зведення. Підлога була вимощена кам'яними плитами вапняку неправильної форми і різного розміру.

Приміщення  $Х$ ,  $Ф$ ,  $Т$  мали також господарський характер, про що свідчать знайдені на їх території під час розкопок фрагменти тарного посуду. Приміщення  $Х$ , що також примикало до



стіни 9, мало площу  $5 \times 3$  м за внутрішнім обводом стін. Система кладки аналогічна, іррегулярна бутова, у кладці використаний необроблений камінь, скріплений глиняним розчином. На внутрішній поверхні стін збереглася глиняна обмазка, що вирівнювала стіну. Підлога була глинобитною, за винятком західного кутка, де простежена кам'яна вимостка. У приміщенні зафіксовано вогнище підпрямокутної форми розмірами  $1 \times 0,8$  м (рис. 2.46). Серед знахідок переважала тарна та столова кераміка.

Приміщення  $\Phi$  займало площу  $3 \times 3,2$  м за внутрішнім обводом стін, які сягали ширини  $0,45\text{--}0,6$  м та були утворені двома рядами каменів середньої величини ( $0,16\text{--}0,26 \times 0,1\text{--}0,18$  м), покладеними на глиняний розчин. Система кладки — іррегулярна бутова (рис. 2.12:6–11). У східному кутку приміщення було влаштовано вогнище підпрямокутної форми із заокругленими кутами розміром  $0,55 \times 0,45$  м. Про господарських характер приміщення свідчать численні знахідки уламків кухонного посуду та побутових речей [Латышева, 1974, с. 11–12]. У його південно-східній стіні був зафіксований дверний отвір шириною  $0,80$  м, що вів до суміжного приміщення  $\phi$ .

Між приміщеннями  $\Phi$  та  $T$  знаходилося приміщення  $У$ . З аналізу будівельних решток відомо, що воно було добудоване до приміщення  $T$ . Його північно-західна стіна (спільна з приміщеннями  $T$  і  $\Phi$ ) була розібрана ще в давнину, що, ймовірно, було пов'язано з розширенням будівництва. У середині приміщення  $У$  виявлена кам'яна плита (частина інтер'єру), фрагменти синопської черепиці, амфор, мисок та чорнолакового посуду. З металевих речей відомі залізне вістря ножа та залізне трилопатеve втульчатe вістря стріли [Латышева, 1975, л. 20].

Приміщення  $T$  розташовувалося на межі комплексів південної та східної башт. Його площа сягала  $3,1 \times 2,8$  м за внутрішнім обводом стін. Усі стіни будівлі, окрім північно-західної, викладено в типовій техніці з необробленого каменю на глині. Система кладки — іррегулярна бутова. У південно-східній стіні влаштовано дверний отвір шириною  $0,7$  м. Дещо іншою була північно-західна стіна приміщення. Її утворено великими блоками ( $1,1 \times 0,55 \times 0,8$  м,  $0,5 \times 0,55 \times 0,6$  м) зі слідами підтески шириною  $0,55$  м. За припущеннями В. О. Латишевої, вона могла бути продовженням стіни 9, яка обмежувала початково комп-

лекс південної башти [Латышева, 1975, с. 15]. Підлога в приміщенні — глинобитна, всередині зафіксовано вогнище округлої форми розмірами  $1,0 \times 0,9$  м, дві кам'яні ступи та три ями, що свідчить про його суто господарський характер (рис. 2.47).

Про внутрішню розбудову комплексу південної башти говорить група будівель  $\phi$ ,  $\Pi$ ,  $t$ . Приміщення  $\phi$  було збудоване з необробленого каменю на вимостці внутрішнього двору, а його стіни підходили в стик, а не йшли в перев'язь з сусіднім приміщенням  $\Phi$ . У такій техніці збудовано й приміщення  $\Pi$  та  $t$ , прибудовані відповідно до будівель  $У$  та  $Т$ . Виходячи з цього, можна зробити висновок, що ці будівлі є хронологічно пізнішими за ті, що пов'язані з першою зовнішньою стіною і демонструють один з напрямків розбудови комплексу. Враховуючи той факт, що у кожному з добудованих приміщень міститься кам'яна ступа, то доцільно пов'язувати їх виникнення з активізацією господарської діяльності на поселенні Маслини. До того ж, таке планування зустрічається й на інших пам'ятках Північно-Західної Таврики і Північного Причорномор'я [Егорова, 2014, с. 309]. Загалом, аналогічними принципами будови характеризується Чайкинське городище елліністичного часу, де садиби також містили башту й господарські приміщення таких розмірів [Попова, 2005, с. 32-82].

Таким чином, південна башта як першопочаткове ядро поселення Маслини та прилеглі до неї перші 6–7 приміщень були зведені в період від третьої до четвертої IV — рубежу IV — III ст. до н. е. В цей час, ймовірно, виник і вимощений двір з криницею, на території якого з часом добудовуються господарські об'єкти. Пізніше внаслідок розбудови виникає ряд приміщень  $O^1 - H^1 - B^1 - B^1$ , три останні з них об'єднує зовнішня стіна 7 (рис. 2.48). Також до окремого будівельного етапу, який не фіксується абсолютними датами, належить перебудова північно-західної стіни і розширення поселення, внаслідок чого виникає комплекс західної башти.

У цілому, приміщення, що належать до комплексу південної башти, функціонально поділяються на житлові та господарські. Вирішальною ознакою у з'ясуванні призначення виступає не стільки їх загальна площа, скільки елементи облаштування, що, в свою чергу, могло свідчити і про зміну функцій приміщень в процесі їх існування. Так, наявність вогнищ для обігрі-

ву, швидше, була характерною для житлових приміщень, які виокремлюються передусім завдяки специфічному набору побутового матеріалу: світильникам, столовому посуду тощо. Господарські приміщення, в свою чергу, характеризує наявність ступ та велика кількість кухонного приладдя у заповненні. Непрямим свідченням того, що приміщення було нежитловим, є облаштування вузького проходу, який для житлових приміщень, зазвичай, мав ширину приблизно 0,9 м. Враховуючи той факт, що головним житловим об'єктом на садибі, очевидно, виступала все ж-таки башта, то більшість приміщень по периметру двору були, відповідно, господарськими.

### 2.1.2. Західна садиба

Будівельний комплекс західної башти характеризується меншою регулярністю забудови порівняно з південною. Основну функціональну роль західної садиби виконувала башта з двором та прилеглими будівлями переважно господарського призначення. Значну площу внутрішнього простору займала вимостка подвір'я Д-VI та суміжна з сусідньою групою приміщень південної башти вимостка Д-IV.

Північно-західна стіна башти (стіна I) не збереглася на повну довжину — північний кут башти на час розкопок був знищений морем (рис. 2.13). Північно-східна та південно-східна стіни (стіни II і III відповідно) відкриті повністю (довжина — приблизно 7 м), а від південно-східної стіни (стіни IV) не вдалося дослідити зовнішній панцир, який було пошкоджено корінням дерев [Латышева, 1973, л. 1]. Стіни західної башти були зведені на потужному фундаменті, який заглиблювався в материк на 0,6–0,8 м з урахуванням нівелювальних робіт. Він складався з масивних каменів вапняку, ракушняку, піщаника розмірами до 0,9 × 1,2 м. За формою камені фундаменту наближалися до прямокутника, хоча їх поверхня грубо оброблена, а шви між крупними каменями заповнені дрібним камінням. Фундамент стін був ширшим за самі стіни і виступав на 0,2 м [Латышева, 1972, л. 5–6]. У плані башта була підквадратної форми і мала розміри 7 × 7,5 м.

Ширина стін по всьому периметру будівлі складала 0,8 м. Кладка у поперечному вертикальному розтині була двошаро-

вою дволицьовою, рядовою постелистою, викладалася з каменю різних розмірів, найбільші з яких містилися із зовнішнього боку стіни і доповнювалися до потрібної ширини дрібнішим каменем з внутрішньої сторони. Рідше зустрічалися камені, які займали всю ширину стіни. Блоки зовнішнього ряду мали правильну форму та заглажену поверхню, але обробки під руст, як це відзначено для південної башти, не було зафіксовано [Латышева 1972, л. 5]. Детальніше розглянути кладки стін західної башти не видається можливим, у зв'язку з тим, що на час розкопок зберігся лише один ряд плит поверх фундаменту. Загальна площа будівлі вираховується за площею суміжних приміщень А та М: приміщення А —  $5 \times 6,6$  м, приміщення М —  $6,05 \times 4,05$  м [Латышева, 1972, л. 5; Латышева, 1973, л. 2]. Їх розділяла внутрішня перегородка, менш капітальна за технікою зведення, ніж зовнішні стіни. В її кладці виявлено менше великих кам'яних блоків. Як і південна башта, західна розташовувалася в пограничному секторі комплексу з боку морського узбережжя і фланкувала західну частину поселення Маслини.

Незвичним видається облаштування приміщення А (рис. 2.13; 2.49). Підлога всередині нього була глинобитною, на стінах збереглися залишки обмазки білого і рожевого кольорів. У центрі знаходилося відкрите глинобитне вогнище квадратної форми зі стороною 0,8 м та специфічним заглибленням і слідами обпеченої глини, сажі, вугілля. Сама конструкція покрита обмазкою того ж кольору, що й підлога. Поруч з вогнищем зафіксована чаша, заглиблена в підлогу. Очевидно, що приміщення призначалося для відправлення культів. На думку В. О. Латышевої, таке розміщення вогнища мало культове значення і використовувалося мешканцями башти для вшанування богів. Крім того, в кожному куті приміщення, окрім південно-східного, також містилися вогнища, які могли використовуватися для обігріву житлової будівлі [Латышева, 1972, л. 7].

Очевидно, що першочергово це приміщення могло виконувати функції андрона, подібного тому, який відомий з розкопок елліністичного будинку Керкінітіди [Кутайсов, 1985, с. 183–184]. Причому, здається, це могло бути основне його призначення, а релігійна функція навпаки мала другорядний, підпорядкований характер. Галькова підлога, як характерна риса благоустрою таких об'єктів, тут не була виявлена, але роз-

ташування приміщення всередині комплексу, фарбовані стіни і вогнище-вітвар свідчать про те, що тут могли проводитися колективні застільні трапези чоловічої частини мешканців поселення. Вихід з приміщення А під час розкопок зафіксувати не вдалося. Ймовірно башта була зорієнтована на північ, куди розвивалося будівництво всього комплексу.

Зі сходу західна башта межувала з вимощеним двором, вздовж периметра якого розташовувалися господарські приміщення (рис. 2.13). На його території містилися заглиблені в землю конструкції — ями, обкладені кам'яними плитами, які, скоріш за все, були господарськими об'єктами — коморами. Під час їх розчисток був вилучений керамічний матеріал, представлений переважно амфорами херсонеського виробництва [Латышева, 1972, л. 13]. Під вимосткою була влаштована також господарська яма розмірами  $1,6 \times 1,2 \times 0,45$  м. Вона була заповнена золою, без супроводжуючого речового матеріалу [Латышева, 1972, л. 14]. Через головний двір західної башти також проходив водогін, борти котрого були облицьовані кам'яними плитами. Зверху він перекривався плоскими блоками і був направлений у бік моря. Забудова розглянутого комплексу, ймовірно, відбувалася в кілька етапів, як і у випадку з комплексом південної башти. Про це свідчить різночасове спорудження приміщень: одні з них, ранні, зводилися на земляній підлозі, нижче рівня кладки двору і пов'язувалися із зовнішньою оборонною стіною. Інші, більш пізні приміщення будувалися поверх кладки двору і мали стіни, прибудовані в стик до вже існуючих конструкцій.

Від південно-східної стіни башти простягалася зовнішня обвідна стіна, якою були об'єднані приміщення *Н—Р—Щ* (рис. 2.14:1–2). Вона відрізнялася від внутрішніх стін приміщень розмірами та характером кладки. Її ширина сягала 0,7 м, кладка була утворена двома рядами великих каменів ( $0,3\text{--}0,55 \times 0,12\text{--}0,2$  м), які пласким боком були покладені на глиняний розчин. У поперечному вертикальному розрізі кладка була двошаровою двофасадною, система кладки постелиста, за орієнтацією блоків на фасад — тичковою однорядною. На 0,2 м ця стіна була заглиблена в землю нижче рівня підлоги.

Приміщення *Н* було у плані квадратним зі сторонами 3,4 м за внутрішнім обводом стін. Система кладки була типовою для

аналогічних приміщень — іррегулярною, бутовою, середнього розміру камені місцевих порід були покладені на глиняний розчин (рис. 2.14:1, 3–8). У північно-західній стіні містився дверний отвір шириною 0,6 м, який сполучав приміщення з внутрішнім вимощеним двором (рис. 2.50:1). В середині приміщення на глинобитній підлозі зафіксовано пристінок, відгороджений кам'яними плитами, в заповненні якого переважав побутовий матеріал. Про господарське призначення будівлі свідчить, зокрема, кам'яна ступа біконічної форми [Латышева, 1975, л. 5–8]. Приміщення *H*, на думку В. О. Латышевої, було передбачене першопочатковим планом будівництва і виникло одночасно зі зведенням зовнішньої лінії, адже камені будівлі лежали у перев'язі із зовнішньої капітальною стіною [Латышева, 1975, л. 6]. Разом з тим, за межами приміщення фіксується розрив обвідної стіни, яка за відсутності значного розвалу каменю можливо була розібрана, а відповідне місце засипано піском, характерним для верхнього шару ділянки [Латышева, 1976, л. 7].

Як вже зазначалося, в деяких місцях садиб були зосереджені господарські вузли, які характеризувалися забудовою приміщеннями у два ряди. Зокрема приміщення *h* (рис. 2.15:1) жодною своєю стіною не прилягало до обвідної стіни, межуючи з двором західної башти, приміщеннями *C* та *H*. Система кладки його стін іррегулярна бутова, камені різних розмірів кріпилися на глиняному розчині (рис. 2.15:2–3). Стіни збереглися на висоту до 0,6 м і мали ширину 0,6–0,7 м. В якості підлоги тут слугувала вимостка великого за площею двору *D-VI*, куди приміщення, очевидно, було зорієнтовано своїм виходом. Про господарське призначення даного об'єкту свідчить, передусім, одноманітний керамічний матеріал, представлений фрагментами амфор та глеків [Латышева, 1974, с. 25].

Сусіднє з ним приміщення *P* мало площу  $3,5 \times 4,9$  м за внутрішнім обводом стін. Воно вціліло частково і ймовірно було пов'язане із зовнішньою капітальною стіною, яка вже на час розкопок була розібрана [Латышева, 1976, л. 3–4]. Краще за інші збереглася південно-східна стіна будівлі, яка мала протяжність 3,8 м і ширину 0,5–0,55 м. Її викладено з необробленого каменю середнього розміру на глиняному розчині, пустоти у кладці заповнювалися дрібним камінням (рис. 2.15:4–5). Система кладки — іррегулярна бутова. У зв'язку з низькою збере-



женість об'єкта неможливо з'ясувати, де знаходився дверний отвір. Приміщення мало земляну підлогу та використовувалося у господарських цілях — всередині були виявлені численні рештки амфор та ліпленого посуду, а також кам'яна ступа з місцевого вапняку висотою 0,5 м (рис. 2.50:2).

Сусіднє приміщення *Щ* також, вочевидь, пов'язане у часі зі спорудженням капітальної стіни 7, проте на цьому відрізку вона була також розібрана. Інші стіни будівлі збереглися фрагментарно, хоча під час розкопок й було прослідковано кути приміщення, за якими вдалося з'ясувати його площу —  $8,5 \times 3,6$  м за внутрішнім обводом стін [Латышева, 1976, л. 6]. Північно-східна стіна, яка збереглася фрагментарно і мала ширину 0,55–0,6 м, відрізнялася дещо нетиповою кладкою: в її основі були використані великі камені ( $0,8 \times 0,55 \times 0,2$  м;  $0,75 \times 0,65 \times 0,2$  м), поставлені на ребро, утворюючи зовнішній панцир. Система кладки — іррегулярна орфостатна, шви між рядами заповнювалися дрібним камінням. Приміщення, вочевидь, мало господарський характер. Підлога була глинобитною, на її рівні знайдено значну кількість тарного та кухонного посуду, а також кам'яну ступу.

Інші приміщення демонструють пізніший у часі будівельний період. Перш за все, це приміщення *Б* та *С*, споруджені на вимостці двору. Приміщення *Б* повністю повторювало орієнтацію західної башти і виходом було орієнтоване на внутрішнє подвір'я (рис. 2.51.1). Від нього збереглося три зовнішні стіни, четверта вже на час розкопок була зруйнована береговою абразією [Латышева, 1972, л. 15]. Стіни мали ширину 0,6 м та склалися з необробленого каменю різного розміру на глині. Система кладки іррегулярна бутова. Площа приміщення була більшою за аналогічні та складала приблизно  $40 \text{ м}^2$  ( $10 \times 4,1$  м). Нетиповим виявилось і його внутрішнє планування. Воно складалося з двох суміжних кімнат, які розділяла внутрішня стіна з дверним отвором. Підлога була викладена кам'яними плитами і зафіксована на рівні вимостки подвір'я. В південно-східній кімнаті виявлено пристінок з численними фрагментами переважно тарної кераміки, а також вогнище у вигляді розвалу з каміння, обпеченої глини, вугілля. Виходячи з планувальних особливостей приміщення та знайденого матеріалу, приміщення могло мати житлові функції.

Приміщення С збереглося фрагментарно на рівні нижнього ряду кладки, яка лежала майже на одному рівні з плитами вимостки подвір'я. Ширина його стін сягала 0,45–0,5 м, вони були утворені двома рядами великих каменів частіше за все поставлених на ребро, у швах між ними була забутовка з дрібного каміння. Система кладки іррегулярна орфостатна. Підлога являла собою вимостку, яка складалася з плит місцевого вапняку з неправильними контурами та різними розмірами —  $0,8 \times 0,38$  м;  $0,22 \times 0,14$  м;  $0,4 \times 0,15$  м) [Латышева, 1975, л. 9]. Речовий матеріал незначний, представлений переважно уламками амфор та товстостінного посуду, що може свідчити про господарський характер приміщення.

Досить складним є планування південної частини комплексу західної башти. Враження єдиної будівлі складає група приміщень *Э—Ю—Я*, розташованих біля приміщень С та *Щ* у південному куті комплексу. Перш за все, вони, ймовірно, з'явилися одночасно і пізніше за приміщення *Щ*, що виникло одночасно із зовнішньою стіною. Про це свідчить добудова їх стін до існуючого приміщення, а також орієнтація трьох виходів на одну точку, з якої можна було потрапити на центральну, проміжну між комплексами, вулицю.

Приміщення *Э* мало площу приблизно  $7,5 \text{ м}^2$  ( $2,4 \times 3,1$  м) за внутрішнім обводом стін. Добре зберігся північний кут приміщення та стіни, що його утворюють. Вони мали ширину 0,6 м, складені з необробленого каменю на глині. Система кладки — двошарова, іррегулярна орфостатна, шви між рядами закладалися дрібним бутом (рис. 2.16:1–2). Обидві стіни зведено одночасно, на що вказує техніка спорудження кута, де камінь викладено в перев'язку [Латышева, 1976, л. 17]. Підлога у цьому господарському приміщенні була викладена плитами вапняку з неправильними контурами і розмірами  $1,4 \times 0,7$  м,  $1 \times 0,8$  м,  $0,7 \times 0,5$  м. Серед знахідок переважали фрагменти амфор та кухонного посуду (рис. 2.51:2).

Приміщення *Ю* розташовувалося між приміщеннями *Э*, *Я* та *Щ*. Стіни збереглися лише на рівні нижнього ряду кладки, який проходив майже на рівні вимостки приміщення *Э*. Підлога була викладена плитами вапняку, окрім північного кутка, де, виходячи зі слідів сажі, розташовувалося вогнище. Приміщення вирізняє насичення керамічним матеріалом,

у якому переважають фрагменти амфор, глеків, аттичних рибних блюд [Латышева, 1976, л. 19–20]. Про його функціональне призначення наразі говорити складно, враховуючи низький ступінь збереженості.

Приміщення *Я* виникло як добудова до північно-східної стіни будівлі *Щ*. Найкраще збереглася його північно-східна стіна, викладена з необробленого каменю середньої величини ( $0,4 \times 0,25$  м,  $0,4 \times 0,15$  м,  $0,4 \times 0,1$  м) на глиняному розчині. Система кладки — іррегулярна орфостатна (рис. 2.16:3–4), хоча вище першого ряду камені покладено на постіль. Виходом приміщення, ймовірно, було зорієнтоване на вимостку *Д-IV*. Підлога всередині викладена плитами, але не по всій площі. У південно-східному кутку зафіксовано пристінок з фрагментами амфор [Латышева, 1976, л. 20–21]. Виходячи з облаштування, приміщення *Я*, можливо, певний час могло слугувати житловим, хоча наразі фіксуються ознаки його господарського призначення.

Складним видається також планування північно-західної частини комплексу. Тут між господарським приміщенням *Б* з одного боку та сусідніми *В* та *Г* з іншого розташовувався вузький вимощений «провулок» шириною до 1,2 м, через який проходив водогін, бокові борти якого облицьовано кам'яними блоками. Зверху він перекривався пласкими плитами і був направлений у бік моря. Під час розчистки водогону вилучено масовий керамічний матеріал, представлений фрагментами амфор, глеків, лутерію, ліпленого посуду [Латышева, 1972, л. 17]. Такі знахідки додатково можуть свідчити про господарський характер прилеглих приміщень.

Приміщення *В*, розташоване південно-східною стіною паралельно до приміщення *Б*, займало площу приблизно 12 м<sup>2</sup>. Його стіни мали стандартну ширину 0,6 м і збереглися на висоту до 1 м. Вони не мали фундаменту і були викладені з необробленого каменю без дотримання чітких горизонтальних рядів; кладка тришарова, іррегулярна бутова. Вихід з будівлі зорієнтовано на вимостку *Д-VI*. Підлога була глинобитною, в центральній частині приміщення зафіксовано розвал вогнища з каміння (рис. 2.51:1), перегорілої глиняної обмазки, вугілля. В північно-західному кутку знаходилася ступа з пісковіку (рис. 2.51:2). Також тут було знайдене кам'яне корито прямокутної форми з пористого ракушняку (рис. 2.52:3). Серед кера-

мічного матеріалу переважали фрагменти амфор та ліплений посуд [Латышева, 1972, л. 17–18]. Всі ці риси вказують на господарський характер приміщення. Приміщення *Г* більшою своєю частиною загоплене морем, як і прилеглі будівлі з півночі, заходу та сходу. Тому детальна забудова північно-східної сторони комплексу західної башти залишається невідомою.

Досить складною постає конфігурація приміщень, збудованих на північний схід від приміщення *В* (рис. 2.17:1–2). Розташовані тут будівлі — *Е*<sup>2</sup>, *Ж*<sup>2</sup>, *З*<sup>2</sup>, *И*<sup>2</sup>, *К*<sup>2</sup>, *Л*<sup>2</sup>, *М*<sup>2</sup> об'єднує, передусім, спільна техніка дворядної постелистої кладки з використанням в фундаментних рядах масивних сплосчених каменів, поставлених орфостатно, що утворюють зовнішній та внутрішній панцири із забутовкою дрібним камінням [Латышева, 1980, л. 6]. Ці приміщення були пов'язані між собою складною системою виходів, зорієнтованих, головним чином, на внутрішнє подвір'я і межували з будівлями та двором комплексу північної башти.

Приміщення *К*<sup>2</sup> та *И*<sup>2</sup> розташовувалися між вимостками *Д*-*VI* та *Д*-*VII* (рис. 2.17:3–4). Вони були дещо більшими за площею за більшість схожих об'єктів та відрізнялися внутрішнім облаштуванням. Приміщення *И*<sup>2</sup> прилягало до північно-західної стіни приміщення *К*<sup>2</sup>. Площа приміщення сягала 11 м<sup>2</sup> (4,6 × 2,4 м) за внутрішнім обводом стін, які мали ширину 0,5 м, збереглися на висоту до 0,8 м і були викладені у характерній для таких приміщень системі кладки (рис. 2.17:5–7). Біля південного кутка будівлі розташовувався дверний отвір із шириною 0,6 м, зорієнтований також на двір *Д*-*VI*. Біля північно-західної стіни зафіксовано сліди глинобитного вогнища, підлога у приміщенні також була глинобитною. Приміщення відзначалося насиченням культурного шару, в якому переважали фрагменти амфор та ліплений посуд [Латышева, 1980, л. 16–17]. Враховуючи наявність вогнища, воно в певний час існування могло виконувати житлові функції.

Приміщення *К*<sup>2</sup> мало площу 16,2 м<sup>2</sup> (6 × 2,7 м). На стінах приміщення, викладених у характерній техніці (рис. 2.17:8–10), збереглися сліди глиняної обмазки. Під нижнім рядом південно-західної стіни зафіксовано господарську яму, яка була споруджена ще до побудови приміщення. В цій же стіні містився дверний отвір шириною 0,6 м, зорієнтований на подвір'я *Д*-*VI*.

Всередині до північно-східної стіни було прибудовано глинобитне вогнище розмірами  $0,9 \times 1,1$  м і висотою  $0,15\text{--}0,2$  м. Підлога у будівлі була вимощена кам'яними плитами неправильної форми розмірами  $0,4\text{--}0,42 \times 0,3$  м,  $0,6 \times 0,4$  м [Латышева, 1980, л. 14]. Виходячи з особливостей облаштування приміщення, зокрема за наявності обмазки стін, можна зробити висновок, що воно мало житлові функції.

Група будівель  $E^2$ ,  $Ж^2$ ,  $З^2$  являла собою єдиний блок господарських приміщень, об'єднаних складною системою виходів. Будівлі  $E^2$  та  $Ж^2$  мали площу приблизно  $10 \text{ м}^2$  ( $3 \times 3,3$  м), стіни шириною  $0,55\text{--}0,65$  м викладені з необробленого каменю на глині (рис. 2.18:1–7). Підлога в обох приміщеннях була глинобитною, виходи орієнтовані на південь за допомогою дверних отворів шириною  $0,65\text{--}0,7$  м. У будівлі  $Ж^2$  зафіксовано глинобитне вогнище розмірами  $1 \times 0,8 \times 0,25$  м. Серед знайденого матеріалу переважали фрагменти тарної та кухонної гончарної і ліпленої кераміки [Латышева, 1980, л. 17–18]. Виходячи з характеру облаштування приміщень, робимо висновок, що вони були господарськими, хоча приміщення  $Ж^2$ , можливо, певний час могло бути житловим, де вогнище використовувалося як опалювальний пристрій.

Приміщення  $З^2$  розташоване на південний схід від будівлі  $E^2$ . Воно займало площу приблизно  $6 \text{ м}^2$  ( $3,2 \times 1,6$  м), його стіни зведені в традиційній техніці з необробленого каменю на глині. Виходами приміщення, можливо, було пов'язане з об'єктом  $M^2$  та вимостою Д-VI, що достовірно не з'ясовано у зв'язку з низьким ступенем збереженості стін. Підлога глинобитна, лише у західному кутку зафіксована кам'яна кладка з блоків розмірами до  $0,9 \times 0,55$  м,  $0,74 \times 0,55$  м. Серед знахідок переважали фрагменти амфор, ліплений посуд, гончарні глеки, що додатково свідчить про господарський характер приміщення.

Прилегле до нього приміщення  $M^2$ , на думку В. О. Латышевої, виконувало функцію коридору, який з'єднував житлові приміщення  $E^2$  та  $Ж^2$  з господарськими будівлями та двором, розміщеними в середині комплексу. Воно збудоване з каменів різного розміру, скріплених глиняним розчином (рис. 2.18:8–11). Вилучений з його території матеріал був нечисельним та невиразним, представлений переважно стінками херсонеських амфор, глеками, ліпленим посудом

[Латышева, 1980, л. 19]. Про характер приміщення  $L^2$  та деякі інші будівлі, розміщені північніше лінії  $Ж^2 - E^2$ , говорити неможливо у зв'язку з руйнівними процесами з боку моря.

Характеризуючи західну садибу, варто пов'язати з нею блок приміщень  $\mathcal{E}^1$ ,  $Ю^1$ ,  $Я^1$ ,  $Я^2$ , які винесено за межі зовнішньої стіни (рис. 2.19). Вони являють собою єдиний будівельний комплекс, зведений одночасно. На думку В. О. Латишевої, він виник як добудова до західної башти в результаті розширення поселення в цілому (Латышева, 1979, л. 10). Стратиграфія на цій ділянці дала звичайне для всієї західної частини чергування шарів: зверху залягав сучасний шар піску (до 0,4 м), який перекривав культурний шар у вигляді суглинку сірого кольору потужністю 1–0,8 м.

Приміщення  $\mathcal{E}^1$  було прибудоване до південно-східної стіни західної башти (рис. 2.53:1). Площа будівлі за внутрішнім обводом стін сягала приблизно 42 м<sup>2</sup>. Стіни шириною 0,55–0,6 м складено з необробленого каменю на глині в техніці дворядної постелистої кладки (рис. 2.20:1–4). В одній зі стін зафіксовано отвір, який, на думку В. О. Латишевої, міг слугувати для кріплення дерев'яної перегородки, що розділяла приміщення на дві рівновеликі кімнати [Латышева, 1979, л. 6]. Внутрішні стіни були обмазані глиняною обмазкою, фрагменти якої знайдені в заповненні приміщення. Підлога була глинобитною, на ній зафіксовано великий розвал від вогнища у вигляді порушеної сирцевої цегли, розмірами 0,25 × 0,25 × 0,05 м (рис. 2.53:2), в якому В. О. Латишева вбачала рештки печі для випалу кераміки [Латышева, 1979, л. 7]. Облаштування приміщення в цілому вказує на його житловий характер, хоча не виключаються й господарські функції.

Приміщення  $Ю^1$ , розташоване в стик до південно-західної стіни будівлі  $\mathcal{E}^1$ , мало площу 14 м<sup>2</sup> за внутрішнім обводом стін, ширина яких складала 0,5–0,6 м. Система кладки була типовою іррегулярною бутовою, необроблені камені скріплялися глиняним розчином (рис. 2.20:5). У південно-східній стіні влаштовано дверний отвір шириною 0,7 м, через який можна було потрапити до приміщення  $Я^1$  [Латышева, 1979, л. 9]. Його характер можна визначити як господарський, враховуючи земляну підлогу, відсутність вогнища та переважання уламків тарного посуду.



Приміщення  $Я^1$  мало спільні стіни з будівлями  $Ю^1$  та  $Э^1$ , ширина яких сягала 0,5–0,6 м, вони були викладені в типовій техніці (рис. 2.20:6–10). Його площа —  $4,4 \times 5,4$  м. У південно-східній стіні зафіксовано дверний отвір, шириною 1 м, на порозі збереглася одна кам'яна плита. Підлогу частково вимощено кам'яними плитами, розмірами до  $0,8 \times 0,6$  м,  $0,6 \times 0,55$  м [Латышева, 1979, л. 9–10]. Ряд ознак вказує на господарський характер приміщення.

Приміщення  $Я^2$  збереглося частково (рис. 2.21:1), його реконструйована площа сягала  $12 \text{ м}^2$  за внутрішнім обводом стін ( $3,45 \times 3,5$  м). Краще за інші збереглася північно-східна стіна, яка мала ширину 0,6 м. Вона була складена в техніці дворядної постелистої кладки, де лише в основі використовувалися великі блоки ( $0,58 \times 0,78 \times 0,2$  м,  $0,42 \times 0,8 \times 0,3$  м), поставлені орфостатно (рис. 2.21:2–3). У південно-східній стіні (рис. 2.21:4–5) зафіксовано дверний отвір шириною 0,9 м з кам'яним порогом [Латышева, 1980, л. 22–23]. Серед знахідок переважали уламки амфор та кухонного посуду, що підтверджує його господарський характер. Це приміщення було крайнім західним об'єктом поселення Маслини, за межами якого будівель більше не виявлено.

Значну площу західної садиби займало вимощене подвір'я Д-VI майже квадратної у плані форми ( $13,75 \times 14$  м) [Латышева, 1980, л. 12]. Воно об'єднувало виходами групи приміщень західної башти, та, виходячи з розмірів — приблизно  $195 \text{ м}^2$  — виконувало певну роль у масштабах всієї садиби. Інша велика за площею вимостка (Д-IV) розташовувалася між комплексами західної та південної башт. Вона мала ширину приблизно 5 м і простягалася по лінії південний захід — північний схід на відстань більше 15 м. У кладці використовувалися великі плити місцевого вапняку неправильних форм, розмірами до  $0,7 \times 1$  м,  $0,6 \times 0,7$  м [Латышева, 1976, л. 16]. За своїми характеристиками ця вимостка нагадує вулицю, яка, враховуючи її положення на поселенні, певний час могла бути центральною, об'єднуючи групи споруд та садиби в цілому.

Таким чином, комплекс західної башти, на кшталт сусіднього комплексу південної башти, складався з груп приміщень житлового та господарського призначення. Для забезпечення життєдіяльності комплексу тут було проведено водогін, нала-

годжено зв'язок з сусідніми комплексами. Аналіз будівельних залишків дозволив прослідкувати як внутрішню перебудову комплексу, так і його розширення, зокрема у північно-східному напрямку. Така розбудова баштових комплексів фіксується й на інших пам'ятках регіону, зокрема на Чайці [Егорова, 2014, с. 305], де садиби пов'язувалися між собою за допомогою планувальних рішень в межах кожного будівельного періоду.

### **2.1.3. Східна садиба та північна частина поселення**

Розбудова Маслин фіксується й у східному напрямку від умовного центру. Східна башта забезпечувала життєдіяльність групи приміщень південно-східної частини поселення (рис. 2.54:1). Фундамент її північно-східної, північно-західної та південно-східної стін (стіни I, II, III відповідно) був вже не такий потужний, як у південної та західної баштах. Він представлений у вигляді траншеї шириною 0,6 м та глибиною 0,3–0,4 м, що була заповнена необробленим камінням різного розміру. На цій основі безпосередньо і зводилися стіни башти [Латышева, 1973, л. 6].

Стіни I, II, III збереглися лише на рівні нижнього ряду, тільки на окремих ділянках лишилися блоки другого ряду на максимальну висоту 1 м, тому впевнено говорити про техніку зведення стін будівлі не видається можливим. Стіни східної башти (рис. 2.22:1), як і описаних вище монументальних споруд, мали довжину 7–7,5 м, ширину 0,8 м і склалися з великих обтесаних кам'яних блоків, розміри яких сягали  $1,75 \times 0,5 \times 0,8$  м,  $1,4 \times 0,6 \times 0,8$  м,  $1 \times 0,4 \times 0,8$  м [Латышева, 1973, л. 6]. Під час досліджень стіни II на ділянці західного кута башти вдалося зафіксувати добре оброблені лицьові фасади блоків зовнішнього ряду кладки. З внутрішнього боку краї були обірвані і докладені дрібнішим камінням на глині до ширини стіни 0,8 м [Латышева, 1976, л. 22]. Кладка двошарова дволицьова, система кладки постелиста, рядова, однорядна. У плані башта мала підквадратну форму з розмірами  $7 \times 7,5$  м.

Дещо краще збереглася південно-західна стіна (стіна IV) східної башти, від якої вціліло на окремих ділянках 3 ряди кладки висотою до 1 м (рис. 2.22:2–3; 2.54:2). Крупні камені вап-

няку зі слідами підтески з зовнішнього боку мали обірваний внутрішній край, який доповнювався до повної ширини стіни (0,8 м) каменями менших розмірів на глиняному розчині. Система кладки аналогічна попередній стіні. Шви між великими блоками також закладалися дрібним камінням на глині. Кут між стінами II та IV був утворений каменем-монолітом трикутної форми для фіксації наріжного кута башти, як це було використано при зведенні південної башти. Стіна IV збереглася на довжину 3,2 м, за якою, виходячи з обробки каменів торцевого боку, розташовувався вхід до башти. Південний кут споруди між стінами I та III було повністю розібрано на час розкопок [Латышева, 1976, л. 22]. Східна башта, на кшталт схожої споруди у західній частині поселення, ймовірно, складалася з двох суміжних приміщень. Одне з них — приміщення *K* займало площу  $7 \times 3,95$  м [Латышева 1973, л. 6]. Площу іншого приміщення точно вирахувати не вдалося через відсутність значної частини його зовнішніх стін. Східна башта розташовувалася по лінії групи приміщень комплексу південної башти, і, очевидно, була осередком господарської діяльності східної садиби Маслин.

Вихід з башти був орієнтований на внутрішнє подвір'я (рис. 2.55), яке, на відміну від сусідніх комплексів, було вимощене лише частково, що, можливо, є свідченням незавершеної роботи [Латышева, 1976, л. 23]. Воно мало у плані T-подібну форму, займало площу приблизно  $80 \text{ м}^2$  і по периметру було забудоване приміщеннями переважно господарського призначення. Плити вапняку, з яких було виконано вимостку, мали неправильні обриси і сягали розмірів  $0,8 \times 0,6$  м,  $0,52 \times 0,5$  м.

Від південно-західної стіни башти простягався ряд приміщень  $K^1 - L^1 - M^1$  (рис. 2.23:1; 2.56), що були пов'язані з лінією будівель  $O^1 - III - Ч$  сусіднього південного комплексу. Вони об'єднувалися спільною стіною, яка була зовнішньою для всього поселення, і пов'язувалися між собою за анфіладним принципом: з приміщень  $K^1$  та  $M^1$  можна було потрапити до приміщення  $L^1$ , звідки був вихід до внутрішнього двору (Д-II). Загальна протяжність лінії цих приміщень складає 11,6 м, ширина — 4,45 м. Ці будівлі були зведені одночасно, про що говорить характер стін, де кам'яні блоки покладені в перев'язь.

Техніка кладки є типовою — необроблені камені середніх розмірів ( $0,63 \times 0,15$  м,  $0,18 \times 0,12$  м) скріплювалися глиняним розчином (рис. 2.23:2-12). Ширина стін сягала  $0,45\text{--}0,6$  м, за винятком південно-східної стіни (стіна 13), яка мала ширину  $0,8$  м і, ймовірно, була продовженням обвідної стіни у південній частині поселення, що об'єднувала схожі за конструкцією приміщення  $O^1$ ,  $Ш$ ,  $Ч$  та  $ч$ . Про внутрішній благоустрій приміщень  $K^1\text{--}L^1\text{--}M^1$  автором розкопок не наведено інформації, що ускладнює визначення їх характеру. Серед знахідок переважають уламки амфор та господарського посуду [Латышева, 1977, л. 15–17].

З північно-східного боку внутрішнє подвір'я було обмежене лінією будівель  $\Gamma^1$ ,  $D^1$ ,  $E^1$ ,  $Ж^1$ ,  $З^1$ ,  $И^1$  (рис. 2.24; 2:25), які проєкційно продовжували ряд приміщень  $A^1\text{--}T$  центральної частини поселення та належали до південної башти. Це говорить про існування єдиного плану забудови поселення та робить можливим продовження в певний період на цій ділянці виступки Д-IV, яка, можливо, була центральною вулицею, простягаючись вздовж стіни 9.

Приміщення  $\Gamma^1$  мало спільну стіну з приміщенням  $T$  сусіднього комплексу. Не зважаючи на невелику площу (близько  $10$  м<sup>2</sup>), воно, ймовірно, було житловим, про що свідчать знайдені побутові речі, такі як протома Деметри та ліплений світильник [Латышева, 1976, л. 27]. Але таку його функцію важко підтвердити за відсутності інформації про його внутрішнє облаштування. Спільною стіною 9 це приміщення було об'єднане з будівлями  $D^1$ ,  $Ж^1$ ,  $З^1$ ,  $И^1$ . Приміщення  $D^1$  займало незначну площу ( $2,6 \times 3,2$  м). Всі стіни, за винятком капітальної стіни 9, зведено з необробленого каменю середніх розмірів на глині шириною  $0,45\text{--}0,5$  м (рис. 2.26:1–4). У південно-східній стіні зафіксовано вихід шириною  $0,7$  м, який вів до сусіднього приміщення  $E^1$ . Підлога тут була глинобитною, серед знахідок переважали уламки амфор.

Приміщення  $E^1$  виникло як добудова до приміщення  $D^1$ , про що говорить характер південно-східної стіни, зведеної в стик до сусідньої будівлі. Техніка кладки традиційна для аналогічних приміщень з використанням каменю середнього розміру (до  $0,6 \times 0,45$  м,  $0,9 \times 0,38$  м) на глиняному розчині (рис. 2.26:5–7). Блоки нижнього ряду кладки поставлені на реб-

ро. Система кладки орфостатна ложкова, іррегулярна. У південно-східній стіні влаштовано дверний отвір шириною 0,8 м, звідки можна було потрапити до внутрішнього двору східної башти. Праворуч від виходу було зафіксовано кам'яну ступу (рис. 2.57:1), а біля східного кута — вогнище овальної форми розмірами 0,6 × 0,4 м. Підлога була глинобитною, на її рівні знайдено значну кількість уламків кухонного і столового посуду [Латышева, 1976, с. 25–26]. За низкою ознак приміщення мало житлові функції.

Ще один об'єкт східної садиби — будівля Ж<sup>1</sup>, межував південним кутом з приміщеннями Д<sup>1</sup> та Е<sup>1</sup>, а північно-східною стіною з приміщенням З<sup>1</sup> і також примикав до стіни 9, яка на цьому відрізку не була вже такою потужною. В центрі цієї стіни з середини приміщення виявлено нішу розмірами 0,6 × 0,45 × 0,25 м, яка перекривалася кам'яною плитою (рис. 2.27:1–2). Під час її розчистки було виявлено невелику мисочку, наповнену білою глиною [Латышева, 1977, с. 22]. Інші 3 стіни споруджено з необробленого каменю на глині, вони мали ширину 0,5–0,55 м. Площа приміщення за внутрішнім обводом стін сягала 2,8 × 2,5 м. У північно-східній стіні містився дверний отвір шириною 0,7 м, через який можна було потрапити до внутрішнього двору східної башти. У південному кутку приміщення знаходилося вогнище розмірами 0,8 × 0,8 м [Латышева, 1977, с. 22]. У заповненні переважав тарний та кухонний посуд, що також вказувало на господарський характер приміщення.

Приміщенні З<sup>1</sup> мало спільну південно-західну стіну з приміщенням Ж<sup>1</sup>, але не лежало по одній лінії зі стіною 9 — його північно-західна стіна знаходилася за її межами, за рахунок чого воно мало дещо більшу площу — приблизно 12 м<sup>2</sup>. Стіни традиційно складалися з необробленого каменю на глині та мали ширину 0,55 м (рис. 2.27:3–4). У південно-східній стіні містився дверний отвір, який вів до внутрішнього подвір'я башти. Праворуч від входу знайдено кам'яну ступу з місцевого вапняку висотою 0,8 м, шириною отвору 0,2 м і глибиною 0,4 м. Біля північно-східної стіни було розташоване вогнище з низьким ступенем збереженості [Латышева, 1977, л. 23–24]. Серед матеріалу переважали уламки амфор та кухонного посуду, що підтверджує господарський характер приміщення.

За ним було розміщене приміщення  $I^1$ , яке мало площу  $2,6 \times 2,65$  м. Усі його стіни споруджені з необробленого каменю на глині, мали ширину в межах  $0,45\text{--}0,55$  м (рис. 2.27:5–7). У південно-західній стіні містився дверний отвір шириною  $0,6$  м, який вів до приміщення  $3^1$ . Інший вихід шириною  $0,7$  м прослідковано у південно-східній стіні, який сполучав приміщення з внутрішнім двором. Підлога в приміщенні була глинобитною, на її рівні залягав численний керамічний матеріал, представлений переважно уламками тарного та кухонного посуду [Латышева, 1977, л. 25]. Виходячи з малої площі приміщення та заповнення, можна зробити висновок про його господарське призначення (рис. 2.57:2).

З метою благоустрою східної садиби тут також було передбачено влаштування водогону та криниці. Водогін утворено двома рядами пласких каменів, поставлених на ребро, і виведено за межі подвір'я (рис. 2.58:1). За своєю конструкцією він належав до простих водогонів відкритого типу. Горло криниці утворено каменем-монолітом неправильної форми розмірами  $2 \times 1,4 \times 0,3$  м (рис. 2.58:2). Її вдалося прочистити на глибину  $2,15$  м (рис. 2.27:8); вилучений матеріал представлено фрагментами амфор херсонеського та синопського виробництва, уламками кухонного та столового посуду, кістками свійських тварин [Латышева, 1977, л. 21].

На схід від башти виявлено залишки ще чотирьох приміщень, пов'язаних з цим комплексом (рис. 2.28). Одне з них — приміщення  $C^1$ , розташоване по лінії будівель комплексу південної башти і його зовнішня стіна відповідала монументальності стін башт та капітальних стін 11 і 13 і мала ширину  $0,7\text{--}0,75$  м [Латышева, 1978, л. 6]. Інші стіни приміщення були викладені в техніці двошарової постелистої кладки, на глиняному розчині. Інколи камені в основі кладки були поставлені орфостатно (рис. 2.29). У північно-східній стіні облаштовано дверний отвір шириною  $0,7$  м. Площа приміщення за зовнішнім обводом стін становила  $5,2 \times 4,3$  м. Підлогу було вимощено плитами неправильних форм розмірами до  $0,8 \times 0,6$  м,  $0,6 \times 0,6$  м. У цьому приміщенні також був зафіксований отвір у стіні, де могла кріпитися внутрішня перегородка. У південно-західній частині поселення знайдено фрагментовані кам'яні жорна. Можливо ця будівля була житловою



та господарською одночасно, про що свідчить його площа, залишки перегородки основного приміщення на дві частини та різноманітний побутовий матеріал — фрагменти амфор, глеків, мисок, чорнолакового та сіролащеного столового посуду [Латышева, 1978, л. 7–8].

Східний кут ділянки, що межував з морем, завершували приміщення  $P^1$ ,  $\Phi^1$ ,  $\Pi^1$ , які збереглися незадовільно. Від приміщення  $P^1$  вціліло лише дві стіни, які утворювали південний кут, тому його повну площу вирахувати не вдалося. Вони були викладені з необробленого каменю на глиняному розчині й мали ширину 0,4–0,45 м (рис. 2.30:1–4). Вхід шириною 0,6 м знаходився у південно-східній стіні, хоча тут було зафіксовано також першопочатковий дверний отвір у південно-західній стіні, який з часом було закладено [Латышева, 1978, л. 9–10]. Підлога у приміщенні виявилася земляною, лише західний кут був висланий кам'яними плитами. Біля південно-східної стіни влаштовано вогнище округлої форми розмірами 0,65 × 0,5 м. Вилучений з приміщення матеріал, амфори, глеки херсонського виробництва, миски, кухонний гончарний та ліплений посуд, говорить про його господарський характер.

Приміщення  $\Phi^1$  також збереглося лише на рівні одного кута, тому його площа лишається невідомою. У південно-східній стіні містився дверний отвір шириною 0,5 м. Підлога була земляною. У заповненні переважали фрагменти амфор та кухонного посуду. Подібна збереженість характерна також для приміщення  $\Pi^1$ . За фрагментами стін можна говорити про традиційну для таких приміщень систему кладки з необробленого дрібного каміння на глині (рис. 2.30:5–8). Спочатку вхід був влаштований у південно-східній стіні приміщення, але згодом він був закладений. У заповненні переважали амфори, миски, ліплена кераміка, кістки тварин [Латышева, 1978, л. 10–11].

На захід від цієї групи господарських приміщень розташовувалося подвір'я квадратної у плані форми загальною площею більше 300 м<sup>2</sup> (17,5 × 17,5 м). На окремих його ділянках збереглася кам'яна кладка, яка складалася з блоків неправильної форми розмірами до 1,2 × 0,7 м, 1,1 × 0,6 м [Латышева, 1978, л. 12]. Між сусідніми приміщеннями  $P^1$  та  $\Phi^1$  було зафіксовано ще один водогін, що також виходив за межі поселення. Його дно було викладено плитами вапняку, з боків кам'яні

блоки були поставлені на ребро. Зверху конструкція перекривалася плитами вимостки і мала довжину 3,65 м та ширину 0,45 м [Латышева, 1978, л. 12]. На території двору були також виявлені залишки вогнища у вигляді круглого глинобитного майданчика діаметром 0,8 м та висотою над рівнем вимостки 0,08 м [Латышева, 1978, л. 12].

Окремо варто зупинитися на характеристиці північної садиби. Північна башта на час розкопок не збереглася, але до неї традиційно примикали ряди приміщень, частину яких вдалося відкрити під час розкопок (рис. 2.31). Північна частина поселення Маслини мала досить щільну забудову. Враховуючи лише часткову її збереженість, складно говорити про взаємовідношення окремих будівель. Як і в сусідніх комплексах, тут був внутрішній двір (Д-V), до якого прилягали будівлі різного призначення. Він мав квадратну у плані форму і займав площу більше 40 м<sup>2</sup> (6,5 × 6,5 м). Вся його територія, за винятком північного кута, була вимощена плитами неправильних форм [Латышева, 1979, л. 21]. Будівлі А<sup>2</sup>, Б<sup>2</sup>, В<sup>2</sup>, Г<sup>2</sup>, Т<sup>1</sup> та Ш<sup>1</sup> зорієнтовані до нього своїми виходами.

Приміщення А<sup>2</sup> розташовувалося у північно-західній частині двору і мало ширину дверного проходу 0,9 м. Його площа становила приблизно 18 м<sup>2</sup>, ширина стін, викладених в традиційній для таких будівель техніці з дрібного необробленого каменю на глині, становила 0,55–0,6 м (рис. 2.32:1–4; 2.59:1). Підлогу викладено кам'яними плитами, що не прилягали щільно одна до одної. У заповненні приміщення переважала тарна кераміка [Латышева, 1979, л. 25–26].

З південно-східного боку внутрішній двір був обмежений приміщеннями Б<sup>2</sup>, В<sup>2</sup> та Г<sup>2</sup>. Від приміщення Б<sup>2</sup> збереглося дві стіни, що дозволило визначити його площу — близько 9 м<sup>2</sup> за внутрішнім обводом стін. Ширина стін, споруджених з необробленого каменю на глині, сягала 0,55–0,6 м. У північно-східній стіні вдалося прослідкувати дверний отвір шириною 0,6 м, який вів до сусіднього приміщення В<sup>2</sup>. Підлога була вимощена кам'яними плитами неправильної форми, розмірами 0,2 × 0,22 м, 0,3 × 0,42 м. У заповненні переважали амфори, глеки, миски, ліплений посуд [Латышева, 1980, л. 7]. Приміщення В<sup>2</sup> займало незначну площу — 3 × 1,3 м за внутрішнім обводом стін. Підлога була глинобитною, у заповненні переважала тар-

на кераміка та кухонний посуд [Латышева, 1980, л. 8–9]. Приміщення  $\Gamma^2$ , що було розташоване по цій же осі, збереглося лише частково, що не дозволяє з'ясувати його повну площу. Відмітною рисою цієї будівлі є облаштування земляної підлоги, де вона була простежена на 0,4 м нижче за рівень підлоги сусідніх приміщень. На думку В. О. Латышевої, ця особливість разом з його малою площею та відсутністю внутрішньої обробки стін, вказувала на його використання в ролі комори для зберігання продуктів харчування [Латышева, 1980, л. 10].

З північного заходу внутрішнє подвір'я північної садиби було обмежене приміщеннями  $T^1$  та  $III^1$ . Приміщення  $T^1$  мало площу  $5 \times 2,6$  м. Його стіни, шириною 0,55 м, були зведені у звичайній техніці з необробленого каменю на глині та збереглися на висоту до 1 м (рис. 2.32:5–9). Будівля пов'язана з двором Д-V виходом шириною 0,8 м. У південно-східній його стіні зафіксовано ще один дверний отвір шириною 0,65 м, який вів до приміщення  $Ж^1$ . Підлога була глинобитною, але окремі її ділянки були вимощенні кам'яними плитами. Приміщення мало добре виражений господарський характер: у ньому знайдено кам'яну ступу, уламок верхнього каменя від прямокутних жорен, дві кам'яні зернотерки та значну кількість фрагментів амфор, глеків, ліпленого посуду [Латышева, 1979, л. 23–24]. Поруч з ним розташовувалося приміщення  $III^1$  (рис. 2.59:2). Воно також сполучалося з двором Д-V за допомогою дверного отвору шириною 0,6 м. Приміщення мало площу приблизно  $13 \text{ м}^2$  ( $4,65 \times 2,75$  м). Його стіни були викладені в традиційній техніці та мали ширину 0,55–0,6 м. Підлога глинобитна, у заповненні переважали амфори та ліплений посуд [Латышева, 1979, л. 25].

На захід від описаних приміщень розташовувались пов'язані між собою будівлі  $Ч^1$ –Д– $X^1$ – $III^1$ – $Ц^1$ . Приміщення  $Ч^1$  мало площу  $15,3 \text{ м}^2$  ( $3,3 \times 4,65$  м). Стіни викладені в традиційній для таких будівель техніці з необробленого каменю на глині, їх ширина складала 0,45–0,6 м (рис. 2.33:1–5; 2.60:1). У ґрунті, що заповнював приміщення, зафіксовано значну кількість глини, що могло свідчити про глиняну обмазку стін. Підлога була глинобитною, на її рівні за слідами обпеченої глини відкрито вогнище. Керамічний матеріал представлений амфорами, глеками, чорнолаковим посудом [Латышева, 1979,

л. 17–18]. Виходячи з внутрішньої обробки приміщення та характеру знахідок, воно могло мати житлові функції.

Інформація про приміщення  $D$ , розташоване на північний схід від приміщення  $Ч^1$ , вкрай обмежена. Зокрема відомо, що воно було збудоване з необробленого каменю на глині, кладка іррегулярна, без дотримання чітких горизонтальних рядів (рис. 2.33:6–8). Біля південного кута зафіксований дверний отвір, який об'єднував це приміщення з будівлею  $Ч^1$ . Підлога глинобитна, серед знахідок переважають уламки амфор та ліпленого посуду [Латышева, 1972, л. 18–19; Латышева, 1979, л. 16].

Приміщення  $X^1$ , розташоване всередині групи будівель північної частини поселення, мало площу  $9,5 \text{ м}^2$  ( $2,8 \times 3,4 \text{ м}$ ), стіни шириною  $0,45 \text{ м}$  збереглися на висоту до  $0,6 \text{ м}$  і були складені у звичайній для таких приміщень техніці з необробленого каменю (рис. 2.33:9–11). Підлога вимощена кам'яними плитами розмірами до  $0,95 \times 0,75 \text{ м}$ ,  $0,8 \times 0,7 \text{ м}$ . У приміщенні зафіксована ступа й уламки жорен. В інтер'єрі вздовж однієї зі стін було передбачене підвищення, яке, можливо, також використовувалось у господарських цілях [Латышева, 1979, л. 18–19]. Дверним отвором шириною  $0,65 \text{ м}$  це приміщення пов'язувалося з будівлею  $Ш^1$ . Вона займала площу приблизно  $10 \text{ м}^2$  ( $3 \times 3,3 \text{ м}$ ) і мала ширину стін  $0,45\text{--}0,5 \text{ м}$ , які були викладені в типовій техніці (рис. 2.33:12–14) і збереглися на висоту до  $1 \text{ м}$ . Переважна більшість площі підлоги вимощена кам'яними плитами неправильних форм. Серед знахідок переважали уламки амфор та херсонеських глеків [Латышева, 1979, л. 19]. За низкою ознак приміщення було господарським.

На південний захід від нього розташовувалося приміщення  $Ц^1$ . Воно мало площу  $9 \text{ м}^2$  ( $4,3 \times 2,1 \text{ м}$ ), стіни викладені в характерній техніці (рис. 2.33:15–17); виходом шириною  $0,8 \text{ м}$  воно пов'язане з приміщенням  $З^1$ . У середині приміщення типовою за технікою кладки стіною була відокремлена невеличка кімната, в заповненні якої переважали амфори [Латышева, 1979, л. 20]. Територія на північний схід від нього залишилася недослідженою, бо була зайнята деревними насадженнями.

У південно-західному кутку комплексу північної башти розміщувалося невелике внутрішнє подвір'я ( $D\text{--}IV^1$ ) та блок пов'язаних між собою приміщень  $O\text{--}Ж\text{--}З$ , які знаходилися у безпосередній близькості до моря. Інформація про подвір'я

вкрай уривчаста; відомо, зокрема, що для його вимостки використовувалися камені неправильної форми, розмірами до  $0,8 \times 0,55$  м. На його території відкрита кам'яна годівниця для худоби [Латышева, 1979, л. 16], що визначило господарське призначення приміщень.

Приміщення О завершувало зі сходу будівлі, що належали до північної башти і межувало одночасно з об'єктами східної садиби: його виходи (ширина  $0,8$  м та  $1$  м) були орієнтовані на внутрішній двір східної башти. Його площу вирахувати не вдалося через незадовільний стан збереженості. Уцілілі стіни мали ширину  $0,45$  м та були зведені в традиційній для таких приміщень техніці з дрібного каменю на глині (рис. 2.34:1–5). Підлога глинобитна, біля північно-західної стіни зафіксовано господарську яму, овальну у плані та з розмірами горла  $0,58 \times 0,8$  м, діаметром дна  $0,7$  м та глибиною  $0,5$  м [Латышева, 1979, л. 12]. Вона, очевидно, використовувалася для зберігання зерна, бо на її стінах збереглася перегоріла глиняна обмазка. Зверху яма перекривалася кам'яним монолітом. Біля південно-західної стіни приміщення були зафіксовані рештки вогнища розмірами  $0,8 \times 0,6$  м [Латышева, 1979, л. 12]. У заповненні будівлі переважали фрагменти тарного та кухонного посуду, що підтверджує її господарських характер.

Приміщення Ж прилягало до північно-західної стіни приміщення О і було пов'язане з ним виходом. Його площа за внутрішнім обводом стін сягала  $12$  м<sup>2</sup> ( $3,65 \times 3,35$  м), стіни були зведені в традиційній техніці та мали ширину  $0,45$ – $0,6$  м (рис. 2.34:6–11; 2.60:2). У східному кутку були відкриті залишки вогнища зі значними слідами обпеченої глини. На рівні глинобитної підлоги знайдено значну кількість свинцевого лому, шматки залізного шлаку, тигель, точильний брусок [Латышева, 1979, л. 14–15]. Виходячи з цього, приміщення використовувалося для виробничих цілей, можливо, як майстерня.

Приміщення З мало спільну стіну з приміщенням Ж та було частково зруйноване морем. Його реконструйована площа становить приблизно  $12$  м<sup>2</sup> ( $3,65 \times 3,35$  м), стіни зведені у характерній для таких будівель техніці (рис. 2.34:12–13; 2.61). Певний час воно було сполучене виходом з приміщенням О, який з часом був закладений. Біля цієї ж південно-східної стіни відкрито вогнище овальної форми розмірами  $0,6 \times 0,4$  м

[Латышева, 1979, л. 15]. У заповненні переважали фрагменти амфор та ліпленого посуду. Про функції приміщення говорити складно у зв'язку з його неповною збереженістю. Далі, з північного заходу, комплекс північної башти відійшов у море. Але, судячи зі щільності забудови збереженої ділянки, можна припустити, що північна садиба була облаштована поступово за комплексом західної башти, а її подальше розширення вплинуло на утворення східної садиби.

Башти, обвідні стіни та прилеглі до них приміщення різного призначення з поселення Маслини знаходять найближчі аналогії практично на всіх сусідніх пам'ятках хори Херсонеса Таврійського. Зокрема, схожа техніка кладки міських башт і обвідних стін відома в Калос Лімені, де вона датується кінцем IV ст. до н.е. — першою половиною II ст. до н.е. [Уженцев, 2006, с. 42–44; Кутайсов, 2012, с. 21–22]. Цим же часом датується аналогічне фортифікаційне та житлово-господарське будівництво поселення Чайка, де в такій техніці зводилися зовнішні стіни і господарські об'єкти з необробленого каменю на глиняному розчині [Попова, 2005, с. 32–82]. Схожі споруди зафіксовані також на інших пам'ятках регіону, зокрема на городищах Беляус [Дашевская, 1969, с. 85–86] і Кульчук [Ланцов, 2012а, с. 75–76].

Таким чином, на далекій периферії Херсонеського держави населення жорстко дотримувалося єдиних, що вже стали традиційними, прийомів монументального будівництва. Їх витоки слід пов'язувати з міською архітектурою та будівельною діяльністю Херсонеса, де в такій техніці зводилися рядові будинки в житлових кварталах. У зв'язку з цим, слід також констатувати той факт, що садиби, на кшталт досліджуваних, не мали прямих виключно оборонних функцій. Лише в масштабах одного периферійного поселення таке будівництво набуває монументальності, не виходячи в дійсності за рамки традиційного херсонеського, поширеного і в самому місті [Гриневич, 1930, с. 50]. Прямим свідченням цього є конструктивні особливості кладок фортифікаційних споруд центра поліса, від яких периферійні значно відрізнялися своїми характеристиками [Буйских А., 2008а, с. 98]. В той же час, за певними параметрами, перш за все, розмірами та планувальними особливостями, херсонеські житлові будинки навпаки співпа-



дають з об'єктами на хорі, що, звичайно, мало б відповідати їх аналогічним функціям [Гриневиц, 1930, с. 50]. Що ж стосується оборонних функцій башт на Маслинах, то варто зазначити, що ці споруди загалом відповідають основним вимогам давньогрецької військово-інженерної теорії та практики [Winter, 1971, р. 376–393; Adam, 1982, р. 138–140] і були за своїм призначенням поліфункціональними.

Враховуючи ці особливості забудови пам'яток херсонеської хори на прикладі поселення Маслини, слід констатувати, що садиби сільськогосподарських периферійних пунктів були в архітектурному відношенні підпорядковані принципам міської забудови і дійсно блокувалися за кварталним принципом (рис. 2.35). Елементами такого «кварталу» виступали традиційно житлові й господарські приміщення, збудовані за єдиним планом, а також центральна вулиця, що прослідковується між південною та західною садибами в напрямку північний схід — південний захід і має ширину до 5 м. Таким чином, за аналізом будівельних решток, можна стверджувати, що садиби поселення Маслини були складними багатофункціональними комплексами, в яких башти мали, в першу чергу, житлову і господарську функцію, а всі оточуючі будівельні комплекси зводилися за єдиними принципами херсонеської міської архітектури.

## **2.2. ГОСПОДАРСЬКО-ЖИТЛОВІ ОБ'ЄКТИ ЗА МЕЖАМИ АНТИЧНИХ САДИБ**

За межами укріплення, зі східної частини поселення, було досліджене відкрите селище з житловими та господарськими об'єктами. На цій ділянці виявилася відсутньою щільна забудова з каменю, а будівельні залишки були представлені, головним чином, напівземлянками, які пов'язані із постійним перебуванням тут варварського населення.

У ході розкопок східної частини поселення Маслини вдалося зафіксувати кілька типів житлових та господарських будівель. Перша — об'єкт досліджень 1980 р. (рис. 2.62), була заглиблена в материковий ґрунт на 0,7 м і, ймовірно, мала наземну частину у вигляді дерев'яних конструкцій. До того ж, над заглибленням будівлі було виявлено темну гумусну

пляму, яка, на думку автора розкопок, утворилася внаслідок розвалу і гниття дерев'яної надбудови [Латышева, 1980, л. 29]. Прямокутна в плані напівземлянка повторювала орієнтацію будівельних решток, розташованих у західній частині поселення, тобто на території проживання греків. Це, в свою чергу, могло бути пов'язано із переважаючими вітрами в цьому регіоні. Частина приміщення була знищена морем, тому повну її площу з'ясувати не вдалося (розміри збереженої частини  $3,8 \times 2,5$  м). Інтер'єр приміщення відповідав його житловому характеру: в одному з кутів було влаштоване вогнище, вздовж стін проходили глиняні лежанки у вигляді широкого уступу [Латышева, 1980, л. 29]. У керамічному матеріалі переважали фрагменти тарних амфор та ліпленого посуду. Гончарний кухонний та столовий посуд — глеки, миски, чорнолакова кераміка — були представлені обмеженою кількістю та, ймовірно, потрапили сюди з античних садиб. Osteологічний матеріал представлений кістками кози (вівці), свині, корови (бика).

Інша напівземлянка з повною площею — об'єкт 1983 р. (рис. 2.37; 2.63:1), у вигляді темної овальної плями розмірами  $3,4 \times 4$  м проявилася на рівні давньої глинобитної підлоги. Осі споруди проходили діагонально відносно сторін світу, що також співпадало з орієнтацією житлових об'єктів садиб. Напівземлянка заглиблювалася в материкову глину на 1 м, для чого був передбачений спуск у вигляді чотирьох глиняних східців, врізаних у західний борт. З внутрішнього облаштування будівлі відомо, що вздовж її північно-східного краю на рівні 0,4 м від підлоги був влаштований глиняний уступ шириною 0,35 м. На підлозі, ближче до північно-східного борту, були зафіксовані рештки круглого вогнища діаметром 0,8 м, впущеного нижче рівня підлоги на 0,2 м. Все заглиблення було заповнене чорним горілим ґрунтом та золою. Поруч з вогнищем, на підлозі було виявлене значне скупчення глиняної маси, придатної для гончарства [Латышева, 1983, л. 9]. Саме тому цей об'єкт доречно пов'язувати з домашнім виготовленням ліпленого посуду.

В єдиний господарський комплекс з напівземлянкою було запропоновано об'єднати прилеглі до неї господарські ями, глинобитні підвищення та розвали вогнищ [Латышева, 1983, л. 16]. Із західного боку заглибленої споруди досліджено дві господарські ями. Перша з них зафіксована по темній

плямі на рівні глинобитної підлоги і розташовувалася безпосередньо біля розвалу вогнища, навпроти входу до напівземлянки. В плані її форма наближена до неправильного овалу, діаметром по лінії північ-південь 1,6 м, а глибина від нульової позначки (глинобитної підлоги) становить 0,5 м. У заповненні ями було виявлено незначну кількість знахідок, зокрема подрібнені риб'ячі кістки. На думку В. О. Латишевої, це була господарська яма, яка зазвичай розміщувалася перед вогнищем і була утворена у процесі вибірки глини [Латышева, 1983, л. 10, 16]. Друга яма була зафіксована біля південно-західного борту напівземлянки. В плані вона кругла, за формою циліндрична, з діаметром 0,8 м та глибиною 1 м. В рихлому темному заповненні об'єкта виявлено лише одиничні фрагменти кераміки та зафіксовані кротовини в бортах, що може свідчити про використання ями як зерносховища [Латышева, 1984, л. 6].

Ще одну яму, яка могла б входити до цього господарського комплексу, відкрито на північний захід від напівземлянки. У плані вона мала круглу форму, діаметр 1,6 м та глибину від рівня глинобитної підлоги 1 м. Заглиблення ями мало кулясту форму, з максимальним діаметром 1,5 м. З північно-східного кута до ями наближався розвал вогнища, представлений невеликим скупченням шматків обпеченої глини від перекриття вогнища. Ця яма також у заповненні містила чорний перегорілий ґрунт. Під час розчистки був знайдений керамічний матеріал, представлений переважно ліпленим посудом, а також кістки тварин [Латышева, 1983, л. 10].

На схід від цієї напівземлянки зафіксовано два глинобитні підвищення. Вони мали прямокутну форму і здіймалися над рівнем підлоги на 0,24 м, а їх поверхня була обмазана глиною, як і підлога. Розміри об'єктів сягали 1,6 × 1,35 м та 0,9 × 0,9 м, з чого було зроблено висновок про їх використання як столиків для виробництва ліпленого посуду [Латышева, 1983, л. 16]. З часу розкопок на поселенні напівземлянка та прилеглі до неї приміщення були інтерпретовані як господарський комплекс, що саме й спеціалізувався на виробництві ліпленого посуду. На користь цього В. О. Латишева наводить аргументи про скупчення гончарної глиняної маси, наявність вогнищ для випалу посуду та глиняної полиць всередині напівземлянки для просушки виробів [Латышева, 1983, л. 9]. Це не перший випадок

археологічно підтвердженого виготовлення ліпленого посуду на поселенні херсонеської хори [Stolba, 2014, р. 47–50]. Наприклад, в одному з приміщень садиби У-6 на Панському I відкрито скупчення подрібненої кераміки, яке, на думку дослідників, домішувалося як шамот у процесі гончарства [Stolba, 2002, р. 181].

Заповнення напівземлянки було представлено переважно керамічним матеріалом. Більшість складала уламки тарних амфор та фрагменти ліпленого посуду, який на цій ділянці був поширенішим, ніж на іншій території селища. Переважали амфори херсонеського виробництва (26 фрагментів), зафіксовано також частини глеків, борт миски, каструлі, фрагмент кришки [Латышева, 1983, л. 9]. Такий матеріал походить зі всієї ділянки, прилеглої до напівземлянки. Приблизно 30% в керамічному комплексі ділянки складав ліплений посуд, поступаючись у кількісному відношенні лише амфорам. Переважна більшість фрагментів належить горщикам, зустрічаються також уламки мисок, жаровень, кастрюль. Характерною особливістю горщиків є орнаментация по краю вінця та шийці посудини у вигляді ямково-пальцевих вдавлень з відбитком нігтя, паличкової прямої чи косої насічки, проколів соломною [Латышева, 1983, л. 14, рис. 3]. Цей ліплений посуд має товсті стінки та виготовлений з крихкого тіста. Посуд з аналогічними параметрами зафіксовано й на інших поселеннях Північно-Західної Таврики. Схожі форми відомі з розкопок Калос Лімена [Уженцев, 2006, с. 225], Чайки [Попова, 2005, с. 90], де вони походять з пізньоскіфських будівель. Така кераміка з садиби У-6 поселення Панське I також пов'язується з варварським населенням регіону [Stolba, 2002, р. 180–183]. Тому інтерпретація господарського комплексу, що складався з напівземлянки та прилеглих господарських ям, має виходити з атрибуції саме ліпленого посуду, враховуючи його специфічність та значне поширення на досліджуваній ділянці Маслин.

На південний схід від напівземлянки зафіксовані залишки глинобитного підвищення, яке розташоване на одному горизонті з описаним господарським комплексом. Воно являло собою уграмбований майданчик, обмазаний шаром глини товщиною 0,03 м, який здіймався над рівнем давньої денної поверхні на 0,15 м. Радіус підвищення, овального за формою, сягав 2,5–3 м. В. О. Латышева інтерпретувала об'єкт як

лежанку, яка знаходилася в можливій наземній будівлі, стіни якої, за слідами глиняної обмазки та знахідками цвяхів, були дерев'яними [Латышева, 1984, л. 8].

З функціонуванням приміщення, можливо, пов'язана господарська яма на північ від глинобитного підвищення. За формою вона являла собою усічений конус з верхнім діаметром 0,9 м, нижнім — 1,6 м та глибиною 1 м. Її стінки зберегли на собі сліди глиняної обмазки. На дні знаходився великий камінь розмірами 0,48 × 0,3 × 0,12 м, функціональне призначення якого не зрозуміле. Заповнення ями було представлене керамічним та остеологічним матеріалом. Уламки посуду репрезентовані фрагментами тарних амфор переважно херсонського виробництва, херсонських глеків та мисок, ліплених горщиків. Остеологічний матеріал представлений кістками ягняти, корови, коня. До особливих знахідок належить частина черепної кістки молодого людини. Серед іншого матеріалу слід відзначити значну кількість раковин моллюсків, мідій, устриць, плавник риби [Латышева, 1984, л. 6–7]. Така яма в давнину могла використовуватися як льох для зберігання продуктів, а потім слугувала смітником. Аналіз археологічного матеріалу дозволяє зробити висновок про взаємозв'язок господарського комплексу у вигляді напівземлянки та прилеглих об'єктів з можливою наземною будівлею.

Очевидно, що ця частина поселення Маслини була заселена пізніми скіфами в той час, коли поруч проживало грецьке населення. Цей будівельно-господарський комплекс має багато спільного з відомими синхронними пам'ятками регіону в облаштуванні об'єктів та керамічному комплексі. Виходячи з вищенаведеного, це розширює наші уявлення про устрій поселень хори Херсонеса Таврійського у Північно-Західній Тавриці. Синхронність існування античних садиб і варварських об'єктів у регіоні наразі вже була зафіксована [Кутайсов, 2013, с. 17–23], але не підтверджена в процесі систематичних розкопок. Відносно ж поселення Маслини можна говорити, що на означеній території відсутні надійні хронологічні індикатори, за якими б можна було б говорити про співіснування етносів у межах однієї пам'ятки протягом усього часу її існування.

Подібний осередок заглиблених конструкцій був відкритий і дещо південніше. Розчистки глинобитних майданчиків

(рівень заглиблення 0,80–1 м), що, очевидно, були підлогами давніх будівель, дали різноманітний матеріал. На території однієї з конструкцій було зафіксовано чотири вогнища, одне з яких мало прибудований топковий пристрій. Керамічний матеріал з ям вогнищ був представлений фрагментами кухонного гончарного та ліпленого посуду, численними кістками тварин [Латышева, 1982, л. 5].

Господарські ями, що також були виявлені в межах глинобитних майданчиків, не зважаючи на схожий вигляд, могли мати різне призначення. Так одна з них була насичена фрагментами битого посуду, подрібненими кістками тварин, що свідчить про її використання в господарських цілях. Інша яма, діаметром 0,5 м та рівнем заглиблення 0,55 м не мала у заповненні знахідок і, можливо, слугувала стовповою ямою для кріплення вертикальної опори стелі приміщення [Латышева, 1982, л. 6].

Відкрите селище, маючи найбільшу концентрацію матеріалу зі східної частини поселення, простягалося також на південь та захід. Про це свідчить зафіксоване на південний схід від комплексу південної башти ще одне трикамерне житло напівземлянкового типу (рис. 2.38; 2.63:2) з великою кількістю господарських ям [Латышева, 1985, л. 12; рис. 4.15:2]. На південь від античних садиб були досліджені три ями, одна з яких за прямокутною в плані формою могла тримати перекриття напівземлянкової конструкції, а дві інші використовувалися для зберігання зернових [Латышева, 1985, л. 16]. На західній ділянці селища стратиграфічні спостереження довели наявність тут у давнину дерев'яних конструкцій [Латышева, 1985, л. 21].

Таким чином, відкрите селище являло собою компактне місце проживання ремісничого пізньоскіфського населення. У зв'язку з цим слід згадати, що для сусідніх поселень Північно-Західної Таврики припускається змішування скіфського і грецького населення в умовах скромного побуту [Stolba, 2002, р. 282]. Фрагменти ж чорнолакової кераміки, яка зазвичай маркує побут заможних поселенців, але зустрічається й на східній частині Маслин, наразі можна пояснити випадковим потраплянням з сусідніх античних садиб, де проживало суто грецьке населення.



## Розділ 3



# КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ПОСЕЛЕННЯ



Матеріальна культура пам'ятки характеризується насамперед основними рисами будівельних залишків та масового керамічного матеріалу. Побутові речі (переважно вироби з металу та каменю) також представлені в колекції з поселення Маслини (дод. 2, 3), однак виступають лише як додаткове джерело інформації до вивчення та з'ясування хронології пам'ятки. На підставі аналізу залишків споруд господарського призначення встановлено, що на поселенні Маслини було відсутнє власне виробництво гончарної кераміки. Свої ж потреби у відповідній продукції населення задовольняло завдяки продукції, яка надходила переважно з Херсонеса Таврійського. З огляду на це, масовий гончарний посуд з Маслин слід вважати таким, що мав місцеве, власне полісне, походження. Крім того, знайдену керамічну продукцію з інших центрів, причорноморських та середземноморських, можна вважати довізною до Херсонеса та інших міських центрів полісу, звідки вона потрапляла на Маслини та інші поселення хори. Саме такою виглядає загальна картина розподілу кераміки на досліджених античних пам'ятках Північно-Західної Таврики. Завдяки ж детальному вивченню керамічного комплексу Маслин з'явилася можливість з'ясувати об'єми споживання кераміки в межах одного поселення херсонеської хори протягом усього періоду його існування. Крім того, вдалося дослідити спектр вжиткових форм, які були характерні для елліністичного часу, співвідношення імпорту та місцевої (херсонеської) продукції.

### **3.1. БУДІВЕЛЬНА КЕРАМІКА**

Аналіз керамічного комплексу варто почати з характеристики будівельної кераміки, передусім черепиці. На Маслинах

ця категорія матеріалу представлена вкрай обмежено. За весь час розкопок було знайдено лише 62 фрагменти черепиці. Вони пов'язані переважно з баштовими спорудами, що, з одного боку, може свідчити про відповідне перекриття цих комплексів, а з іншого — лише відкритим питанням, як перекривалися інші господарські та житлові споруди. Поки що можна впевнено констатувати лише факт присутності на поселенні відповідної продукції синопського та херсонеського виробництва. Тому, за браком керамічних клейм як датуючий матеріал ця категорія кераміки може слугувати лише опосередковано. Іншою причиною низької інформативності черепиці з Маслин є її фрагментарність, що не дозволяє встановити форми керамід і каліптерів для з'ясування системи кривлі споруд, а також реконструкції її кількісних характеристик. Однак така ситуація не є характерною для інших пам'яток регіону, адже навіть на сусідньому поселенні Гроти будівельна черепиця виступає масовим археологічним матеріалом [Латышева, 1982, л. 14]. За аналогіями з інших поселень, зокрема з розкопок башти садиби Ортли, можна припустити такий варіант кривлі споруд на Маслинах. Черепичний дах (для башти 10,10 × 10,15 м з Ортли) мав двосхилу конструкцію, для його кривлі було використано 400 керамід та 400 каліптерів [Завадская, 2013, с. 250]. Однак здійснити аналогічні розрахунки для Маслин лишається проблематичним у зв'язку з обмеженою кількістю знахідок.

### 3.2. ТАРНИЙ ПОСУД

Повсякденне життя на поселенні Маслини не обходилося без широкого застосування різноманітного глиняного посуду і тарних ємностей. Гончарну кераміку за сферою застосування традиційно поділяють на тарну, кухонну, столову. Окрему категорію становлять вироби спеціального призначення. Ліплений посуд представлений переважно кухонними посудинами та в окремих випадках зустрічаються предмети спеціального призначення. Кожна група представлена конкретними формами, що застосовувалися у різних сферах ведення господарства [Власов, 1999; Гаврилюк, 2014, с. 30-50].

### 3.2.1. Амфори<sup>1</sup>

Тара з поселення Маслини представлена амфорами, піфосами та флягами. Амфорний матеріал на поселенні Маслини, як і на інших пам'ятках херсонеської хори є масовим. Він приблизно в однаковій кількості знайдений як у житлових, так і в господарських приміщеннях у межах садиб і поза ними — його поширення в культурному шарі поселення є суцільним. Переважна більшість амфор на поселенні представлена місцевим херсонеським виробництвом, в меншій кількості наявний импорт із середземноморських центрів.

Херсонеські амфори надходили на поселення Маслини протягом усього часу існування тут античних садиб (рис. 3.1). Їх морфологія вже добре відома на підставі численних знахідок з Херсонеса і поселень його хори [Монахов, 1989, с. 40–42]. Враховуючи той факт, що клейма на амфорах традиційно виступають головною датуючою ознакою, слід звернути особливу увагу на надходження такої тари з Херсонеса на Маслини.

У цьому комплексі присутні херсонеські амфори з магістратськими клеймами астиномів Аполлонія і Гераклеона (дод. 4), які, згідно з уточненими даними, датуються двома останніми десятиліттями IV ст. до н. е. [Кац, 1994, с. 19–20]. Основна ж маса продукції у херсонеських амфорах надходила на Маслини протягом III ст. до н. е. Поширення херсонеських амфор дає підстави говорити про тісні економічні зв'язки полісу з цим поселенням хори та, відповідно, про значний товарний обіг між ними. Враховуючи той факт, що саме амфори херсонеського виробництва виступають основною категорією матеріалу на поселенні, можна припустити, що заснування поселення Маслини і початок будівельної діяльності на ньому припадає приблизно на третю четверть IV ст. до н. е.

Імпортна тара на поселенні Маслини представлена обмеженими серіями і в переважній більшості маркує саме ранній етап існування пам'ятки. В подальшому основна маса продуктів в амфорах надходить переважно у херсонеській тарі.

<sup>1</sup> Аналіз амфорних клейм було здійснено В. І. Кацем, М. В. Івашенком та С. Ю. Монаховим, за що висловлюємо їм щирі вдячність; загальна інформація з датами, встановленими на кінець 1970-х рр., опублікована В. О. Латишевою [Латишева, 1979, с. 335–341]. У зв'язку з цим, у роботі наведено уточнені сучасні дати, що позначають передусім ранній етап життя на поселенні (дод. 4).

Другим за масовістю після Херсонеса на поселенні представлений імпорт з Синопи (рис. 3.2). Усі амфори з цього центру на Маслинах належать до двох хронологічних періодів. Так, за морфологією, піфодні амфори, як найпоширеніший тип синопської тари, датуються широко – IV—III ст. до н. е. [Монахов, 2003, с. 148–149]. Саме такі амфори і представлені чисельно в керамічному комплексі поселення. Клеймована тара цього типу, наприклад з клеймом магістрата Іфіса середини останнього десятиліття IV ст. до н. е. [Кац, 2007, с. 434], маркує ранній етап надходження цих амфор на поселення (дод. 4). Інша поширена форма синопських амфор з Маслин належить до пізнього типу, що датується від другої чверті III ст. до н. е. до кінця II ст. до н. е. Її характеризує порівняно невелика висота, високі плечі, конічна форма ніжки, сплюснені вінця, тонкі ручки, дещо опукле горло. [Монахов, 2003, с. 152–153]. Хронологія синопської тари з Маслин дозволяє говорити, що ця продукція надходила на поселення протягом всього періоду його існування.

Імпорт тари з Гераклеї Понтійської представлений двома основними типами конічних і біконічних амфор (рис. 3.3:1–2). Перші традиційно датуються кінцем IV — початком III ст. до н. е. [Монахов, 2003, с. 143–139], другий тип відноситься до IV ст. до н. е. [Монахов, 2003, с. 140–143], позначаючи також надходження даної тари на початкових етапах існування поселення Маслини.

До ранніх імпортів належить також тара з Фасоса початку 10-х років IV ст. до н. е. з клеймами магістрата Клеофона (дод. 4) [Кац, 2007, с. 416], конічні амфори з ковпачковою ніжкою, що належать керамічній продукції Хіоса (рис. 3.3:3) третьої-четвертої чвертей IV ст. до н. е. [Монахов, 2003, с. 20–23] та амфори Менди (рис. 3.3:4) третьої чверті IV ст. до н. е. мелітопольського типу за С. Ю. Монаховим [Монахов, 2003, с. 92–94]. Останні, ймовірно, відповідали у часі періоду проживання на Маслинах перших поселенців.

Досить унікальним є надходження на поселення Маслини амфорної тари з малоазійського центру Еріфри (рис. 3.3:5). Цей імпорт представлений у колекції одною цілою формою, яка вже була введена до наукового обігу [Orait, 2010, р. 157; Монахов, 2013, с. 45–47]. За С. Ю. Монаховим, вона відноситься до типу амфор з «воронкоподібним горлом», датується кінцем

IV — першою четвертю III ст. до н. е. і, таким чином, також маркує ранній етап існування пам'ятки [Монахов, 2013, с. 47].

Широко у хронологічному діапазоні представлені амфори з Кніду (рис. 3.4:1–3). Ранній для Маслин тип з високим циліндричним горлом і грибоподібним вінцем херсонеського варіанту датується третьою четвертю IV ст. до н. е. [Монахов, 2003, с. 103], дещо пізніші надходження у вигляді амфор з конічним горлом і кубареподібною ніжкою датуються з третьої третини IV — початком III ст. до н. е. [Монахов, 2003, с. 104–109]. До такого ж хронологічного відрізка належать амфори з грибоподібним вінцем з Самоса (рис. 3.4:5) кінця IV—III ст. до н. е. [Монахов, 2003, с. 28–29]. Імпортна тара представлена також продукцією з Родоса (рис. 3.4:4, 6) у вигляді амфор з високим горлом, що датуються серединою — другою половиною III ст. до н. е. [Монахов, 2003, с. 117–118].

Найпізніші у хронологічному відношенні клейма належать амфорній тарі з Херсонеса і Синопи та датуються серединою II ст. до н. е., коли поселення потерпало від нападу кочовиків. Таким чином, варто відзначити, що довізні амфори, в яких містилися олія та вино, на поселенні Маслини були представлені в переважній більшості херсонеським виробництвом, надходили сюди разом з іншим керамічним товаром і обмінювалися на продукти землеробства. Імпортні амфори, очевидно, надходили на поселення через Херсонес, з якими він впродовж усього пізньокласичного — ранньоелліністичного часу мав тісні економічні відносини. Згодом же поліс зміг у повному обсязі забезпечити поселення власною продукцією, лишаючи імпорти з окремих центрів і цим самим повністю контролюючи економіку віддалених пунктів хори. Аналогічна ситуація з надходженням тарних амфор прослідковується також на сусідніх пам'ятках регіону, зокрема на поселеннях Панське I та Ново-Федорівка [Кас, 2002, р. 107; Ланцов, 1994, с. 94–100], де переважає тара з Херсонеса та Синопи. Проводячи аналогії з матеріалами Пантікапея і поселень Боспору в цілому, варто відзначити, що і там імпортні амфори в ранньоелліністичний час надходили переважно з тих же центрів — з Синопи, Коса, Кніду, при чому фіксується чітка динаміка економічних відносин з Гераклеєю [Ломтадзе, 2015, с. 35–36]. Але інтенсивність товарообігу в керамічній тарі в елліністичний



час у вказаному регіоні значно знижується [Кузнецова, 2013, с. 22], що може свідчити про зміщення економічних векторів у Північному Причорномор'ї у вказаний час.

### 3.2.2. Піфоси

Піфоси не виступають на поселенні масовим матеріалом, за весь час розкопок було знайдено фрагменти лише від двох цілих форм. Перший піфос походить з комплексу південної башти, де він був вкопаний в землю на території центрального подвір'я [Латышева, 1975, л. 28], окремі фрагменти другого були знайдені під час дослідження господарських приміщень (Ш, О). Піфоси використовувалися для зберігання зерна і, очевидно, цінувалися в господарстві, зважаючи на їх незначну кількість та численні сліди ремонту.

За морфологією вони відрізняються один від одного, тому умовно їх можна поділити на два типи. До типу I належить об'ємна, зважаючи на товщину стінок (2,2 см), форма, яка мала пласке дно, діаметром 19,6 см (рис. 3.5:2–5, 6, 8). Потовщені вінця видавалися назвні, утворюючи зі стінкою майже прямий кут. Даний піфос виготовлений з червоної глини зі значною кількістю домішок. Характерною його рисою є крихкість формувальної маси, можливо, через недостатність випалу виробу. Середня частина форми не збереглася, що не дозволяє визначити її повну висоту та об'єм.

До типу II належить форма, яка характеризується звуженим дном, що закінчувалося профільованою ніжкою (рис. 2.5:1, 7). Посудина мала значний діаметр по вінцях — близько 44 см. На одному з фрагментів збереглася приліплена ручка для транспортації шириною 22 см. Як і у попередньому випадку, середню частину піфоса реконструювати не вдалося, що завадило визначити всі його параметри. Глина, з якої його виготовлено, має насичений червоний колір, однак формувальна маса має щільнішу консистенцію і не містить грубих домішок. Встановити центри виготовлення піфосів наразі проблематично, оскільки дана форма лише в поодиноких випадках трапляється на інших пам'ятках і дуже рідко клеймувалася. Однак можна припустити, що вони були виготовлені не в майстернях Херсонеса Таврійського, про що свідчать

характеристики глини. Ймовірно, вони надходили з тих же центрів що й амфорна тара, і не виключено, що потрапили на поселення Маслини через власну метрополію. А зважаючи на те, що піфоси традиційно слугували досить тривалий час, їх хронологія, навіть за відомими аналогіями, не є визначальною у датуванні окремих комплексів поселення.

### 3.2.3. Фляги

До дрібної керамічної тари належать так звані фляги — невеликі посудини закритої форми, що характеризуються наявністю широкого округлого або сплющеного тулуба без визначеного дна. Дві ручки частіше кріпилися від плечей до горла, інколи розташованого під кутом відносно тулуба, або безпосередньо до плечей. Унікальність цього типу посуду полягає в його побутуванні протягом тривалого часу на широкій території в ареалі розселення різних культур. З цим, у свою чергу, пов'язана проблема відсутності єдиного терміну для визначення посудини в археологічній літературі [дет. див. : Котенко, 2014, с. 383–384].

На думку С. Ротрофф, фляги використовувалися для зручного транспортування рідини воїнами і мандрівниками, а форма еволюціонувала від невеликих посудин, які кріпилися на поясі. Враховуючи великі розміри керамічних фляг елліністичного часу та їх відповідний вагу, вони, ймовірно, транспортувалися на возах [Rotroff, 1997, p. 184–185]. Такі посудини могли використовуватися для води та іншої рідини, так як закрита керамічна тара довго зберігала її температуру і свіжість.

У керамічних комплексах античних центрів Північного Причорномор'я і поселень хори Херсонеса Таврійського фляги зустрічаються не так часто й досі не привертали уваги дослідників. Проте, цей тип посудин відомий з культурних шарів елліністичного часу як у самому Херсонесі [Белов, 1962, с. 153], так і далеко за його межами, включаючи поселення ольвійської хори. Зустрічаються фляги переважно в житлових комплексах, але відомі також і нечисленні знахідки з поховань [Ланцов, 2011, с. 77; Папанова, 2001, с. 38]. Загалом з поселення Маслини відомі фрагменти не менше п'яти фляг, серед яких за морфологічними ознаками можна виділити три різні типи.

Тип I — фляга фрагментована, має круглий сплющений тулуб діаметром 31 см, висота від збереженої частини вінця до реконструйованого дна — 32,5 см. Реконструйований діаметр горла 7 см. Має дві петлеподібні ручки, що кріпляться до верхньої частини тулуба (рис. 3.6:1). На фрагментах збереглася орнаментация червоними концентричними смугами по тулубу. Візуальні характеристики глини (червоний колір та домішки вапняку) вказують на центр виробництва — Херсонес Таврійський. Фляга знайдена в західній частині Маслин, на території господарського приміщення, що належить до південної садиби. Аналогії даному виробу відомі як в регіоні, так і за його межами. Такий декор зустрічається на флязі з розкопок Східних воріт Калос Лімена, де посудину також віднесено до дрібної тари Херсонеса і датовано за комплексом першою третиною III ст. до н. е. [Кутайсов, 1994, с. 58]. Фрагменти фляги схожого типу виявлені під час розкопок Кульчукського некрополя в комплексі з речами останньої чверті IV ст. до н. е. [Ланцов, 2011, с. 77]. Слід відзначити той факт, що аналогічна фляга за параметрами і орнаментациєю відома також з розкопок Ольвії. Такі посудини серед ольвійських матеріалів не є поодинокими [Котенко, 2015, с. 127–129].

Тип II — фляга збереглася до середини (верхня частина), має круглий сплющений тулуб з реконструйованим діаметром 16 см. Ймовірна висота посудини 21 см, діаметр горла 6,4 см. Дві петлеподібні ручки обома сторонами кріпляться до плечей по лінії ребра (рис. 3.6:2). Глина має насичено-рожевий колір з видимими дрібними вклученнями, товщина стінок становить 0,8 см. Виготовлена фляга, ймовірно, в керамічних майстернях Херсонеса Таврійського. В центральній частині під горлом нанесене графіто ПА в лігатурі. Враховуючи те, що посудина була призначена для індивідуального користування, В. О. Латішева була схильна бачити в ньому скорочення імені власника виробу [Латішева, 1983, с. 108].

Обставини знахідки близькі до попередніх — посудина виявлена в приміщенні Ч, біля південної башти. Така невелика фляга походить з розкопок садиби У-6 поселення Панське I, де вона віднесена до рідкісних форм [Каґаєв, 2002, р. 166]. Близькі аналогії за формою і розмірами дана фляга знаходиться на поселенні Чайка (приміщення 60<sub>1</sub>), де її визначено також як виріб

херсонеських майстерень [Попова, 2005, с. 23]. За матеріалами керамічного комплексу Чайкінського городища така фляга може датуватися кінцем IV — першою чвертю III ст. до н. е., що у випадку з поселенням Маслини збігається з часом функціонування комплексу південної вежі [Латышева, 1999, с. 83–84]. Схожа за розмірами фляга відома з некрополя Ольвії в комплексі з ольвійською монетою кінця II ст. до н. е. [Папанова, 2001, с. 38]. Але до відмінних рис цієї посудини можна віднести інакше сформоване горло і кріплення ручок.

Тип III — фляга збереглася фрагментарно (без горла і ручок). Посудина має круглий сплющений тулуб діаметром 24 см, що відповідає рівню висоти збереженого виробу. Реконструйований діаметр горла — 5 см. Фляга мала дві петлеподібні ручки, які кріпилися до плечей безпосередньо під горлом (рис. 3.6:3). Глина червона, з включеннями вапняку; товщина стінок 0,8 см. Центр виробництва — Херсонес Таврійський. Посудина виявлена під час досліджень групи будівель північної садиби. Приміщення Ч', де була знайдена фляга, за попередніми висновками В. О. Латышевої, було житловим, про що говорить якість внутрішньої обробки стін, наявність вогнища і значне скупчення кухонного та столового начиння [Латышева, 1979, л. 19]. Аналогічні за формою фляги відомі з розкопок елліністичного будинку в Херсонесі, де вони датуються II ст. до н. е. і віднесені Г. Д. Беловим до снопського виробництва [Белов, 1962, с. 153]. У той же час, він слушно згадував про знахідки схожих посудин під час розкопок інших елліністичних приміщень в Херсонесі у 1936 р. [Белов, 1938, с. 234].

Аналогічні посудини, що походять з сусідніх поселень хори, безперечно, хоч і опосередковано, маркують економічний вплив Херсонеса Таврійського в регіоні та розвиток його внутрішнього ринку. Це особливо чітко простежується на масовому матеріалі з поселень Північно-Західної Таврики. Поряд з цим слід зазначити, що для херсонеського керамічного виробництва, крім стандартизованої масової продукції, були характерні й інші унікальні, нестандартні форми. Серед них слід згадати невеликі видовжені бочки з вертикальними ручками та горлом, як у амфор [Кутайсов, 1994, с. 58, с. 62, рис. 13, 7; Кабаев, 2002, р. 160]. Їх призначення наразі з'ясувати склад-

но, однак враховуючи розміри і форму виробів можна припустити, що вони використовувалися як невелика тара.

Таким чином, фляги в античний час були відомі в Північному Причорномор'ї, де використовувалися як дрібна тара рядовим населенням полісів. Вироби з поселення Маслини, які датуються елліністичним часом, належать виключно до місцевого керамічного виробництва Херсонеського поліса. Вони близькі за типом і формою до аналогічних посудин з пам'яток Північно-Західного Криму, хоча відомі в обмеженій кількості. За межами хори Херсонеса Таврійського фляги, як різновид привізного матеріалу, відомі поки тільки в синхронних керамічних комплексах Ольвії, що, поряд з іншими видами херсонеського імпорту, свідчить про певні економічні контакти між обома полісами в ранньоелліністичний час [Котенко, 2015, с. 129; рис. 3.7].

### 3.3. ПРОСТА ГОНЧАРНА КЕРАМІКА

У керамічному комплексі елліністичних поселень херсонеської хори (без врахування амфор) в кількісному співвідношенні перевага належить простому глиняному гончарному посуду без спеціального покриття. Він широко застосовувався для приготування та зберігання їжі, використовувався для сервірування столу та, як відомо за матеріалами Західного некрополя Херсонеса, подекуди використовувався як урни в поховальному обряді [Шеглов, 1975, с. 111–112]. Цей тип кераміки представлений на поселенні Маслини всією повнотою форм, що загалом були характерні для елліністичного часу: каструлі з кришками, горщики, глеки, миски мали широке застосування в побуті поселенців (дод. 5). За формою, кольором і складом гончарної маси цей посуд не відрізнявся від аналогічного в Херсонесі та знайденого на інших поселеннях хори. Саме тому дослідження кожної окремої групи кераміки як складової частини повного керамічного комплексу на прикладі одного поселення дозволяє пролити світло на низку проблемних моментів в їх вивченні. При цьому йдеться від таких конкретних питань, як асортимент херсонеського керамічного виробництва, до таких, загальних як економічні та культурні зв'язки поселення з власною метрополією.

### 3.3.1. Кухонний посуд

Посуд для приготування їжі представлений численними горщиками та каструлями з покришками, які мали широке застосування в побуті. За формою, кольором (від світло-сірого і рожевого до червоного) та складом формувальної маси вони нічим не відрізнялися від аналогічних виробів з Херсонеса та інших поселень хори. Кухонні горщики на поселенні представлені здебільшого фрагментарно. Цілими дійшли лише посудини дзвоноподібної форми (рис. 3.8; 3.9:3–5), виготовлені з червоної глини, з помітними домішками вапняку і шамоту, тобто тими самими включеннями, що додавалися до формувальної маси, з якої виготовляли амфори. В окремих випадках вони мають покриття у вигляді світлого ангобу і декоровані прокресленнями або оперізуючими смугами білої фарби. Горщики цього типу мають наступні розміри: висота 16–16,3 см, діаметр по вінцю 14,5–21 см, діаметр дна 7,4–8,5 см. Ці розміри характерні для багатьох посудин, що може свідчити про певну стандартизацію херсонеського керамічного виробництва на рівні виготовлення окремих серій посуду. Не виключено, що даний тип посуду швидше використовувався для зберігання продуктів, а не для приготування їжі, оскільки на поверхні виробів відсутні сліди кіптяви. Такі горщики зустрічаються переважно в межах укріплення разом з матеріалом III — початку II ст. до н. е., що дозволяє їх датувати досить широким діапазоном.

Інший тип горщиків представлений вінцями від невеликих форм — 8,5–10 см, які розширюються до середньої частини посудини (рис. 3.9:1–2). За фрагментами неможливо реконструювати їх повний вигляд. Уламки горщиків даного типу походять переважно з території за межами кам'яної забудови, але враховуючи їх херсонеське походження, можна припускати, що вони потрапили туди з античних садиб. Скоріш за все, вони функціонували на поселенні в період діяльності баштових комплексів і пов'язані саме з грецьким населенням.

Досить широко в керамічному комплексі Маслин представлені каструлі (рис. 3.10; 3.11; 3.12). Це посудини округлої форми діаметром 20–24 см з відігнутих бортиком, який має характерне профілювання під покришку (рис. 3.13), нижче якого



із зовнішнього боку були наліплені парні горизонтальні ручки. Такі посудини відомі з розкопок сусідніх поселень. На матеріалах з садиби У-6 поселення Панське I розроблена їх локальна класифікація [Кацаев, 2002, р. 156–157], в якій представлені абсолютно аналогічні форми. Ця обставина, а також те, що каструлі на поселенні Маслини в основному виготовлені з червоної або темно-оранжевої глини з домішками вапняку, вказує на їх херсонеське виробництво. На поверхні деяких виробів збереглися характерні сліди використання — закопчені ділянки. Часто в господарських приміщеннях знайдено також покришки від кастрюль (рис. 3.14), які були прилаштовані щільно прилягати до бортика і теж мали різноманітну форму й профілювання ручки. В цілому слід зауважити, що глиняні каструлі як основний тип кухонного посуду були широко відомі на античних поселеннях Північного Причорномор'я, зокрема в Ольвії [Gavriljuk, 2010, р. 328–329]. Їх об'єднує не лише стандартизована форма, а й колір і склад формувальної маси, що ускладнює визначення центру виробництва. Враховуючи те, що каструлі з Маслин однотипні й не змінювали свою морфологію, можна припустити, що вони побутовували протягом всього часу існування поселення.

### 3.3.2. Столовий посуд

Для сервірування столу в побуті мешканців поселення використовувалися відкриті та закриті посудини різних форм, серед яких найпоширеніші — миски та глеки. Як і на сусідніх поселеннях хори, на Маслинах виділяється шість типів мисок (рис. 3.15; 3.16): із загнутими вінцями, з потовщеними і загнутими вінцями, з фігурними вінцями, з заокругленим вінцями, миски зі злегка вигнутими стінками і заокругленим вінцями, з відігнутими вінцями [Кацаев, 2002, р. 154; Егорова, 2014, с. 318; Кутайсов, 1994, с. 63]. У більшості випадків вони виготовлені з рожевої або оранжевої глини, у глиняній масі помітні домішки вапняку і шамоту, що також вказує на виготовлення цього посуду в Херсонесі Таврійському. Характерною рисою багатьох мисок з Маслин є сліди ремонту, що говорить про усталений попит на них серед населення.

Серед простого гончарного посуду з поселення Маслини виокремлюється група столових глеків, які, очевидно, вико-

ристовувалися у побуті разом з флягами для води. Особливістю цієї категорії керамічного посуду є її наявність на всіх без виключення з нині досліджених херсонеських пам'яток, а часом і за межами херсонеської держави. Очевидно, що без глека не обходився забір води з криниці, про що можуть опосередковано свідчити їх масові знахідки у заповненні такої криниці з Маслин [Латышева, 1982, л. 11], цистерн у ХСVI та ХСVII кварталах [Тюрин, 2011, с. 271; Zolotarev, 2005, р. 207–211] та криниці у вівтарній частині базилики «Крузе» у Херсонесі [Ушаков, 2011, с. 131–132]. Глеки різних форм зустрічаються як у житлових приміщеннях, так і в похованнях, що свідчить про неабияке поширення цієї категорії посуду в Херсонесі.

Загалом глек як керамічна форма характеризується наявністю широкого тулуба на пласкому або майже пласкому дні, виразним (частіше за все) горлом з визначеним вінцем. Від вінця або від горла до тулуба кріпилася вертикальна інколи сплюснена ручка (рідше дві — тоді їх слід вважати різновидом столових амфор). Аналіз археологічного матеріалу з поселення Маслини дозволив виокремити із загального масиву кілька типів глеків, які в цілому узгоджуються з попередніми типологіями, створеними на підставі вивчення керамічного комплексу Херсонеса та пам'яток хори. Так ключовими з огляду на методику створення загальної типології місцевого столового посуду слід вважати роботи Г. Д. Белова та С. Ф. Стржелецького, М. І. Золотарьова, С. В. Кашаєва, М. І. Тюріна, в яких систематизовано елліністичні глеки з розкопок різних ділянок та комплексів Херсонеса та Панського I.

Незважаючи на існування декількох детальних класифікацій, потреби узагальнення матеріалів з поселення Маслини вони повністю не задовольняють, оскільки всі мають свої недоліки. Крім того, середі матеріалів Маслин присутні й нові типи. Також принциповим у цьому відношенні є атрибуція та детальна характеристика орнаменту столових глеків, яка часто виступає «візитною карткою» херсонеського керамічного виробництва. Таким чином, введення до наукового обігу даного матеріалу з Маслин дозволило розширити інформацію про асортимент та декоративну схему херсонеської місцевої керамічної продукції за елліністичної доби та дослідити методом аналогій її поширення. До того ж така ситуація зайвий

раз підкреслює необхідність створення локальних типологій окремих видів масового матеріалу на підставі його сучасної обробки. Відповідно до картографування знахідок, можна стверджувати, що проста столова кераміка на поселенні Маслини була поширена рівномірно по території всього городища. Саме тому створена нами типологія базується не на матеріалах з окремих комплексів, а являє собою класифікаційне дослідження певних видів форм посуду впродовж всього часу існування пам'ятки. При цьому, лише перші чотири типи з Маслин цілком узгоджуються з попередніми класифікаціями.

Тип I (рис. 3.17:1–5) представлений найпоширенішою формою як у самому Херсонесі, так і за його межами. До нього належать глеки з біконічним тулубом, високим вираженим горлом, пласким або майже пласким дном та сплющеною або овальною у розрізі ручкою. Загальна висота — до 26 см, верхній діаметр до 10 см, нижній 7–9,5 см. У більшості випадків такі глеки прикрашалися в середній частині тулуба трьома — чотирма смугами червоної фарби. До цього типу варто віднести й неорнаментовані вироби, які мають аналогічну форму. Поверхня посудин переважно ангобована. Глина має насичений оранжевий або червоний колір, помітні домішки подрібненого вапняку. За відомими аналогіями з Херсонеса [Белов, 1962, с. 154, рис. 12; Zolotarev, 2005, р. 208, fig. 12, 1–3; Тюрин, 2011, с. 281–283, рис. 1–12] даний тип переконливо демонструє продукцію місцевих херсонеських майстерень. Найближчі аналогії в регіоні походять з розкопок Панського I [Kašaev, 2002, р. 152, pl. 78–79], Чайкинського городища [Попова, 2005, рис. 12, 9; рис. 126, 8] та Калос Лімена [Уженцев, 2006, с. 209, рис. 74, 1–2; с. 80, рис. 1]. Всі вони знайдені в комплексах, що датуються кінцем IV—II ст. до н. е.

Тип II включає в себе широко- та вузькогорлі глеки малих розмірів, які повторюють форму типу I (рис. 3.17:6–12) або мають коротку шийку і відігнуті вінця [Латышева, 1979, табл. XXXVI, I], а також ті, що не піддаються реконструкції, проте, наближені за морфологією. Їх висота становить до 17 см, верхній діаметр близько 6 см, нижній — до 6,2 см. Поверхня таких глечиків інколи покривалася світлим ангобом, хоча частіше вона лишалася необробленою. За візуальними характеристиками глиняної маси їх варто також віднести до

херсонеської продукції. Схожі дрібні форми з витягнутим горлом відомі з розкопок Херсонеса [Тюрин, 2011, с. 285, рис. 6]. До глечиків цього типу, очевидно, належать також уламки вінець та денць тонкостінних виробів, які перегукуються за формою з відомим матеріалом Херсонеса та його хори [Белов, 1962, с. 155, рис. 13, б, в; Егорова, 2014, с. 318, рис. 18, 11]. Датуються дані глечики також широким діапазоном від кінця IV до II ст. до н. е.

Тип III представлений глеками зі сферичним приземистим тулубом, короткою шийкою, виразним вінцем та сплющеною петлеподібною ручкою (рис. 3.18:1–3). Характерною рисою таких глеків є їх специфічна орнаментация у вигляді трьох смуг червоної лакоподібної фарби частіше на рівні середньої частини тулуба. Висота таких посудин становить приблизно 19 см, максимальний діаметр тулуба — також приблизно 19 см, нижній діаметр — 9,5 см, верхній — 8,5 см. Денце ледь ввігнуте, але серед аналогічних форм з інших пам'яток відомі вироби з плоским дном або на кільцевому піддоні. Характер глиняної маси дозволяє віднести їх до херсонеського виробництва, що підтверджується даними з розкопок міста, де дана форма присутня чи не в кожному елліністичному комплексі [Белов, 1962, с. 156, рис. 14, з; Zolotarev, 2005, fig. 9; Тюрин, 2011, с. 286–287, рис. 7–8]. На пам'ятках Північно-Західної Таврики такі глеки зустрічаються також доволі часто. Зокрема аналогічні посудини відомі з садиби У-6 поселення Панське I, де С. В. Кашаєв схильний датувати їх вузьким проміжком часу, а саме першою третиною III ст. до н. е. [Кашаєв, 2002, р. 152, pl. 80, С16–17]. Така форма херсонеського глека відома також з розкопок садиби на городищі «Чайка» кінця IV — першої третини III ст. до н. е. [Егорова, 2014, с. 318, рис. 18, 1–3]. Таким чином, можна зауважити, що такий тип столових глеків був відомий з ранньоелліністичного часу і був поширений в цей час на віддалених поселеннях херсонеської хори.

До окремого типу глеків (тип IV) варто віднести так звані господарські лагіноси, які не так часто трапляються в елліністичних керамічних комплексах. Ця форма характеризується біконічним сплющеним тулубом на кільцевому піддоні, високим вузьким горлом, що закінчується валикоподібним вінцем, та овальною у розрізі ручкою, що об'єднує горло з середньою

частиною тулуба. З поселення Маслини відомі два реконструйовані лагіноси (рис. 3.18:4–5). Перший має такі параметри: висота 26,5 см, максимальний діаметр тулуба — 25 см, нижній діаметр — 12,4 см, верхній — 5,5 см. У середній частині тулуба помітні прокреслені смуги. Другий лагінос має висоту 31,5 см, максимальний діаметр тулуба 26,2 см, нижній діаметр — 10,5 см, верхній — 4,5 см. Обидва вироби виготовлені з характерної червонуватої глини з помітними дрібними включеннями вапняку, що може свідчити про їх виробництво в майстернях Херсонеса Таврійського. Власне аналогічні форми відомі з розкопок самого городища [Белов, 1962, с. 153; с. 161, рис. 19, а; Тюрин, 2011, с. 288, рис. 9, 32]. З елліністичного будинку схожий лагінос Г. Д. Белов датував другою половиною II ст. до н. е. Сама ж форма була широко відома в Середземномор'ї ще з III ст. до н. е. [Rotroff, 2006, р. 82–84].

Тип V представлений глеками, що мають широке невиражене горло, відігнуті вінця з валикоподібним краєм, округлий видовжений тулуб, дно в виразним рантом та масивну ручку, що одним краєм кріпилася під вінця, а іншим до верхньої частини тулуба (рис. 3.18:6–7). Такі посудини виготовлені з характерної херсонеської глини, їх поверхня не покривалася ангобом, але на неї інколи наносилися оперізуючі прокреслені смуги. З Маслин відомі два варіанти глеків цієї форми. Перший має висоту 24,4 см, нижній діаметр становить 10,8 см, верхній — 10,5 см, максимальний діаметр тулуба — 18 см. Характерною рисою цієї форми є масивне широке майже пласке дно. Інший глек повторює форму першого, але у зменшеному вигляді. Його висота становить 18,5 см, нижній діаметр — 7,5 см, верхній — 8,1 см, тулуб розширюється на 14,6 см. Аналогічні форми відомі з розкопок елліністичного будинку в Херсонесі, які Г. Д. Белов відніс до найпоширеніших зразків місцевого виробництва елліністичного часу [Белов, 1962, с. 155, рис. 13, д].

В окремий тип VI варто об'єднати глеки схожої з типом V форми, але зі своїми характерними рисами. Це масивні високі «парадні» посудини з опуклим тулубом на кільцевому піддоні або з пласким дном, невиразним горлом та складнопрофільованим відігнутим назовні вінцем. Вони виготовлені з характерної херсонеської червоної або оранжевої глини з до-

мішками вапняку. Ручка, овальна у розрізі, кріпиться до вінця та до верхньої частини тулуба. З поселення Маслини відомі дві цілі форми таких глеків (рис. 3.19а). Перший (рис. 3.19:1) має висоту 30,8 см, максимальний діаметр тулуба 19,4 см, пласке дно, діаметром 10 см. Діаметр вінця — 11,1 см. Виріб має нангобовану поверхню, середня частина тулуба прикрашена п'ятьма смугами бурої, або темної червоної фарби (між чотирма вузькими смугами нанесена одна широка). Характерною рисою є також орнаментация зовнішньої частини вінця смугою фарби аналогічного кольору. Другий глек (рис. 3.19:2) має висоту 30,5 см, максимальний діаметр тулуба 20,8 см, дно на кільцевому піддоні. Нижній діаметр становить 9,5 см, верхній — 11,2 см. Виріб має аналогічну орнаментацию, але лише по тулубу.

Найближчі аналогії таким глекам походять з Калос Лімену, з шару пожежі 70 — початку 60-х рр. III ст. до н. е., де знайдено глек, орнаментований на рівні плечей трьома смугами червоної фарби [Уженцев, 2006, с. 208, рис. 73, 1]. Схожі вироби відомі також з розкопок Ольвії і неодноразово були опубліковані як типовий приклад керамічної продукції місцевого ольвійського виробництва [Книпович, 1941, с. 140, рис. 1; с. 141, рис. 3; Зайцева, 1982, с. 51, рис. 1–2]. Але наразі такі висновки слід переглянути у зв'язку з відомими аналогіями з комплексів херсонеської хори. Справа в тому, що дані глеки не лише повторюють форму та розміри посудин з поселення Маслини, а й мають схожий мотив орнаментации. Більше того, за наведеними в літературі описами, ці посудини виготовлені з червоної глини з тими домішками, які характерні для херсонеських виробів. Нам вдалося віднайти такі ж посудини в ольвійській колекції [Котенко, 2015, с. 120–127]. Однак привертає увагу той факт, що поверхня деяких ольвійських глеків підлягала лискуванню, що не було характерним для відомих виробів з поселень херсонеської хори. Тому варто говорити якщо не про походження всіх таких глеків з майстерень Херсонеса Таврійського, то принаймні про значні впливи цього полісу на місцеве ольвійське гончарство [Котенко, 2015, с. 129].

Тип VII об'єднує дворучні глеки невеликих розмірів. Окрім численних фрагментів, з польової документації В. О. Латишевої відома одна ціла посудина такої форми [Латышева, 1975,



л. 29, табл. XX, 4]. Це невисокий (приблизно 16 см) глек зі сферичним тулубом, без вираженого горла з дещо відігнутими назовні вінцями. Дві петлеподібні сплюснені ручки кріпляться до складнопрофільованого горла та до верхньої частини тулуба (рис. 3.19: 3–6). У найширшій та у верхній частині тулуба виріб прикрашений смугами червоної фарби. Фрагменти таких глеків, а саме верхні частини посудин, мають наступні параметри: діаметр вінець 6,8–8 см, ручки овальні або профільовані, кріпляться верхніми кінцями до шийки. Аналогічні глеку зустрічаються як в самому Херсонесі [Тюрин, 2011, с. 288, рис. 9, 30], так і на поселеннях його хори [Казаев, 2002, р. 151, рл. 77; Попова, 2005, рис. 18, 2], де вони віднесені до місцевого херсонеського виробництва і знайдені в шарах кінця IV — початку III ст. до н. е.

До типу VIII відноситься одинична знахідка з поселення Маслини, представлена масивним дворучним глеком, який за морфологією форми можна віднести швидше до столових амфор (рис. 3.19:7). Посудина має такі параметри: реконструйована висота сягає 32,5 см, діаметр вінця 10,5 см, діаметр дна на кільцевому піддоні 11,8 см, ручки кріпляться до верхньої частини горла та до плечей. Горло прикрашене косими горизонтальними смугами червоної фарби, під якими міститься рослинний орнамент у вигляді хаотичних завитків, нижче котрих знову нанесені смуги червоної фарби. Орнамент виконаний безпосередньо на поверхні посудини. Глек виготовлений з червоної глини з помітними дрібними домішками різного характеру. Прямих аналогій даної форми наразі навести не вдається, однак датувати її елліністичним часом можна за характером орнаментатії. Розпис у вигляді рослинних завитків (винограду або плюща) відомий, зокрема, на глеках з Херсонеса [Книпович, 1941, с. 144, рис. 7; Тюрин, 2011, с. 285, рис. 6, 20–21]. Аналогічні орнаменти наведені також в узагальнюючій статті О. Д. Дашевської про елліністичну кераміку з пам'яток Північно-Західної Таврики. Автор цілком дотримується її місцевого херсонеського походження і традиційно датує III — початком II ст. до н. е. [Дашевская, 1967, с. 164, рис. 2, 6–7, 86–82; с. 167–168].

Характер орнаментатії та її походження у елліністичних глеків херсонеського виробництва наразі є окремим предме-

том дослідження. Орнамент виробів з херсонеських майстерень умовно можна поділити на три групи: лінійний, рослинний та комбінований. Лінійний орнамент зустрічається найчастіше (рис. 3.20а:1–25) і виконувався переважно на ангобованих виробах. «Смугасті» глеки відомі чи не на кожному з досліджених пам'яток херсонеської хори. Орнамент у вигляді рослинних завитків, гірлянд або гілочок зустрічається дещо рідше (рис. 3.20; рис. 3.20а:26–31) і належить до імітації стилю Гадра (Hadra style), поширеному переважно в елліністичному Східному Середземномор'ї [Lungu, 2014, р. 234–236]. Таке наслідування херсонеськими майстрами орнаментативної столового посуду, що бере свої корені з Александрії та, ймовірно, з Криту, свідчить, перш за все, про залучення цього північно-причорноморського полісу до культурної орбіти елліністичного світу. У комбінованому орнаменті на виробах поєднані «традиційні» херсонеські смуги та рослинні мотиви, очевидно запозичені з імпортованих виробів.

Ця обставина свідчить про обізнаність херсонеських майстрів у попиті та про існування такого ж локального стилю (Pseudo-Hadra Style) в місцевому керамічному виробництві. На основі відомого матеріалу варто констатувати широке розповсюдження орнаментованої херсонеської столової кераміки за межами власне держави. Так глеки, прикрашені смугами червоної або бурої фарби відомі в Ольвії, звідси також походять численні фрагменти глеків з рослинним орнаментом [Котенко, 2015, с. 120–127], які за характеристиками формувальної маси можна впевнено віднести до херсонеського виробництва (рис. 3.21–23). На жаль, говорити про херсонеське походження аналогічних виробів з інших центрів поки неможливо. Але для прикладу варто навести схожий орнаментований глек з Білозерського поселення на Нижньому Дніпрі [Былкова, 2008, с. 58, рис. 1, 9], походження якого може бути цілком херсонеським.

До глекоподібних форм посуду належать також лекіфи, які традиційно асоціюються з туалетними флаконами. Однак враховуючи розміри посудин з пам'яток Північно-Західної Таврики, важко припустити їх традиційне використання. На Маслинах цей тип посуду представлений великими і малими формами. До великих належать масивні посудини високою понад 20 см, виготовлені з червоної глини без видимих

домішок (рис. 3.24:1). Верхня частина єдиного вцілілого лекіфа великих розмірів не збереглася, діаметр майже плаского денця становить 9,5 см, найбільший діаметр посудина має у середній частині тулуба — 17,6 см. Схожі вироби відомі з розкопок поселення Панське I та Калос Лімена, де вони належать до першої половини III ст. до н. е. [Уженцев, 2006, с. 209, рис. 74]. Відомі також лекіфи дещо менших розмірів. Це вузькогорлі посудини з однією ручкою, яка кріпиться під вінцем і до середньої частини тулуба (рис. 3.24:2–4). Зразки з Маслин виготовлені з характерної херсонеської глини, вкриті ангобом і мають такі параметри: діаметр вінця 3–4,5 см, максимальний діаметр тулуба 12 см. За матеріалами з Калос Лімена такі вироби датуються першою половиною III ст. до н. е. [Уженцев, 2006, с. 209, рис. 74].

Таким чином, простий гончарний посуд херсонеського виробництва посідав основне місце в керамічному комплексі поселення Маслини. Основними його рисами є масовість, широкий асортимент виробів різного призначення та наслідування формам і орнаментатії середземноморських центрів. Враховуючи це, можна стверджувати, що херсонеська кераміка повністю задовольняла потреби мешканців віддаленого поселення в предметах першого вжитку, яким виступав кухонний і столовий посуд. До того ж, за поширенням херсонеських греків перспективно також досліджувати вектори торгівлі полісу, один з яких вже позначився у північно-західному напрямку.

### 3.3.3. Товстостінний посуд

До першої групи товстостінного посуду належать лутерії та мортарії — великі відкриті господарські посудини іноді зі зливом та горизонтальними ручками. Застосовуючи типологічне визначення такої форми С. В. Кашаєва на матеріалах садиби У-6 поселення Панське I, варто відзначити, що лутерії і мортарії різняться передусім морфологічними особливостями: у останніх відсутній злив, присутні горизонтальні ручки і вони є глибшими [Ка́шаев, 2002, р. 158].

Лутерії відомі й в інших античних центрах Північного та Північно-Західного Причорномор'я з VI ст. до н. е. [Зеест, 1962, с. 149–165; Лейпунська, 1980, с. 32–46; Крапивина, 2006,

с. 187–190; Буйских А., 2014, с. 106] і поширюються в регіоні протягом всього елліністичного часу. На час існування поселення Маслини вони транспортувалися переважно з Синопи, Гераклеї, Пантікапея. За запропонованою Н. О. Лейпунською класифікацією лутеріїв з Ольвії, аналогічні форми з Маслин належать до II групи (лутерії з відігнутими вінцями) типу 10 [Лейпунська, 1980, с. 39]. Про це свідчать збережені вінця, орнаментовані напівовальними вдавленнями. Через те, що посудини збереглися фрагментарно, у більшості випадків складно встановити їх діаметр. Виміри деяких вінець вказують на діаметр в межах 27–34 см. Лутерії з Маслин представлені експортом з Синопи і виготовлені з червоної чи коричневої глини з незначними включеннями (рис. 3.25:1–3). Такий тип, за Н. О. Лейпунською, побутував протягом IV—III ст. до н. е. і міг продовжувати існувати в II ст. до н. е. [Лейпунська, 1980, с. 39]. Не виключено, що окремі вироби походять з майстерень Херсонеса, на що вказують характерні риси формувальної маси. Найближчі аналоги лутеріям з Маслин походять з садиби У-6 поселення Панське I, де вони належать до форм з опущеним дзьобоподібним вінцем традиційно датуються елліністичним часом [Каšаев, 2002, р. 174].

Мортарії на поселенні Маслини представлені масивними посудинами з плоским або майже плоским дном та горизонтальними ручками, приліпленими до вінця (рис. 3.25:4–5). Вони глибші за лутерії і мають такі розміри: верхній діаметр 34–38,5 см, нижній — 13 см, висота — до 15 см. За С. В. Каšаєвим, вони відносяться до типу зі складнопрофільованим грибоподібним вінцем [Каšаев, 2002, р. 158–159]. Ці мортарії виготовлені з червоної глини з домішками вапняку та інших невизначених включень. За візуальними характеристиками формувальної маси цей посуд можна віднести до херсонеського виробництва, як і аналогічні вироби з поселення Ново-Федорівка та городища «Чайка», де вони датуються ранньоелліністичним часом (кінець IV — початок III ст. до н. е.) [Ланцов, 1994, с. 78, рис. 6, 10; Егорова, 2014, с. 321, рис. 21, 1–2].

До другої групи товстостінного посуду з Маслин можна віднести одиничну знахідку гідрії (рис. 3.25:6). Вона представлена п'ятьма фрагментами дна, корпусу, ручок і вінця, за якими умовно можна визначити її параметри. Діаметр плоского

дна становить 17 см, найбільший діаметр тулуба 31,5 см, діаметр по вінцях приблизно 14,5 см, висота, на яку збереглася посудина — 28,5 см. Гідрія мала три ручки, одна з яких була приліплена до тулуба. На одній зі стінок збереглася частина декору у вигляді круглої наліпки, верхня частина тулуба була декорована прокресленими смугами. Посудина виготовлена зі світлої глини і має світлу, ледь зеленувату поверхню. Її походження лишається невідомим, як і аналогії. Очевидно посудина датується елліністичним часом, її фрагменти знайдені у різних частинах поселення, що ускладнює її віднесення до конкретного комплексу.

Цілі форми та уламки лутеріїв і мортаріїв масово представлені в межах укріплення, часто зі слідами ремонту, що свідчить про широке їх застосування давнім населенням. Таким чином, товстостінний господарський посуд з поселення Маслини представлений характерним для елліністичного часу набором посудин синопського і херсонеського виробництва.

### 3.4. ПАРАДНИЙ СТОЛОВИЙ ПОСУД

На противагу простому глиняному посуду, аттична чорнолакова кераміка, використовувалася у побуті заможними мешканцями як міських центрів, так і периферії в класичний та елліністичний час. Особливо цінувався такий посуд на віддалених від центру пам'ятках, куди вона надходила в обмеженій кількості. Для поселення Маслини до категорії парадної столової слід залучити також сіролощену кераміку, яка часто повторювала форми чорнолакових виробів. Крім того, вона не виступає масовим матеріалом і походить переважно з баштових комплексів. Ця обставина, до речі, ще раз підкреслює неординарну роль башт в комплексі всієї пам'ятки.

#### 3.4.1. Аттична чорнолакова кераміка

Парадний столовий посуд на поселенні Маслини представлений, перш за все, чорнолаковою керамікою. Вона традиційно вважається імпортом з Аттики, лише в окремих випадках відзначається надходження чорнолакових посудин з малоазійських центрів та, ймовірно, Македонії у другій поло-

вині III ст. до н. е. [Егорова, 2009, с. 46–64]. Питома вага чорнолакових посудин на поселенні Маслини серед інших категорій археологічного матеріалу разом з амфорами незначна — менше 1 % [Латышева, 2001, с. 67]. Основна маса їх знахідок локалізується в західній частині поселення і пов'язана з баштами. Зі східної частині поселення, де основним типом житла були заглиблені конструкції, походять лише випадкові фрагменти.

Основними формами чорнолакового посуду, представленими на поселенні, є рибні блюда, миски і канфари. В меншій кількості знайдено закриті посудини. Датування форм чорнолакової кераміки, знайденої на пам'ятці, на сьогодні можливе завдяки уточненій хронології синхронних матеріалів з Афіньської агори [Rotroff, 1997]. Так, рибні блюда з Маслин, маючи діаметр 20–25 см (8–10 см по денцю), відігнутий майже під прямим кутом край на 1–1,5 см, заглиблену в денце на 1,5–2 см сільничку побутували з кінця IV до початку II ст. до н. е. (рис. 3.26:1–3). Найближчі аналогії вони знаходять на поселенні Панське I [Hannestad, 2002, pl. 69] і на городищі Чайка [Попова, 2005, с. 52–53]. Чорнолакові миски також зустрічаються в керамічному комплексі поселення і відрізняються тонкими стінками — 0,5–0,7 мм, прямим або дещо загнутим вінцем, піднятим непрофільованим піддоном (рис. 3.26:4–10). За відомими аналогіями з малоазійських центрів, такі форми були поширені в регіоні з першої половини III ст. до н. е. [Егорова, 2009, с. 156–157]. Одиначною знахідкою представлене блюдо великих розмірів (діаметр 35,6 см), прикрашене пальметами, характерними для декору елліністичної чорнолакової кераміки (рис. 3.26:11).

В окрему групу чорнолакового посуду слід об'єднати канфари — чаші для пиття вина з вертикальним витягнутим профілем, профільованою ніжкою, двома ручками, що можуть у різний спосіб кріпитися до шийки та тулуба, який часто прикрашався вертикальними канелюрами. Ця форма столового посуду не досить широко представлена на поселенні Маслини. Типологія канфарів з пам'яток Північно-Західної Таврики розроблена Т. В. Єгоровою [Егорова, 2009, с. 46–64] на основі типологічних та хронологічних робіт С. Ротрофф [Rotroff, 1997]. Це надає додаткових можливостей для обробки даної групи матеріалу з Маслин, зокрема їхнього датування. Однак,



враховуючи факт обмеженої кількості відомих канфарів з цього поселення, варто представити у розширеному вигляді інформацію про їх походження, атрибуцію і датування.

Наймасовішою є група класичних канфарів (classical kantharos) з чітким профілюванням — високе горло і канельований чи гладкий тулуб (рис. 3.27:1–10). Ручки вертикальні, прикріплені до найширшої частини тулуба посудини та до вінця. Форма, яка зустрічається на Маслинах, знаходить паралелі у багатьох античних центрах, починаючи з сусідніх поселень хори Херсонеса (Калос Лімен, Панське I, Чайка) [Уженцев, 2006, с. 211; Hannestad, 2002, pl. 63; Попова, 2005, рис. 40, 6; рис. 51, 2; рис. 98; 3], Ольвії [Handberg, 2010, p. 185–261], Істрії [Alexandrescu, 1978, p. 82–93] і закінчуючи центрами материкової Греції. Для датування класичних канфарів використовують показники коефіцієнтів, що відповідають відношенню показників максимального діаметру до висоти [Егорова, 2009, с. 24]. Враховуючи низьку збереженість екземплярів з пам'яток Північно-Західної Таврики, Т. В. Єгорова пропонує використовувати дані з умовно реконструйованих форм. З представленої вибірки вирахувати коефіцієнти вдається у п'яти канфарів, де збереглася частина з найбільшим діаметром тулуба та вінцем чи нішкою.

Фрагмент (тулуб та ніжка) канфара (рис. 3.27:1), що належить до класичної серії (classical kantharos, plain rim). Походить із приміщення західної башти [Латышева, 1973, л. 2]. Посудина виготовлена з однорідної темно-сірої глини без помітних домішок. Тулуб декорований канелюрами. На горло під вінцем нанесений орнамент накладною білою фарбою у стилі Західного схилу (West Slope) — зображення гирлянди з лаврового листа [Behr, 1988, s. 157]. Лак густий, з металевим блиском, покриває посудину рівномірно ззовні та з середини. На внутрішній поверхні ніжки графіті — монограма НР. Аналогічні позначки відомі, наприклад, з матеріалу III ст. до н. е. з Керкінітіди і трактуються Е. І. Соломонік як присвячення Гераклу чи початок теофорного імені [Соломонік, 1984, с. 46]. Аналогічні форми посуду походять з цистерни у ХСVІ кварталі Херсонеса і датуються кінцем першої — серединою останньої чверті III ст. до н.е. [Zolotarev, 2005, p. 198–199]. Посудина має коефіцієнт 0,6 (6,6/11), за яким можна поточнити його

датування другою чвертю III ст. до н. е. [Егорова, 2009, с. 24]. А близькі форми за матеріалами Афіньської агори датуються кінцем першої чверті III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 5]. Вірогідно, така форма була поширена, починаючи від рубежу першої та другої чвертей III ст. до н. е.

Фрагмент (вінець та частина тулуба) канфара (рис. 3.27:2). Належить до класичної серії канфарів з прямим вінцем (classical kantharos, plain rim). Знайдений під час розкопок південної башти [Латышева, 1973, л. 2]. Серед супровідного матеріалу — теракоти, бронзові монети, наконечник стріли, бронзове дзеркало, прикраси, фрагменти кухонного та столового посуду [Латышева, 1973, л. 2]. Канфар виготовлений з коричневої глини без значних домішок. Лак темний, густий, покриває посудину ззовні та з середини. Тулуб прикрашений канелюрами. Аналогічні форми відомі, як і в попередньому випадку, з цистерни Херсонеса в ХCVI кварталі та датуються кінцем першої — серединою останньої чверті III ст. до н. е. [Zolotarev, 2005, р. 198–199]. За коефіцієнтом 0,52 (6,4/12,4) фрагмент датується другою чвертю III ст. до н. е., а за подібними матеріалами з Афіньської агори — кінцем першої чверті III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 10].

Фрагмент (тулуб з ніжкою) канфара (рис. 3.27:4) з серії класичних канфарів (classical kantharos, plain rim). Виявлений під час розчищення вимостки двору комплексу південної башти в сукупності з іншими формами чорнолакового посуду та фрагментованими херсонеськими амфорами III—II ст. до н. е. [Латышева, 1976, л. 13–14]. Виготовлений зі світло-коричневої глини без помітних домішок, лак тьмяний. Тулуб декорований канелюрами. Аналогічна форма відома зі згадуваної цистерни в ХCVI кварталі Херсонеса кінця першої — середини останньої чверті III ст. до н. е. [Zolotarev, 2005, р. 198–199]. За коефіцієнтом 0,52 (6,3/12) датується другою чвертю III ст. до н. е., а за аналогічними формами з Афіньської агори — кінцем першої чверті III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 5].

Фрагмент (верхня частина) канфара (рис. 3.27:3) належить до серії класичних з прямим вінцем (Classical kantharos, plain rim). Походить з криниці, яка розташована у дворі комплексу південної башти, навпроти входу до споруди (західна укріплена частина поселення) [Латышева, 1975, табл. I]. Виготовлений

з однорідної світло-коричневої глини без помітних домішок. На ручках виділяються профільовані виступи. Тулуб канельований. Лак рідкий, тьмянний, покриває посудину лише ззовні. Аналогічна форма відома з поселення Чайка і широко датована другою половиною IV — першою половиною III ст. до н. е. [Попова, 2005, с. 20]. За матеріалами з Істрії такі канфари датуються серединою III ст. до н. е. [Alexandrescu, 1978, р. 88]. Канфар має коефіцієнт 0,49 (7,4/15), відповідно може датуватися другою чвертю III ст. до н. е. За аналогіями з Афіньської агори час його виготовлення припадає на кінець першої чверті III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 5]. А сама форма можливо еволюціонувала з IV ст. до н. е., коли були поширені класичні канфари з модельованим вінцем (classical kantharos, model rim) та з відповідним декоруванням ручок [Егорова, 2009, с. 27].

В окремих посудинах вирахувати коефіцієнти неможливо за відсутності профільних частин. Фрагмент (верхня частина) канфара (рис. 3.27:5). Належить до класичної серії з прямим вінцем (classical kantharos, plain rim). Знайдений в керамічному комплексі у процесі дослідження території на південний схід за межами садиб [Латышева, 1984, л. 14–16]. Посудина виготовлена зі світлої рожевої глини без помітних домішок. На ручках присутні виступи у вигляді ріжків, тулуб канельований. Лакове покриття червоно-рудого кольору, що може свідчити про нерівномірний випал. Аналогічна форма відома з поселення Глибока Пристань у нижньодніпровському регіоні та датується останньою чвертю IV — першою чвертю III ст. до н. е. [Bul'kova, 2005, р. 219–220]. Подібний за формою канфар з поселення Панське I датований кінцем IV ст. до н. е. [Hannestad, 2002, р. 133]. Коефіцієнт посудини — 0,75 (7,5/10), що відповідає першій чверті III ст. до н. е. Аналогічна форма канфара з Нижнього міста Ольвії датована останньою чвертю III ст. до н. е. [Handberg, 2010, р. 212]. Такі форми з Афіньської агори датовані кінцем першої чверті III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 5].

Фрагмент (верхня частина) канфара (рис. 3.27:6) належить до серії класичних канфарів з прямим вінцем (classical kantharos, plain rim). Походить, ймовірно, із західної частини поселення, де проводилися розкопки в 1973 р. [Латышева, 1974, с. 298–299]. Посудина виготовлена зі світло-сірої глини

без помітних домішок. Ручки декоровані виступами. Горло орнаментоване накладною фарбою листям лавру (стиль West Slope). Лак густий, з оливковим відтінком. Аналогії за формою з Афінської агори датуються першою чвертю III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 4].

Фрагмент (верхня частина) канфара (рис. 3.27:7) з серії класичних канфарів з прямим вінцем (classical kantharos, plain rim). Знайдений під час дослідження комплексу південної башти [Латышева, 1974, л. 36]. Виготовлений з однорідної світло-коричневої глини без помітних домішок. Ручки декоровані виступами, які дещо підняті над рівнем вінця. На горло нанесений орнамент (стиль West Slope) у вигляді листя лавру. Лак густий, покриття зберегло графітовий блиск. Така посудина відома з поселення Чайка і датується другою половиною IV — початком III ст. до н. е. [Попова, 2005, с. 63]. Аналогічна форма з Істрії датована серединою III ст. до н. е. [Alexandrescu, 1978, p. 88–89]. Схожий матеріал з Нижнього міста Ольвії датується кінцем IV — початком III ст. до н. е. [Handberg, 2010, p. 212], з Афінської агори — кінцем першої чверті III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 5].

Фрагмент (горло з тулубом) канфара (рис. 3.27:8). Відноситься до серії класичних канфарів (classical kantharos), тип вінця визначити неможливо. Походить з приміщення комплексу монументальної споруди в західній частині укріплення [Латышева, 1973, л. 2–3]. Виготовлений з однорідної глини світло-коричневого кольору. Тулуб прикрашений канелюрами. Лак однорідний, з графітовим відтінком. Така форма знайдена в цистерні Херсонеса в ХCVI кварталі кінця першої — середини останньої чверті III ст. до н. е. [Zolotarev, 2005, p. 198–199]. За матеріалами Афінської агори канфар датується кінцем першої чверті III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 5].

Фрагмент (ніжка з частиною тулуба) канфара (рис. 3.27:9). За формою належить до серії класичних (Classical kantharos). Походження визначити не вдається. Виготовлений зі світло-сірої глини без домішок. Збережена частина тулуба прикрашена канелюрами. Лак однорідний, густий. Можна припустити, що цей канфар за формою дублює вищеописаний виріб і може датуватися кінцем першої — серединою останньої чверті III ст. до н. е. [Zolotarev, 2005, p. 198–199; Rotroff, 1997, fig. 5].

Фрагмент (ніжка) канфара (рис. 3.27:10) з серії класичних форм (classical kantharos). Знайдений на межі комплексів західної та південної башт [Латышева, 1976, табл. II; Латышева, 1983, с. 104–105]. Матеріали з таких приміщень В. О. Латышева датувала часом з кінця IV до кінця II — початку I ст. до н. е. [Латышева, 1977, с. 324]. Канфар виготовлений з однорідної, світло-коричневої глини без помітних домішок. Лак рідкий, з оливковим відтінком. На внутрішню сторону ніжки нанесено графіті AP в лігатурі. Така монограма зустрічається на посуді з Маслин неодноразово і може означати частину теофорного імені власника канфара [Латышева, 1983, с. 105]. За формою ніжка може датуватися III ст. до н. е. [Zolotarev, 2005, р. 198–199], схожий матеріал з Афінської агори датується другою чвертю III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 5], що підтверджує попередні висновки В. О. Латышевої стосовно функціонування комплексу південної башти.

Окрім класичних канфарів, на Маслинах присутні й інші, характерні для елліністичного часу, посудини. Один з них (рис. 3.27:11) належить до серії чашоподібних канфарів (bowl-kantharos) класичного типу першого варіанту [Егорова, 2009, с. 29]. Походить із західної укріпленої частини поселення. Виготовлений з яскраво-рожевої глини без помітних домішок. Лак густий, з металевим блиском та оливковим відтінком. Покриття рівномірне. Аналогічна форма відома з розкопок Керкінітіди і датується кінцем IV — початком III ст. до н. е. [Егорова, 2009, с. 96]. За матеріалами Афінської агори такі канфари датуються рубежем IV—III ст. до н. е. та першою чвертю III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 11].

Інший канфар (рис. 3.27:12) належить до серії чашоподібних (bowl-kantharos) класичного типу другого варіанту [Егорова, 2009, с. 29]. У звіті В. О. Латышевої про розкопки 1974 р. вказана посудина фігурує як кілік (в описі знахідок — як кубок) і датується III—II ст. до н. е. [Латышева, 1974, л. 20]. Знайдений він під час дослідження приміщення Ч, що відносилось до південної садиби. Виготовлений зі світло-коричневої глини без помітних домішок. На середню частину канфара накладною білою фарбою нанесений орнамент — над двома горизонтальними смугами зображена гірлянда, декорована крапками та рисками (можливо морські хвилі), над якою здійснені

дельфіни. Схожий сюжет присутній на канфарах класичного типу з Афінської агори, що датуються першою половиною III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 6] та на чашоподібному канфарі початку III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 11]. В. О. Латишева вбачала в такому декорванні рослинний орнамент та зображення птахів [Латышева, 1974, л. 20]. Але інші матеріали довели присутність морського сюжету з участю декількох пар дельфінів. Лак густий, блискучий, покриття однорідне, присутнє на внутрішній та зовнішній стороні посудини. За слідами канфар мав горизонтальні ручки, що кріпилися на верхній частині тулуба. За матеріалами з Афінської агори така форма датується кінцем першої чверті III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 6]. Цим же часом датована аналогічна посудина з Керкінітиди [Егорова, 2009, с. 96].

Ще один фрагмент (горло з ручкою) канфара (рис. 3.27:13) належить до чашоподібних (bowl-kantharos) елліністичного типу. Знайдений у приміщенні, яке належало до західної садиби. Посудина виготовлена з однорідної світло-рожевої глини, без помітних домішок. Ручка декорована рельєфними наліпами. Лак рідкий, з оливковим відтінком, покриває посудину рівномірно ззовні і з середини. Знахідки посудин такого типу в Північно-Західній Тавриці малочисельні. Схожий канфар з Західно-Донузлавського поселення датується початком III ст. до н. е. [Егорова, 2009, с. 29], як такі ж форми з Нижнього міста Ольвії [Handberg, 2010, р. 217] та з розкопок Афінської агори [Rotroff, 1997, fig. 6]. Аналогічна форма відома також з Калос Лімену з шару руйнувань середини II ст. до н. е. [Уженцев, 2006, с. 211].

### 3.4.2. Сіролощена кераміка

Сіролощений та чорнолаковий столовий посуд було знайдено здебільшого у західній частині поселення, під час дослідження башт та сусідніх приміщень. Його часто супроводжує нерядовий матеріал (прикраси, теракоти), що дозволило В. О. Латишеві зробити цілком логічне припущення про соціальну заможність населення, яке тут мешкало, а сам посуд віднести до категорії парадного і вбачати в ньому показник певного соціального достатку [Латышева, 2001, с. 67]. Нато-



мість, з відкритого селища походять лише поодинокі уламки означеного посуду, що засвідчує інший соціальний статус проживаючого тут населення.

За призначенням сіролощений посуд з Маслин, подібно до чорнолакового, розподіляється на відкриті та закриті форми, а саме: рибні блюда, миски, столові глеки невеликих розмірів та специфічні форми. Сіролощений посуд за матеріалами Ольвії слушно належить до простого гончарного посуду [Крапивина, 1987, с. 72; Крапивіна, 2007, с. 98], де він виступає як масовий матеріал і належить до місцевого виробництва. Технологія його виготовлення на сьогодні вже добре відома. Сірий колір поверхні зумовлений специфікою обпалу. Повне перекриття доступу кисню призводило до окиснення заліза у глиняній масі, що створювало сірий колір посудини. Якщо у піч проникав кисень, це викликало утворення червонуватого кольору на поверхні виробу. Перед обпалом посуд ложили, покривали темною обмазкою [Буйських С., 2006, с. 34]. Ця технологія зараз набула принципового значення під час трактування окремих видів керамічних виробів, адже темне лощене покриття інколи називають чорним лаком [Егорова, 2009, с. 65]. Проте, чорнолакове та сіролощене покриття поверхні досягалося різними технологічними методами, тому їх отожднення є, на нашу думку, помилковим.

Чорнолаковий та сіролощений посуд на Маслинах дійсно синхронний, але перший традиційно асоціюється з аттичним виробництвом, а другий є продукцією північнопричорноморських центрів та лише за формами імітує довізний. Сіролощений посуд часто зустрічається у міських комплексах античних центрів Північного Причорномор'я та на їх сільськогосподарських поселеннях. На сьогодні найбільш дискусійним залишається питання про центри виробництва цього посуду. В. О. Латишева припускала, що цей посуд надходив до Маслин з Херсонеса [Латышева, 1972, л. 8]. Але подальші дослідження інших пунктів хори як Херсонеса, так і Ольвії дали цілу низку інших, іноді повністю протилежних, міркувань з цього приводу.

Спеціальних узагальнюючих робіт про сіролощений посуд з Північного Причорномор'я на сьогодні немає. Тому ще й дотепер на питання про надходження цього посуду на Маслини не можна відповісти однозначно. С. Б. Буйських та

В. В. Крапівіна, торкаючись теми виробництва сіролощеного посуду в Ольвії [Буйских С., 2007, с. 39; Крапівіна, 2007, с. 98–99], зазначили, що тут він виступає як масовий керамічний матеріал і ґрунтовно відстоюють позицію щодо його місцевого походження ще з другої половини VI ст. до н. е. В класичний та елліністичний часи традиція гончарного виробництва в Ольвії не змінилася, сіролощений посуд IV—III ст. до н. е. представлений розмаїттям форм, серед яких переважають різноманітні глеки, рибні блюда, миски, та інші форми [Буйских С., 2006, с. 39, рис. 2].

На сьогодні існують дві протилежні думки щодо походження сіроглиняного та сіролощеного посуду з Херсонеса та поселень херсонеської хори. Так, Т. В. Єгорова наполягає на його місцевому, херсонеському виробництві, та на цій підставі припускає імпорт цих виробів з херсонеських майстерень до Ольвії [Єгорова, 2009, с. 66]. З іншого боку, спостереження над складом саме херсонеського керамічного комплексу IV—III ст. до н. е. дозволили висловити точку зору про імпорт цих посудин до Херсонеса з центру, який ще треба встановити [Ушаков, 2007, с. 45].

Натомість сіролощений посуд, зокрема рибні блюда зі специфічною орнаментациєю країв у вигляді трьох рельєфних або пролощених канелюр, хоч і не є у Херсонесі таким масовим, як в Ольвії, проте досить поширений і там. На Маслини такий посуд міг потрапляти як безпосередньо з Ольвії, так і опосередковано через Херсонес. Проте, говорити про надходження сіролощеного столового посуду на Маслини саме з Ольвії зараз треба з певним застереженням, адже остаточні висновки можна зробити, спираючись лише на дані спеціальних аналізів глиняної маси. Та експорт з Ольвії на Маслини (як, до речі, і через Херсонес) видається цілком реальним, перш за все, за масовістю та цілковитою подібністю форм.

Сіролощений посуд відомий і на інших поселеннях хори Херсонеса. Так, публікуючи цю категорію кераміки з садиби У-6 поселення Панське I, дослідники зазначають, що його наявність на поселенні підтверджує тезу про виселення сюди населення з Ольвії та його участь у колонізаційному освоєнні цього регіону Таврики [Hannestad, 2002, р. 131], не враховуючи можливість того, що сіролощений посуд міг надходити і з Кер-

кінітиди, звідки до речі, він міг експортуватися і на Маслини. У випадку з поселенням, що розглядається, питання про походження його жителів не дискутується, адже масовий матеріал представлений херсонеським виробництвом, а саме населення було складовою частиною населення Херсонеської держави.

Дана категорія посуду вже частково введена до наукового обігу [Котенко, 2011, с. 68–76; Kotenko, 2011, р. 57–64]. Відкриті форми сіролощеного посуду представлені передусім характерними рибними блюдами — тарілками з центральним заглибленням (соусниця чи солонка), що має дещо виступаючі на поверхню бортики. Вони слугували столовим посудом і використовувалися для сервірування столу (рис. 3.28). На Маслинах ця форма представлена досить широко. Враховуючи безпосередню близькість поселення до моря, можна припустити, що чільне місце у раціоні його жителів займала риба, тому ця форма посуду була популярною серед населення.

Столова сіролощена кераміка з поселення Маслини збереглася переважно у вигляді уламків, цілі форми є рідкісними. Натомість відома значна кількість вінець рибних блюв, виготовлених з глини різного кольору, які об'єднує зовнішнє оформлення. Поверхня сіра, залощена, край посудин орнаментований двома-трьома виділеними прокресленими чи пролощеними смугами різної товщини (рис. 3.29; рис. 3.29а; рис. 3.29б:1–9). Таке оформлення краю характерне для місцевого ольвійського виробництва [Буйських А., 2010, с. 47]. Тож цілком вірогідно припустити, що рибні блюда, від яких збереглася лише придонна частина, також мали цей поширений орнамент. Це підтверджує наявність такої цілої форми та подібний колір і склад формувальної маси численних фрагментів.

До відкритих форм сіролощеного посуду належать також миски (рис. 3.30). Їх використовували для сервірування столу у повсякденному житті, тому ця форма набула популярності серед грецького населення. Вони представлені переважно у вигляді уламків денець на кільцевому піддоні та вінець і датуються III ст. до н. е. [Котенко, 2011, с. 73–74].

Закриті форми сіролощеного посуду з поселення Маслини представлені двома столовими глечиками та канфаром. Зважаючи на їх одиничні знахідки, варто представити повні характеристики. Перший глек (рис. 3.31:1) має діаметр дна

5 см, найбільший діаметр тулуба — 10 см, посудина тонкостінна — товщина стінки не перевищує 0,5 см. Горло починалося на висоті 10 см від денця, але його форма не збереглася. Швидше за все, це була посудина з петлеподібною ручкою, яка кріпилася до вінця. Глина темно-сіра, формувальна маса неоднорідна, помітні домішки шамоту. Поверхня посудини лише зовні покрита темною обмазкою. За аналогіями з Ольвії, датувати посудину можна другою половиною IV—III ст. до н. е. [Буйских С., 2007, с. 40, рис. 2].

Другий глек (рис. 3.31:24 рис. 3.29б:10) має діаметр дна 3,5 см, найбільший діаметр тулуба — 8 см. Як і попередня, ця посудина тонкостінна (0,3–0,5 мм) і візуально являє собою копію вищеописаного глечика. Глина світло-сірого кольору без помітних домішок. Поверхня покрита густою темною обмазкою, у верхній частині посудини є орнамент — тонка прокреслена лінія. Форма посудини схожа на попередню і може датуватися другою половиною IV—III ст. до н. е. [Буйских С., 2007, с. 40, рис. 2].

Канфар (рис. 3.31:3; рис. 3.29б:11) є унікальною знахідкою із розкопок західної частини поселення. Чаша виготовлена з сірої глини, без помітних домішок. Збереглася верхня частина канфару. Горло має діаметр 5 см, середня частина посудини орнаментована канелюрами, відстань між якими 2–3 мм. Сіра поверхня канфару досить ретельно покрита темною обмазкою. Прямі аналоги не відомі, але така форма була поширена наприкінці IV — середині III ст. до н. е. у чорнолаковому аттичному посуді [Hannestad, 2002, p. 129].

Таким чином, сіролощений посуд представлений на Маслинах різноманіттям форм, характерних для періоду еллінізму. Час його виробництва і використання не виходить за раніше встановлені загальні хронологічні межі існування всього поселення — друга половина IV — середина II ст. до н. е. Хоча, за іншими даними, така кераміка з поселень на перешийку Маячного півострова датується більш вузькими хронологічними межами, а саме першою половиною IV — першою половиною III ст. до н. е. [Ушаков, 2012, с. 176]. Відкритим залишається питання про центри експорту такого сіролощеного посуду не лише на Маслини, а ширше — до Херсонеського полісу. Його масовість і паралельні форми відомі в сусідньому

Ольвійському полісі ще від кінця пізньоархаїчного часу. Але ще й дотепер залишається невизначеним остаточно характер цих відносин і ступінь економічного впливу Ольвії на віддалені поселення хори Херсонеса Таврійського, як, до речі, й на самий Херсонес за елліністичної доби.

Таким чином, виходячи з подібності форм, сіролощений посуд використовувався поряд з чорнолаковим під час сервірування столу і часто імітував його форму, що може говорити про його парадність. Більшість фрагментів походять із території садиб або пов'язані з приміщеннями самих башт. Дискусійним наразі лишаються висновки щодо надходження сіролощеного посуду до Херсонеського полісу, однак стосовно поселення Маслини можна говорити про ольвійських експорт даної групи матеріалу. Не виключено, що саме Херсонес виступав тим посередником, звідки цей посуд надходив на поселення хори, зважаючи на тісні економічні контакти між Ольвією та Херсонесом у IV ст. до н. е. [Золотарев, 1994, с. 128–129; Котенко, 2015, с. 129].

### **3.5. КУЛЬТОВА КЕРАМІКА ТА ВИРОБИ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ**

У керамічному комплексі поселення Маслини присутні специфічні форми, які виконували конкретні функції в побуті давніх греків. Йдеться про культову кераміку, світильники, флакони та ремісниче начиння — грузила та прясельця.

#### **3.5.1. Культова кераміка**

Культова кераміка, тобто глиняні вироби, що використовувалися в процесі відправлення культу, на поселенні Маслини представлена теракотою і спеціальними посудинами для ритуальних дій. Торкаючись питання про головні божества, культу яких вшановувалися на Маслинах, особливу увагу варто приділити теракотовим статуеткам. Серед різноманітного матеріалу з розкопок поселення теракота займає особливе місце. В. О. Латишева присвятила цій темі окрему статтю [Латышева, 1994, с. 127–140]. Не повторюючи її зміст, варто звернути увагу на основні риси цієї категорії матеріалу. Те-

ракота не належить до масових знахідок на поселенні — за час розкопок було знайдено 14 фігурок різного ступеня збереженості. Вся теракота з Маслин походить з території західного укріплення і, ймовірно, пов'язана з домашніми святилищами, де вшановувалися божества — покровителі аграрної сфери [Шевченко, 2011, с. 333–334]. Серед культових фігурок домінують зображення божеств землеробського кола — Деметри і Кори, що були виявлені в культових комплексах поряд з вітварями (рис. 3.32:1). В. О. Латишева була схильна датувати найраніші з них останньою третиною IV ст. до н. е., а центром їх виробництва називала Херсонес [Латышева, 1994, с. 127]. Не менше шести з них мають відношення до аграрної тематики, що виглядає закономірним, враховуючи міфологічну сутність Деметри та її дочки Кори і землеробський характер поселення Маслини. Аналогічні статуетки відомі з Керкінітіди та садиби У-6 поселення Панське I [Кутайсов, 2004, с. 88; Hannestad, 2002, р. 203–213]. В обох випадках також засвідчуються відправлення культів аграрної тематики, а виробництво та побутовування теракот датуються кінцем IV — початком III ст. до н. е. [Hannestad, 2002, р. 208].

Окрім аграрної тематики в культовій теракоті Маслин представлені й інші сюжети. Так при розчищенні південної башти були виявлені три теракоти, у вигляді широко поширеного в грецькій міфології образу крилатого юнака [Латышева, 1978, с. 11; рис. 3.32:2]. Його ідентифікація виявилася суперечливою. В. О. Латишева не була схильна називати його традиційно ні Еротом-Танатосом, оскільки фігурка була виявлена в житловому приміщенні [Русяева, 1982, с. 66–70], ні Іакхом, вказуючи на дуже сумний його вигляд. Прослідкувавши хтонічну основу землеробського культу Деметри і Кори, автор розкопок вбачала в ньому зв'язок з ідеєю життя та смерті й розглядала теракоти крилатого божества все ж як зображення Ерота-Танатоса [Латышева, 1994, с. 130–132]. Але в сучасній історіографії зображення крилатого хлопця пов'язується із землеробським культом, оскільки не лише на Маслинах, але й в інших центрах Північного Причорномор'я він супроводжує Деметру і Персефону [Вдовиченко, 2008, с. 101]. Аналогічна теракота Ерота з Панського I датуються кінцем IV — початком III ст. до н. е. [Hannestad, 2002, р. 208].



Ще один сюжет у культовій теракоті Маслин представлений двома фігурками голуба (рис. 3.32:3–4). Ці статуетки порожні з середини й були розраховані на підвішування. Взагалі теракота даного типу становить собою окремий тип виробів жанрової короластики, оскільки вона була розрахована, можливо, й на активне використання у культових діях в якості прикрас жерців [Шевченко, 2010, с. 100]. У грецькій міфології голуб розглядається як символ Афродіти, що дозволяє припустити існування на Маслинах ще одного культу. У міфологічній свідомості древнього грека образ божества зазвичай зв'язувався з певною твариною або птицею, які ставали, таким чином, атрибутами даного божества. Голуб втілював не лише красу і любов, але і родинне щастя і благополуччя, згоду в сім'ї. На Маслинах фігурки голубів були знайдені в одному комплексі з вищеописаним крилатим божеством. Виходячи з цього, В. О. Латишева пов'язує їх в єдиний міфологічний сюжет про зберігання людської душі [Латышева, 1994, с. 130–132]. Вшанування культу Афродіти на поселеннях херсонеської хори в Північно-Західній Тавриці підтверджується знахідкою теракоти кінця IV — початку III ст. до н. е. із зображенням богині у Керкінітіді. Правою рукою Афродіта притискала голуба — свій невід'ємний атрибут [Кутайсов, 2004, с. 89].

Серед теракотових статуеток можна виділити також зображення жінки в стрімкому танці з тимпаном в руці (рис. 3.32:5). Спочатку В. О. Латишева трактувала фігурку як супутницю Діоніса — менаду (вакханку). Але залишки крильця біля лівого плеча вказували на божественне походження жінки, тому, ймовірно, це Ніка [Латышева, 1994, с. 133]. В епоху еллінізму вшанування богині Ніки проявлялося у відправленні неофіційних приватних культів. Можливо, на Маслинах вона вважалася покровителькою успіху, буденних радощів, асоціювалася з покровительством [Шевченко, 2011, с. 143].

Відмінність хори від міських центрів виявляється, головним чином, в тому, що тут теракота, ймовірно, була власністю окремого, найбільш заможного кола поселенців: вона була ознакою матеріального достатку і високого соціального статусу, тоді як в міських центрах жанрова теракота була скоріше атрибутом повсякденного життя, своєрідним стандартом міського побуту.

Безпосереднє відношення до культу, очевидно, мали фіміатерії — посудини на високій профільованій ніжці, виготовлені зі світло-сірої або червоної глини. Вироби з Маслин мають конусоподібну ніжку, циліндричну чашу, у деяких випадках посудина орнаментувалася смугами бурої фарби (рис. 3.33:1–10). Такі посудини використовувалися як курильниці й відомі на поселеннях херсонеської хори в обмеженій кількості. Фрагменти аналогічних виробів відомі з матеріалів поселення Панське I, де вони відносяться до херсонеського виробництва і датуються початком III ст. до н. е. [Ščeglov, 2002, p. 214]. З керамічного комплексу Маслин відомі також покритишки, які за діаметром співпадають з окремими чашами, що дозволяє доповнити інформацію про культову кераміку елліністичного часу. Слід зазначити, що аналогічні вироби херсонеського походження були поширені також за межами полісу, зокрема в Ольвії [Котенко, 2015, с. 129; рис. 3.33:11–12].

### 3.5.2. Світильники та дрібні керамічні форми

Особливу категорію керамічного матеріалу на поселенні Маслини складають форми спеціального призначення, зокрема світильники. Картографія знахідок показала їх присутність переважно в житлових комплексах садиб, що говорить про консервативний метод їх використання як освітлювальних приладів. Як невід’ємний атрибут побуту еллінів, світильники повсякчас зустрічаються в окремих приміщеннях, однак для поселень херсонеської хори вони відомі в обмеженій кількості. Характерною рисою північнопричорноморських пам’яток є також відтворення типових грецьких форм у ліпленому вигляді, або виконання у зовсім іншому матеріалі.

З поселення Маслини відомо 16 цілих та фрагментованих світильників, які походять як з укріплення, так і з відкритого селища. Але, не зважаючи на їх обмежену кількість, серед них можна виокремити принаймні чотири типи, які відрізняються, передусім, способом виробництва: чорнолакові, прості гончарні, ліплені, кістяні.

Чорнолакові світильники аттичного виробництва представлені на Маслинах двома типами мініатюрних виробів, які були широко відомі в елліністичному світі. До першого від-

носяться два цілі вироби, які належать до типу 25В, за Р. Холландом [Howland, 1958, р. 80–81] і мають ідентичні параметри: діаметр 4 см, діаметр отвору 1,4 см, висота 2,1 см (рис. 3.34:1). Глина червона, лак рідкий, на боковій частині присутній виступ для упору пальця. Перший з них походить з розкопок господарського приміщення на території комплексу південної башти, де основна маса знахідок пов'язана з переробкою зерна [Латышева, 1973, л. 15]. Інший світильник знайдений також на території комплексу південної башти, а саме безпосередньо на підлозі приміщення Ч. Найближчі аналогії таким виробам походять з розкопок будівлі У-6 поселення Панське I, де вони датуються 350 – 280 рр. до н. е. [Hannestad, 2002, р. 202], та з шарів кінця IV – початку III ст. до н. е. Чайкинського городища [Попова, 2005, с. 63; рис. 98,1; рис. 100, 1].

Інший тип чорнолакових світильників з поселення Маслини представлений одиничним виробом дещо спрощеної, у порівнянні з попередньою, форми (рис. 3.34:2). Він має такі параметри: діаметр тулуба 5,5 см, діаметр отвору 2,3 см, висота 3,3 см. Лак рідкий, коричневого кольору, помітні сліди використання світильника. Знахідка була частиною набору побутових речей приміщення Т, що розташовувалося на межі східної та південної садиб. Аналоги даному виробу відомі на поселенні Чайка і датуються кінцем IV – початком III ст. до н. е. [Попова, 2005, с. 63, рис. 100, 1].

Серед простих гончарних світильників можна виокремити форми на високій ніжці та звичайні відкриті світильники. До перших належить одинична знахідка з розчистки криниці на подвір'ї східної башти. Світильник має такі параметри: діаметр 5 см, збережена висота (враховуючи петлеподібну ручку і ніжку) 11 см, діаметр отвору 2 см. Форма різка не збереглася (рис. 3.34:3). Цей тип належить до так званих мініатюрних форм, які добре відомі в Ольвії [Шейко, 2014, с. 394]. Характер формувальної маси, з якої виготовлений світильник, вказує на його херсонеське виробництво: глина має червоний колір, помітні домішки шамоту, виріб покрито тонким шаром ангобу. Аналогічні світильники на ніжці були поширені на значній території протягом всього елліністичного часу, особливо у III – II ст. до н. е. [Шейко, 2014, с. 395], тому хронологічний діапазон побутування речі наразі з'ясувати неможливо, враховуючи

факт відсутності даних зі стратиграфічних спостережень з розкопок криниці. Схожий, але фрагментований світильник, відомий з розкопок території південної садиби (рис. 3.34:4). Він має аналогічні параметри (висоту тулуба і діаметри отворів) та петрографічні характеристики і також був покритий тонким шаром світлого ангобу, тому його виробництво також можна віднести до херсонеського і датувати аналогічним часом.

Серед гончарних світильників з поселення Маслини присутня також дещо інша форма. Це звичайні, так звані відкриті та напівзакриті світильники малих розмірів. Один з них походить з розкопок приміщення  $B^1$ , яке належало до південної садиби і сполучалося з капітальною стіною. Виріб має такі параметри: максимальний діаметр тулуба 5,2 см, висота 2,3 см, плечі утворюють отвір діаметром 3 см (рис. 3.35:1). Світильник виготовлений зі світло-червоної глини з помітними домішками вапняку, по всій поверхні містяться сліди кіптяви. Інший виріб належить до напівзакритого типу світильників, має діаметр 5 см, висоту 3 см, діаметр отвору 2 см (рис. 3.35:2). Знахідка походить з житлового приміщення  $A$  західної башти. Світильник виготовлений з оранжевої глини і має значні сліди кіптяви. За візуальними спостереженнями можна зробити висновок, що обидва світильники виготовлені в майстернях Херсонеса Таврійського і відображають культурний вплив материкової Греції, де така форма, за Р. Холандом (тип 23С), побутувала протягом IV ст. до н. е. [Howland, 1958, р. 60] та, ймовірно, наслідувалася у Північному Причорномор'ї.

Наймасовіша група світильників (за цілими формами та фрагментами) з поселення Маслини представлена ліпленими виробами, серед яких відомо два типи: глекоподібні та мініатюрні напівзакриті. Археологічно цілими можна вважати два глекоподібних світильника, що походять з розкопок 1983 р. на території відкритого селища. Перший з них має такі параметри: діаметр 5,2 см, висота 3,4 см, діаметр отвору 2,4 см, навколо якого знаходяться дещо підняті й відігнуті назовні вінця (рис. 3.35:3). До тулуба ззаду прикріплена сплюснена ручка. Глина темно-сіра, помітні сліди частого використання виробу. Інший світильник має діаметр тулуба 6,3 см, висоту 3,5 см, діаметр отвору з піднятими вінцями 3,3 см (рис. 3.35:4). Ця форма світильників, але гончарних, була широко відома в еллініс-

тичному світі, особливо на території Боспору [Журавлев, 2010, с. 264]. Однак як аналогію можна навести й цілий ліплений виріб з розкопок будинку Хрисаліска, який датується I ст. до н. е. [Журавлев, 2010, с. 271, рис. 5]. Ймовірно, до цього ж часу належать й дані світильники з Маслин, оскільки вони походять зі східної частини поселення, де розташовувалися будівельні об'єкти пізніх скіфів.

Ще один тип ліплених світильників представлений одиничною знахідкою мініатюрного виробу з такими параметрами: діаметр 4 см, висота 2,3 см, діаметр отвору 1,6 см, ріжок дещо піднятий (рис. 3.35:5). Світильник виготовлений з темно-сірої глини, з помітними домішками шамоту, має грубу поверхню і тонкі стінки. Знахідка походить з приміщення Б<sup>1</sup> комплексу південної башти. Ця форма рідко зустрічається в елліністичних комплексах. Зокрема схожий світильник відомий з розкопок на Березані, де він датується не раніше ніж V ст. до н. е. [Шейко, 2014, с. 393]. Ймовірно, така форма була відома грецьким поселенцям до другої половини IV ст. до н. е., на час, коли зводився комплекс південної башти, з якого почалася забудова поселення.

Насамкінець, особливу увагу привертає одинична знахідка кістяного світильника. Він належить до відкритого типу, виготовлений із суглобової кістки крупної тварини і являє собою посудину у вигляді чаші зі значними слідами кіптяви (рис. 3.36). Його параметри такі: реконструйований діаметр 7,4 см, висота 3 см, з одного боку кістка утворює виступ у вигляді ручки, привертає увагу майстерно виконане дно. Виріб походить з розкопок східної частини поселення, де розміщувалися заглиблені в ґрунт житлові об'єкти варварського населення, що й визначає час його побутування.

Окремі світильники з поселення Маслини відомі лише за польовими звітами, тому їх характеристика не наведена. А відомі фрагменти за візуальними спостереженнями належать до вищеописаних типів. Таким чином, вдалося з'ясувати, що на поселенні Маслини протягом всього часу його існування населення традиційно використовувало освітлювальні прилади у вигляді світильників. З території укріплення походять переважно гончарні вироби, чернолакові, ангобовані або без спеціального покриття. Вони належать до аттичного вироб-

ництва або ж виготовлені у майстернях Херсонеса Таврійського і потрапили на поселення як невід'ємний атрибут давньогрецького побуту. Ліплені світильники походять переважно з відкритого селища, яке було зайняте пізніми скіфами, й імітують відомі гончарні форми; унікальною є знахідна кістяного світильника.

До іншого типу кераміки спеціального призначення належать також туалетні флакони для зберігання ароматичних масел. Вони представлені унгентаріями — мініатюрними посудинами видовжених пропорцій на пласкому дні (рис. 3.37:1–7). Цілі форми сягають висоти 13 см, мають діаметр дна приблизно 3 см і діаметр по вінцю 2–2,5 см. Здебільшого вони виготовлені з червоної херсонеської глини і орнаментовані у верхній частині тулуба характерними оперізуючими смугами бурої фарби. Зустрічаються також світлоглиняні вироби схожих форм. З керамічного комплексу поселення Маслини можна виділити принаймні два типи унгентаріїв, залежно від розширення центральної частини посудини. До першого належать орнаментовані флакони з діаметром у найширшій частині тулуба 7 см. Другий тип представлений вузькими посудинами, де найбільший діаметр у середній частині тулуба становить 4,5 см. Найближчі аналоги походять із садиби У-6 поселення Панське I, де вони віднесені до херсонеського виробництва і датуються кінцем IV — початком III ст. до н. е. [Kašaev, 2002, p. 155].

До специфічної кераміки слід віднести також фрагменти поїльника, від якого збереглася лише частина ріжка (рис. 3.37:8). Виріб був виготовлений з червоної глини, яка містила незначні домішки вапняку, що говорить про херсонеське походження посудини. Ріжок був ретельно загладжений і зберігся на довжину 3,8 см. Серед відомих аналогів можна згадати імпортований чорнолаковий виріб з поселення Панське I, де він віднесений до елліністичного часу [Hannestad, 2002, p. 131].

### 3.5.3. Глиняні вироби для заняття промислами

Поруч з рядовими побутовими речами, на Маслинах присутня низка артефактів, що свідчить про поширення домашніх промислів. Перш за все, це ткацтво. Пряжу отримували за до-



помогою веретена, від якого збереглися численні прясельця, що насаджувалися на нижній кінець дерев'яного стержня для додання веретену рівномірного обертання [Латышева, 1998, с. 18]. На Маслинах знайдено приблизно 60 таких прясельць (рис. 3.38:1–11); спеціальних відтисків чи клейм на поверхні виробів зафіксовано не було. Прясельця з Маслин відрізняються великою різноманітністю форм: конічні, біконічні, бочкоподібні, кулеподібні, рідше зустрічаються прясельця у вигляді плоского круга з отвором у центрі, «котушки» та інші. Майже всі вони зроблені з глини, але одне виготовлене з каменю і одне — зі свинцю [Латышева, 1998, с. 13]. Глина, з якої вони зроблені, за якістю та характером домішок подібна до тієї, з якої виготовлявся ліплений посуд. На основах багатьох прясельць просліджуються поглиблення зі слідами спрацьованості, що утворилися в процесі прядіння від тертя прясельця з нижнім кінцем веретена. Характерною рисою цієї категорії виробів з Маслин є їх виготовлення з фрагментів гончарної кераміки. Найчастіше для цих цілей використовувалися основи ніжок, що відбилися від канфарів, флаконів, амфор тощо. До того ж, серед амфорних ніжок зустрічалися і заготовки під виріб з наміченими точками для свердління отворів [Латышева, 1998, с. 19]. Сліди розвитку прядильного ремесла зафіксовані й на інших пам'ятках регіону — на поселенні Панське I [Rogov, 2002, р. 274], у Керкінігіді [Кутайсов, 2004, с. 68].

Тканину давні греки традиційно отримували за допомогою ткацького верстата [Кругликова, 1984, с. 34; Латышева, 1994, с. 17–18]. Аналогічний спосіб побутував і на далекій хорі Херсонеса. На існування вертикального ткацького верстата на Маслинах вказують численні знахідки глиняних грузил (рис. 3.38:12–20). Вони представлені усіченими чотиригранними пірамідками заввишки 6–7,5 см з наскрізним отвором у верхній частині виробу. Сторона підквадратної основи коливається в межах 3–5 см. Про традиційність такого виду ремесла свідчать подібні вироби, зафіксовані на сусідніх поселеннях регіону, зокрема, на садибі У-6 поселення Панське I [Rogov, 2002, р. 274].

Різняться грузила з Маслин за якістю глиняної маси та випалом. Майже половина з них виготовлена зі щільної глини високої якості, що нагадувала амфору. Такі грузила певно

були привезені разом з товаром на поселення з інших центрів. Зокрема в Керкінігіді відомий імпорт таких грузил з Херсонеса Таврійського та Синопи [Кутайсов, 2004, с. 68]. Грузила другого типу за глиняною масою з домішками піску, вапняку, соломи нагадували тісто для ліпленого посуду та, певно, виготовлялися мешканцями поселення на місці. Окрім застосування таких виробів у ткацькому ремеслі, існує припущення про їх вотивне значення [Кутайсов, 2004, с. 68].

Таким чином, керамічний комплекс поселення Маслини представлений всіма основними формами посуду і виробами спеціального призначення, які забезпечували повною мірою життєдіяльність населення. Характеризуючи окремі групи матеріалу вдалося прийти до таких висновків. За елліністичного часу Херсонес Таврійський дійсно переживав значну хвилю економічного підйому, про що свідчить його повний контроль над забезпеченням віддалених поселень передусім продуктами в амфорній тарі. З іншого боку, в цей же час Херсонес стає одним з передових виробників власної керамічної продукції у вигляді кухонного і столового посуду, дрібної тари, виробів спеціального призначення, які мають характерне декорування. Ця продукція як товар масово проникала на віддалені поселення, одним з яких було Маслини, а також за межі Херсонеського полісу, до Ольвійського, де вона відома в культурних шарах елліністичного часу. З іншого боку, на керамічних матеріалах з поселення Маслини відомий зворотній вектор міжполісної торгівлі у вигляді сіролощеного посуду. Враховуючи географічне розташування пам'ятки, варто визнати її стратегічне економічне значення і віднести цей пункт до так званої контактної зони, де перетиналися інтереси Херсонеса Таврійського, Ольвії та варварського населення.

Аналізуючи керамічний комплекс Маслин, вдалося дійти висновку, що метрополія повною мірою забезпечувала поселення хори власною продукцією, про що свідчить масова херсонеська кераміка, зокрема амфорна тара. Дрібна керамічна тара, зокрема фляги, на поселенні Маслини демонструють, поруч з типовим столовим та кухонним посудом, широкий асортимент керамічного виробництва херсонеських майстерень у період еллінізму. Дана продукція була поширена й за межами херсонеського полісу.

Аналіз кераміки з Маслин дає достатні підстави констатувати існування та активне функціонування північно-західного вектору херсонеської торгівлі та економічних зв'язків між Херсонесом Таврійським та Ольвією в елліністичний час. Раніше такий напрямок зафіксував М. І. Золотарьов на підставі аналізу амфорної тари [Золотарев, 1994, с. 128].

Чорнолакова кераміка з поселення Маслини датується переважно за канфарами, які побутують від кінця IV ст. до н. е. до останньої чверті III ст. до н. е. Саме на цей час припадає пік активності життя на садибах. Канфари з Маслин знаходять паралелі в багатьох античних центрах, починаючи з сусідніх поселень хори Херсонеса, Ольвії, Істрії і закінчуючи материковою Грецією.

Керамічні вироби спеціального призначення, зокрема світильники, як специфічна форма побутових речей давнього населення, дозволили розширити інформацію про матеріальну культуру населення Північно-Західної Таврики елліністичного часу. Інші вироби культового призначення, теракота та ритуальний посуд, переконливо демонструють універсальність побуту міського центру та периферійних поселень. Тим не менше, варто зазначити, що населення використовувало ці речі в невеликій кількості, що свідчить про обмежений економічний потенціал віддалених пам'яток. Все ж, варто відзначити традиційність античного побуту на віддаленому херсонеському поселенні Маслини, де керамічні матеріали представлені основними типами побутових речей елліністичного часу.

### 3.6. ЛІПЛЕНИЙ ПОСУД

Ліплений посуд посідає значне місце у керамічному комплексі античних поселень [Кастанаян, 1984, с. 232–233; Марченко, 1988, с. 123–130]. За підрахунками В.О. Латишевої, всього за час розкопок поселення Маслини було отримано приблизно 20 тис. фрагментів посудин цієї категорії; цілих чи тих, що піддаються реконструкції форм нараховується приблизно сто. Загалом вміст фрагментів ліпленої кераміки в керамічному комплексі поселення складає 25–30 %; приблизно 40 % всіх ліплених горщиків орнаментовані [Латышева, 1997, с. 57]. Наразі перевірити ці дані проблематично у зв'язку з розпорощеніс-

тю колекції, в якій ліплений посуд часто неможливо пов'язати з польовою документацією. Ця група кераміки на поселенні представлена традиційними формами: горщиками, мисками, каструлями, сковорідками. Сліди виробництва ліпленої кераміки у межах садиб зафіксовано не було, на відміну від відкритого селища, де у ході розкопок були знайдені скупчення глиняної маси для виробництва кераміки. Ця частина пам'ятки була заселена варварським населенням, можливо, від самого початку зведення античних садиб. Технологія виробництва такого посуду для поселень херсонеської хори найбільш повно описана для садиби У-6 поселення Панське I [Stolba, 2002, р. 180–183]. В. Ф. Столба пропонує поділяти традиційно весь процес домашнього керамічного виробництва на такі основні етапи: приготування пластичної маси, формування, обробка поверхні, декорування, висушування посудини, усунення тріщин у процесі висушування, випалювання. Можна припустити, що аналогічні процеси відбувалися й на поселенні Маслини, оскільки місцеві ліплені посудини, зафіксовані на Панському I, знаходять тут свої повні відповідники.

Особливу увагу варто звернути на декорування посуду, яке попри своє феноменальне територіальне поширення було консервативним та здебільшого етновизначальним. Аналогічно до матеріалів з Панського I, ліплена кераміка з Маслин декорувалася ямково-пальцевими вдавленнями, інколи з відбитком нігтя; косими чи прямими насічками по краю вінця, виконаними паличкою чи ножом. Загалом весь скіфський посуд представлений на Маслинах товстостінними, грубо зробленими посудинами різних форм. Його класифікація також узгоджується з розробками В. Ф. Столби на прикладі колекції Панського I. Матеріали з Маслин їй цілком відповідають, а дещо — і доповнюють. До першої групи належать закриті форми, які, в свою чергу, поділяються на окремі типи. На поселенні присутній тільки тип 1, який є наймасовішим серед всього масиву ліпленої кераміки (приблизно 70%) і представлений горщиками з округлим тулубом, плоским дном і відігнутим назовні вінцем, діаметром від 9 до 30 см. Висота таких посудин становить від 10 до 34 см, діаметр дна зазвичай у дватри рази менший за діаметр вінця (рис. 3.39; 3.40). Більшість таких посудин має грубу поверхню темно-сірого або чорного

кольору, на багатьох горщиках збереглися сліди приготування їжі на вогні. Близько третини цього посуду орнаментована вдавленнями пальцем чи паличкою або косими насічками по вінцю (рис. 3.44:1–3; 3.45).

Аналогічний посуд з Калос-Лімена пов'язаний з пізньоскіфськими будівлями і датується кінцем третьої чверті I — першою половиною II ст. н. е. [Уженцев, 2006, с. 33]. Переглядаючи позицію В. О. Латишевої щодо співіснування греків, таврів та скіфів [Латышева, 1997, с. 57], можна зробити припущення, що окремі заглиблені будівлі східної частини поселення Маслини тривалий час були пов'язані з пізньоскіфським населенням. Ранній амфорний матеріал на території розміщення напівземлянок дає можливість припускати тут проживання варварського населення від другої половини IV ст. до н. е. Етнічно це населення було близьке пізнім скіфам з другої половини III ст. до н. е., але до його складу входили й інші народи [Власов, 1999, с. 20–21].

Друга група включає закриті форми. Перший тип представлений каструлями для приготування їжі (тип 8, за В. Ф. Столбою), яких з усього масиву виокремлюється приблизно 5 %. Це широкі посудини з відігнутими назовні бортами та округлим приземистим тулубом. Усі ці вироби мають специфічні виступи з внутрішнього боку вінця для утримування покритишки. Характерною ознакою цієї форми є наявність горизонтальних ручок, інколи приліплених під вінцем та відсутність лощення поверхні (рис. 3.41:1; 3.44:6). Як і на Панському I, ці посудини з Маслин за формою імітують відомі елліністичні гончарні вироби, які, на думку дослідників, були відомі з пізньоархаїчного часу [Власов, 2005, с. 75; Stolba, 2002, р. 186].

Наступна форма представлена мисками з опуклими стінками та рівними чи загнутими до середини вінцями (тип 9, за В. Ф. Столбою); у загальному масиві ліпленого посуду такі вироби становлять приблизно 15 % (рис. 3.41:2–5). Верхній діаметр таких посудин варіюється у межах 19–30 см. Вони мають широке розповсюдження як на сусідніх пам'ятках херсонеської хори, так і далеко за її межами, про що вже неодноразово наголошувалося в історіографії; датуються миски широким хронологічним діапазоном: наприклад, на садибі У-6 Панського I вони побутували від другої половини IV ст. до н. е. і до часу

загибелі поселення [Stolba, 2002, р. 185]. До того ж, В. Ф. Столба зазначає, що за своїми технологічними особливостями вони не є однорідними. За характерними домішками окремі вироби, принаймні з Панського I, можна віднести до кизил-кобинської кераміки, тому однозначне їх трактування як скіфських наразі є упередженням [Stolba, 2002, р. 186].

Серед ліпленої кераміки з Маслин зустрічаються також у поодиноких випадках солонки (тип 10), які морфологічно імітують гончарні вироби і були широко розповсюджені у Північному Причорномор'ї протягом тривалого часу (рис. 3.41:6). Точно датувати такі вироби наразі неможливо, час їх побутування припадає на всю другу половину I тис. до н. е. [Stolba, 2002, р. 186-187].

До окремої групи ліпленої кераміки слід віднести вироби спеціального призначення — курильниці та фіміатерій (рис. 3.41:7-9; 3.44:7). Враховуючи специфіку форми останнього, не виключено, що він належить до грецького виробництва. Курильниці слугували, очевидно, для обкурювання поховальної споруди під час поховання або для ритуальних дій безпосередньо на території самого поселення. Серед них вирізняються вироби грушоподібної форми з характерними канелюрами по тулубу. Аналогічні вироби відомі з Єлизаветинського городища і датуються доволі раннім часом — кінцем IV — першою третьою ст. до н. е. [Синика, 2014, с. 83-84]. Походження канельованих курильниць часто пов'язують з Прикубанням, звідки вони з другої чверті IV ст. до н. е. розповсюдились аж до Добруджі, а в Криму побутують до I ст. до н. е. [дет. див. : Синика, 2014, с. 96]. Ліплений фіміатерій відомий в одиничному випадку і морфологічно нагадує відомі гончарні вироби херсонеського виробництва. В масиві ліпленого посуду зустрічаються також цідилки (рис. 44:4-5), які являють собою грубо виліплені вироби з наскрізними проколами по всій площині та спеціальним отвором.

Таким чином, ліплена пізньоскіфська кераміка з Маслин маркує сліди міжетнічних контактів у регіоні, однак, будучи масовим матеріалом, не має чітких хронологічних меж побутування, що ускладнює визначення ступеня взаємодії еллінів з варварами. Проте, концентрація знахідок посуду негрецького походження на поселенні дозволяє говорити про його широ-



кий побутовий діапазон використання, а, значить, і про можливість певну взаємодію в часі різних за етнічним складом груп населення. Інше питання стосується їх соціальних відносин, проте воно не може бути вирішене лише на підставі вивчення побутових речей.

Значно менше в матеріальній культурі Маслин представлені речі, які традиційно пов'язуються з кизил-кобинською археологічною культурою. Присутність таврів у регіоні вже й раніше фіксувалася у ході досліджень поселень херсонеської хори. Її маркують здебільшого поховання у кам'яних скринях та специфічний посуд. Так характерна димлена кераміка з врізним та гребінчастим орнаментом добре відома з Керкінітіди та Панського I [Рогов, 2005, с. 196–199]. Найбільш проблемним моментом у цьому питанні лишається взаємовідношення греків й таврів у межах однієї пам'ятки. Так Є. Я. Рогов зазначив, що в керамічному комплексі Керкінітіди кизил-кобинська кераміка з'являється задовго до заснування Херсонеса, а на Панському I, ймовірно, була схожа ситуація [Рогов, 2005, с. 198], тобто таври займали цю територію до включення її до херсонеської хори. З іншого боку, В. Ф. Столба датує кизил-кобинську кераміку з Панського I часом від середини IV ст. до н. е. і пов'язує факт її появи тут з приходом херсонеситів разом із залежним таврським або скіфо-таврським населенням [Столба, 1990, с. 10], хоча згодом теза про скіфський компонент у варварському населенні на прикладі Керкінітіди була спростована [Кравченко, 2009, с. 198].

Подібно до інших поселень регіону, в керамічному матеріалі Маслин виокремлюється група кизил-кобинського посуду, представлена одиничними фрагментами лискованих орнаментованих виробів (рис. 3.42; 3.43). Вперше на таврський посуд на Маслинах звернула увагу В. О. Латишева у статті про населення херсонеської хори в Північно-Західному Криму [Латишева, 1997, с. 57–61]. На її думку, таври з'являються на поселенні разом з переселенцями з Херсонеса, адже фрагменти кизил-кобинської кераміки були знайдені саме в культурному шарі давньогрецького поселення. Також, за її висновками, таври не представляли на поселеннях хори самостійного етносу, а на Маслинах, зокрема, вони мали залежне положення у землеробській общині греків-колоністів та обслуговували

їх побут, про що свідчить походження таврської кераміки з території античних [Латышева, 1997, с. 59]. Але присутність посуду в приміщеннях баштових комплексів не підтверджує там постійну фізичну присутність таврів, а може свідчити лише про економічні зв'язки між грецьким й таврським етносами. В. О. Латышева була схильна датувати посуд кизил-кобинської культури часом від кінця IV до II ст. до н. е., тобто періодом всього існування пам'ятки.

Інші результати показали сучасні дослідження старожитностей носіїв кизил-кобинської культури в Західному Криму. За новітніми розробками Е. А. Кравченко, ця категорія посуду з Маслин належить до таврського періоду розвитку кизил-кобинської культури (ТП-2) і може датуватися 373–350 рр. до н. е. [Кравченко, 2011, с. 234]. Орнаментація виробів у вигляді врізних фігур належить, за С. М. Сенаторовим, до третього етапу кизил-кобинської культури, що датується другою половиною VI — першою половиною IV ст. до н. е. [Сенаторов, 2002, с. 15]. Такі розробки дозволяють припускати інший розвиток подій в регіоні у ранньоелліністичний час. Зокрема, скореговане і доволі вузьке датування цього посуду з Маслин дає можливість говорити про заселення таврами цієї території в період до приходу грецьких колоністів. Цей факт підтверджується, перш за все, тим, що надходження амфорної тари на поселення активно починається саме з другої половини IV ст. до н. е. До того ж, одиничні фрагменти таврського посуду говорять про мінімальне використання такої кераміки, очевидно, вже після зникнення варварського поселення на місці Маслин. Тому говорити про яку-небудь роль таврського населення в середовищі грецької общини в межах цієї пам'ятки наразі можна вкрай гіпотетично. З іншого боку, лишається фактом присутність таврів у цьому регіоні аж до освоєння його херсонеситами.

## Розділ 4



# МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ В СИСТЕМІ АНТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ТАВРИКИ



## 4.1. ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ХОРИ ХЕРСОНЕСА ТАВРІЙСЬКОГО

### 4.1.1. Зв'язки поселення в системі «поліс–хора»

Детальний аналіз археологічного матеріалу, який походить переважно з закритих комплексів Маслин, дозволяє наблизитися до реконструкції історичних процесів у Північно-Західній Тавриці в елліністичну добу та з'ясувати місце цієї й роль пам'ятки в загальній системі поселень херсонеської хори. Проте, дослідження цілісної системи зв'язків «поліс–хора» на прикладі конкретної пам'ятки може дати очікувані результати лише разом із активним залученням матеріалів з розкопок інших поселень цього регіону. Такий аналіз не лише додає нову інформацію про устрій пам'ятки та його господарську діяльність, а й, врешті, дозволяє робити узагальнюючі висновки про просторовий розвиток та стан економіки Херсонеського полісу у час його найбільшого розквіту.

Проте, варто відзначити низку дискусійних моментів, які фігурують в інтерпретації конкретного матеріалу з поселення, оскільки вони залишаються так само проблемними і для інших пам'яток. Вивчення будівельних решток вже досліджених античних поселень регіону і Маслин, зокрема, показало їх різнопланову забудову, в якій особливо відзначаються укріплені садиби з баштами. Саме вони власне й маркують поширення херсонеських пам'яток. Свого часу ця риса херсонеської забудови дозволяла припускати агресивний та наступальний характер освоєння території Західної Таврики у другій половині

IV ст. до н. е. [Щеглов, 1981, с. 212]. У цьому відношенні дискусійним лишається першочергове призначення таких башт та кількоповерхової кам'яної забудови в цілому, яка залежно від поглядів дослідника подекуди набуває значення фортифікації. Цей момент є важливим, передусім, у з'ясуванні питання зовнішньої політики херсонеської держави в елліністичний час, а саме характеру відносин із оточуючим варварським середовищем.

Дослідження будівельних комплексів поселення Маслини переконливо свідчить про поліфункціональний характер таких башт, які використовувалися як об'єкти, житловий характер яких було поєднано з господарською та захисною функціями. Такі риси забудови властиві основній масі сільськогосподарських поселень на території материкової Греції та Пелопоннесу [Наман, 1969, с. 16; Nowicka, 1975, р. 61; Реїркіа, 1973, р. 113–143; Lohmann, 1992, р. 40–51]. У зв'язку з цим, варто ще раз звернутися до трактування терміну ΤΑ ΤΕΙΧΕ, що згадується в херсонеській присязі та має смисловий зв'язок з поселеннями, підпорядкованими Херсонесу. В історіографії тривалий час переважала думка, що під цим визначенням варто розуміти укріплені поселення Північно-Західної Таврики, фортеці з основною оборонною функцією [Дашевская, 1964, с. 151–153; Щеглов, 1978, с. 75–77]. Однак більш широке значення цього терміну не виключає також таких понять як стіна або огорожа [Nowicka, 1975, р. 9], чим могли позначатися садиби з баштами та обвідними стінами, як це спостерігаємо на поселенні Маслини, де оборонна функція башт як основна спростована в процесі аналізу археологічного матеріалу.

До типової херсонеської забудови належать також обвідні стіни поселення, які оточували його вздовж всього периметра, але за характером кладки та відносно невеликою шириною (до 1 м) їх наразі важко віднести до фортифікаційних споруд. Ці висновки про головні елементи організації життєвого простору на Маслинах набувають особливого значення, враховуючи віддаленість поселення від центру поліса та його усталену в літературі роль північного «форпосту» Херсонеської держави. Активна експансійна політика Херсонеса у Північно-Західній Тавриці, направлена на освоєння нової території, та періодичні конфлікти з варварами, ймовірно, все ж не створили

конфліктної ситуації в регіоні. Це зрозуміло, оскільки країна поліса залишалася без належних оборонних елементів, які б мали дійсно захищати велику територію. До того ж, не маючи надійних свідчень письмових джерел про соціальний склад населення поселень хори, слід констатувати реальну відсутність у матеріальній культурі Маслин типових військових артефактів, перш за все, будь-яких фрагментів наступальної та оборонної зброї. Тобто можна констатувати, що, розширюючи власні володіння, Херсонес Таврійський, очевидно, забезпечував власну безпеку більшою мірою дипломатією у відношенні до варварського середовища, а не фактичною військовою присутністю в регіоні. Зовнішньополітична ситуація навколо Херсонеського полісу в період від раннього до пізнього еллінізму кардинально змінилася [Виноградов, 1990, с. 369; Виноградов, 1995, с. 24, 34], що згубно вплинуло передусім на поселення його хори. Але археологічно простежується, що північна межа поліса була представлена типовою пам'яткою з характерними садибами, зблокованими за квартальним принципом на кшталт міської забудови Херсонеса, тобто в типологічному відношенні — такими ж пам'ятками, які відомі зараз на Тарханкутському півострові та в районі Керкінітіди [Буйских А., 2008а, с. 148]. А це означає, що забудова Маслин протягом існування поселення з об'єктивних причин кардинально не змінювалася і не містить типових елементів оборонного будівництва.

Інший аспект, що розкриває значення поселення Маслини в контексті вивчення розвитку Херсонеської держави, можна визначити на підставі дослідження його керамічного комплексу. По-перше, слід констатувати добре налагоджені економічні стосунки поселення з центром полісу. Вони, перш за все, підтверджуються фактом абсолютного переважання в керамічному комплексі Маслин тарних амфор херсонеського виробництва. Схожа картина присутня на всіх інших пам'ятках херсонеської хори у цій частині Таврики. Тобто очевидно, що саме звідти, безпосередньо або за участі інших центрів регіону (зокрема, Керкінітіди або Калос Лімену), надходили основні продукти харчування — вино місцевого виробництва в амфорах та інший товар. Він призначався для населення віддалених поселень хори, в замір яких цілком вірогідно постачалися продукти землеробства та тваринництва, а також ті, що були



пов'язані з їх первинною переробкою, зокрема, шкіра та кістка як матеріал для ремісничого виробництва. По-друге, дослідження масової керамічної тари дало підстави відзначити однотипність імпортих амфор як з самим елліністичним Херсонесом, так і з синхронними пам'ятками Північно-Західної Таврики. Переважання тари з Синопи, Гераклеї Понтійської, Фасоса говорить про включення пам'ятки до орбіти торговельних зв'язків Херсонеса та тісний зв'язок з ним, оскільки саме поліс безперечно виступав посередником у економічних контактах з поселеннями хори. По-третє, характерною рисою керамічного комплексу поселення Маслини є присутність тут широкого спектра форм гончарного посуду переважно херсонеського виробництва за відсутності на поселенні власних гончарних майстерень.

Таким чином, вивчаючи матеріальну культуру цієї пам'ятки, вдалося зафіксувати інтенсивні торговельно-економічні та культурні зв'язки в системі «поліс-хора», які прослідковується саме завдяки масовому надходженню до віддалених поселень товарів першого вжитку з Херсонеса Таврійського. Про внутрішньополісні економічні відносини свідчать знахідки на Маслинах монет херсонеської [Латышева, 1978, с. 59; дод. 6] і керкінітідської чеканки III ст. до н. е. у кількості дев'яти штук. Частково вони видані С. Ю. Саприкіним [Сапрыкин, 2005, с. 33]. Така незначна їх кількість може свідчити насамперед про характер цих зв'язків: очевидно, варто говорити не стільки про товарно-грошові відносини між центром і поселенням Маслини, скільки про наявність товарно-обмінних, які, тим не менше, могли регулюватися державною політикою.

#### **4.1.2. Міжполісні економічні контакти у Північному Причорномор'ї: Херсонес—Ольвія та Маслини**

Ще один напрямок зв'язків по лінії міжполісних контактів поселення Маслини демонструє в економічній галузі. Тут слід згадати, що в історіографії існує окремий напрямок, що досліджує політичні зв'язки північнопричорноморських полісів за елліністичної доби, де послідовно розкриваються основні етапи розвитку контактів між античними державами регіону, їх передусім військово-політичний чи соціальний характер та

лише як додаток — економічна складова [Виноградов, 1995, с. 5–56; Былкова, 1995, с. 61–64; 2008, с. 56–64; Доманский, 1995, с. 78–99; Золотарев, 1994, с. 123–137; 2002, с. 68–69].

Археологічний матеріал з Маслин дозволяє на новому рівні встановити ступінь контактів між Херсонеським полісом та Ольвією й надає можливість реконструювати роль цього поселення як ймовірного, проте необхідного транзитного пункту в цих контактах. В елліністичний час обидва сусідні поліси переживають хвилю економічного підйому, про що свідчить, зокрема, потужний розвиток власного керамічного виробництва в обох центрах та торгівлі із Середземномор'ям. Проблема широких політичних зв'язків між цими полісами на сьогодні лишається не вирішеною до кінця, не зважаючи на джерельну базу, представлену, перш за все, лапідарними написами та масовим археологічним матеріалом, яким виступає гончарний посуд. Для періоду еллінізму епіграфічні пам'ятки, що засвідчують наявність міжполісних контактів, представлені у вигляді чючесного декрету на честь сім'ї херсонеситів в Ольвії, а також проксеніями громадянам обох полісів, посвяти, надгробним написом ольвіополіту в Херсонесі [Виноградов, 1995, с. 30, 40]. Особливу увагу варто звернути на ольвійських декрет на честь херсонесита Аполлонія з синами, зміст якого має суто економічний характер. У ньому йдеться про грошові позики Ольвії від громадянина Херсонеса Аполлонія, сини якого на лояльних умовах приймали виплату боргу в період економічної нестабільності, що мало місце в другій половині III — першої половини II ст. до н. е. що в елліністичний час існували певні економічні стосунки між обома полісами. Оскільки кількість таких свідчень збільшується вкрай повільно, переважну більшість нових висновків про характер економічних стосунків можна робити саме на підставі ретельного вивчення масового керамічного матеріалу та порівняння знахідок з різних пам'яток. Серії керамічних знахідок є вагомим аргументом наявності стабільних торговельних контактів між Херсонесом та Ольвією. Частково це питання було порушено на підставі вивчення колекції амфорних клейм херсонеського виробництва, знайдених в Ольвії [Золотарев, 1994, с. 123–137].

Двосторонні торговельно-економічні контакти між полісами демонструє, в першу чергу, херсонеський матеріал з Оль-

вії, представлений амфорною тарою та столовим посудом. М. І. Золотарьов свого часу дійшов висновку, що з останньої третини III ст. до н. е. до Ольвії з Херсонеса збільшуються поставки товарів, передусім, вина у амфорах, що співпало у часі з розширенням релігійно-політичних контактів між полісами. Виходячи із вивчення херсонеських амфорних клейм, знайдених в Ольвії, на його думку, ця торгівля переживає певні фази підйому та занепаду і у першій чверті II ст. до н. е. остаточно припиняється [Золотарев, 1994, с. 128].

Стосовно ж інших видів кераміки, то дискусійним є не лише визначення центрів виробництва окремих типів столової і кухонної кераміки з Ольвії та Херсонеса, а й безпосереднє виділення компактних груп довізного матеріалу, знайденого в обох центрах, які часто зараховуються до виробів місцевих майстерень, причому, один і той же різновид керамічної продукції — як місцевий в обох центрах. Як було показано вище, це, перш за все, сіролощений посуд, часто із чорним покриттям, який зустрічається на поселеннях хори обох полісів та в самих полісах, але його інколи відносять до місцевого херсонеського виробництва [Егорова, 2009, с. 65–66], незважаючи на те, що для керамічного комплексу Ольвії він є масовим матеріалом впродовж значного проміжку часу [Буйских С., 2007, с. 39–42]. З іншого боку, до ольвійської місцевої продукції, хоч і з певним застереженням, було віднесено деякі розписні та прості гончарні посудини [Зайцева, 1982, с. 59], які, згідно з сучасними уявленнями, більшою мірою відповідають херсонеському керамічному виробництву. Складнощі виникають також в ході атрибуції кухонного посуду, який для цього періоду був ідентичним за формою та кольором випалу для обох центрів. Звісно, що остаточні висновки про походження окремих груп кераміки можна буде робити, лише отримавши конкретні результати аналізів глиняної маси.

В археологічному матеріалі з поселення Маслини присутній матеріал, що наявно демонструє торгівельно-економічні контакти Херсонеського полісу з Ольвійським. Він представлений сіролощеною керамікою, яка, за попередніми висновками, зробленими на підставі вивчення масового ольвійського матеріалу ще від пізньоархаїчного часу, виготовлялася саме в гончарних майстернях Ольвії. Основним аргументом на

користь її місцевого походження є масовість та різноманіття форм як у самому місті, так і на поселеннях ольвійської хори протягом довгого відрізка часу, присутність бракованих та погано випалених виробів, а також виготовлення одних і тих самих форм посуду не лише у сіролощеному, а й у червоноглиняному варіантах. Надходження ольвійського посуду очевидно відбувалося через Херсонес, який також міг запропонувати в якості товару власну продукцію та місцеве вино у тарних амфорах. Хоча не виключені й товарно-грошові або товарно-обмінні зв'язки в межах контактної зони, що сформувалася на кордоні обох полісів.

Наразі очевидно, що з херсонеськими амфорами до Ольвії як товар надходив також столовий посуд та дрібна керамічна тара. Тому важливим здається виокремлення цієї привізної групи посуду з-поміж ольвійської місцевої кераміки, що дозволить додати нових аргументів у вирішенні питання про економічні та культурні зв'язки між двома сусідніми північно-причорноморськими полісами за елліністичної доби.

Довізний посуд в Ольвії, що походить з Херсонеса Таврійського, як доводить його дослідження, здійснене нами, репрезентований компактними групами столових глеків з розписом, а також дрібною тарою — флягами та посудом спеціального призначення, зокрема, фіміатеріями. Розписні глеки представлені різними формами, на зовнішню поверхню котрих нанесений рослинний орнамент або горизонтальні смуги переважно у середній частині тулуба червоною чи коричневою фарбою. Орнаменти на збережених фрагментах умовно можна поділити на три групи. До першої належать концентричні волютоподібні завитки різного розміру та складності виконання, а також поєднаний з ними хвилеподібний декор (рис. 3.21). Часто рослинний орнамент поєднується в одну композицію зі смугами, які розміщуються переважно під розписом (рис. 3.22). Остання група представлена горизонтальними смугами у місці найбільшого розширення тулуба глека або на плечах (рис. 3.23). Вивчаючи розписний посуд херсонеського виробництва з Ольвії, варто враховувати, що серед орнаментованих фрагментів зустрічаються дещо відмінні матеріали, які мають схожий рослинний розпис, але відрізняються, перш за все, характеристиками глини, вмістом домішок та способом

обробки поверхні. В деяких випадках орнамент наносився на лощену поверхню посудини аналогічною червоною або коричневою фарбою. Глина таких уламків яскраво оранжева, не містить виражених включень вапняку та дещо щільніша. Тому такий посуд можна віднести до ольвійського місцевого виробництва, проте, не виключено, що сам тип декору міг сформуватися під безпосереднім херсонеським впливом. До того ж, варто враховувати, що в цей час стиль Гадра набув свого розквіту на території всього Східного Середземномор'я [Lungu, 2014, р. 234–236].

Тема розписного посуду з античних центрів Північного Причорномор'я була порушена ще на початку ХХ ст. та неодноразово висвітлювалася в науковій літературі, де найгостріше поставало питання його походження. Теза про місцеву ольвійську розписну кераміку знайшла свій розвиток зокрема у численних роботах [Книпович, 1941, с. 139–151; Дашевская, 1967, с. 162–168; Зайцева, 1982, с. 50–69]. Проте сьогодні в ольвійському керамічному комплексі можна з високою долею вірогідності виокремити виключно закриті форми посуду, які можна віднести до херсонеського виробництва, перш за все, за стійкими візуальними характеристиками глини та усталеними стилістичними і технологічними особливостями розпису.

Найближчі аналоги посуду з таким орнаментом відомі саме з території Херсонеського полісу. Аналогічний матеріал широко відомий на поселеннях Кара-Тобе, Чайка, Південно-Донузлавське городище, Беляус, Тарпанчі, бухта Вітряна та ін. [Дашевская, 1967, с. 162; Егорова, 2014, с. 319]. Зокрема з культурного шару 70–60 рр. III ст. до н. е. городища Калос Лімен відомий майже цілий одноручний глек з рослинним та смужковим орнаментом, впевнено віднесений до херсонеського виробництва [Уженцев, 2006, с. 208, рис. 73, 1]. Дуже схожий глек відомий також з розкопок Ольвії, який, тим не менше, неодноразово був віднесений до місцевої ольвійської продукції [Книпович, 1941, с. 141; Зайцева, 1982, с. 51]. У значній кількості такий матеріал з рослинним орнаментом присутній в керамічному комплексі поселення Маслини. Звідси відомі численні стінки розписних посудин, а також масивний дворучний глек з аналогічним розписом по плічках [Котенко, 2015, с. 124]. Аналогічні орнаменти наведені також в узагальнюючій роботі

О. Д. Дашевської про елліністичну кераміку з пам'яток Північно-Західної Таврики. Автор цілком дотримується її місцевого херсонеського походження і датує традиційно III — початком II ст. до н. е. [Дашевская, 1967, с. 167–168]. Більше того, ця дата підкріплена матеріалами закритих комплексів з декількох поселень. З розкопок Херсонеса також відомий схожий тип глеків. Зокрема, з цистерни у північно-східному районі городища (квартал ХСVI) походить орнаментований рослинними мотивами глек (горизонтальні гілочки), який за матеріалами всього комплексу датується в межах III ст. до н. е. [Zolotarev, 2005, p. 197, 209; fig. 11, 4].

Різноманіття форм іншого типу — «смугастих» глеків з Ольвії цілком співвідноситься з відомими матеріалами херсонеського виробництва з різних пам'яток Північно-Західної Таврики. О. Д. Дашевська, зокрема, опублікувала схожі ойнохою та глеку зі смугастим орнаментом з бухти Вітряної, городищ Чайка та Південно-Донузлавське [Дашевская 1967, с. 165–166, рис. 4, 2; 4, 5]. З поселення Панське I походить також низка червоноглиняних глеків, орнаментованих смугами у середній частині тулуба. Їх виробництво віднесене також до херсонеського [Кажаев, 2002, p. 161–162]. З городища Калос Лімен також відомий масивний глек херсонеського виробництва з пожежі 70 — початку 60-х рр. III ст. до н. е., орнаментований на рівні плечей трьома смугами червоної фарби [Уженцев, 2006, с. 209, рис. 74, 2]. Аналогічний посуд використовувався й як поховальний інвентар. Так, з некрополя городища Беляус відомі цілі форми дворучного глека (плоскодонної амфори) зі смугастою орнаментациєю на плечах посудини та масивного одноручного глека з аналогічним розписом, які також датуються елліністичним часом і належать до херсонеського виробництва [Дашевская, 2014, с. 113, табл. 4, 2; с. 122, табл. 13, 1]. З поселення Маслини також відомі цілі форми та численні фрагменти таких херсонеських глеків.

Серед матеріалів херсонеського виробництва у керамічному комплексі Ольвії виокремлюється також група посуду спеціального призначення. До нечисленної групи дрібної керамічної тари належать, зокрема, фляги (рис. 3.7). Присутність херсонеських фляг у керамічному комплексі елліністичної Ольвії вже згадувалася [Котенко, 2014а, с. 385, рис. 2, 2; Котен-



ко, 2015, с. 127–128, рис. 6]. За аналогіями, що походять з поселень хори Херсонеса Таврійського (Південно-Донузлавське, Калос Лімен, Кульчук, Маслини, Чайка), посудини можна датувати кінцем IV — першою третиною III ст. до н. е. [Дашевская, 1967, с. 165, рис. 4, 3, 6; Кутайсов, 1994, с. 58, рис. 13, 5–6; Ланцов, 2011, с. 77, рис. 2.1; Котенко, 2014, с. 385, рис. 2, 2; Егорова, 2014, с. 319, с. 19, 1]. Слід зазначити, що, попри значний ареал поширення фляг херсонеського виробництва як в межах власної держави так і поза ними (в ольвійських матеріалах), ця форма дрібної керамічної тари була знайома також майстрам в самій Ольвії. Відома сіроглиняна фляга з Білозерського поселення на східній окраїні ольвійської хори [Билкова, 2014, с. 91, рис. 5], а також фляга з розкопок самої Ольвії [Котенко, 2015, с. 128, рис. 6, 4]. Асортимент херсонеських керамічних виробів в Ольвії доповнюють фіміатерії (рис. 3.33:11–12). Зокрема слід відзначити два фрагменти таких курильниць, про херсонеське походження яких говорять характеристики глини.

За таких обставин економічні зв'язки між полісами, починаючи від ранньоелліністичного часу, не виглядають суперечливо. Тісні торгівельно-економічні контакти, які реально можна прослідкувати на підставі вивчення масового археологічного матеріалу і шляхом співставлення колекцій різних пам'яток (у цьому випадку, Херсонеса, Маслин і Ольвії) свідчать про наявність налагоджених відносин між ними. Крім того, доводиться вкотре спростувати тезу про військовий конфлікт між полісами в ранньоелліністичний час [Золотарев, 2002, с. 68–69], тобто в час територіального росту Херсонеського полісу на північ, адже саме цим часом датується період широких торгівельних зв'язків. Більше того, використовуючи відому на сьогодні інформацію про Північно-Західну Таврику та район Нижнього Подніпров'я, можна спробувати побудувати дещо іншу модель контактів між Ольвією та Херсонесом Таврійським.

Це стає можливим шляхом співставлення археологічних матеріалів з рубіжних поселень хори обох елліністичних держав. Така робота також проводиться вперше, незважаючи на багаторічні дослідження цієї території. Наразі остаточно можна стверджувати, що поряд з торгівлею продуктами виноробства в амфорах, Херсонес Таврійський поставляв до Ольвії та-

кож власні керамічні вироби як товар. Припускаючи той факт, що хори обох полісів межували між собою в районі Перекопу, можна з деякою ймовірністю говорити не лише про північно-західний вектор херсонеської торгівлі, а й про існування певної контактної зони. Таке припущення підтверджується аналізом археологічних матеріалів, зокрема з поселення Маслини — крайньої з півночі поселенської структури Херсонеського полісу. З-поміж досліджених пам'яток, до контактної зони належить за місцем розташування передусім Білозерське поселення у гирлі Дніпра, матеріальна культура котрого знаходить спільні риси не тільки з Ольвією [Билкова, 1994, с. 29; Былкова, 2008, с. 63], а й з віддаленими поселеннями херсонеської хори. У зв'язку з цим, слід зазначити, що торгівельні зв'язки Ольвії та Херсонеса з населенням Нижнього Подніпров'я вже фіксувалися для кінця V—IV ст. до н. е. [Былкова, 1995, с. 63–64]. Саме тому дещо дискусійним видається точка зору про належність Білозерського поселення виключно до території ольвійської хори [Билкова, 1994, с. 29], оскільки зараз є можливість запропонувати його дещо іншу, посередницьку роль у цій контактній зоні.

Базуючись на отриманих результатах, варто переглянути також тезу про херсонесько-ольвійський конфлікт. Справа в тому, що ольвійська присутність наразі доведена лише для поселення Панське I, яке знаходиться на невеликій відстані від Маслин, і тому, якщо конфлікт мав місце в третій чверті IV ст. до н. е. [Рогов, 1999, с. 135–136], то це неодмінно мало б відобразитися і на поселенні Маслини. Тому, військові сутички Ольвії з Херсонесом, якщо і були, то мали вкрай локальний характер (в межах одної пам'ятки), враховуючи доведені економічні відносини між полісами в елліністичний час на матеріалах поселення Маслини та самої Ольвії.

#### 4.2. ГРЕКО-ВАРВАРСЬКІ КОНТАКТИ

У значному історіографічному масиві виокремлюються протилежні точки зору на міжетнічні контакти у Північно-Західній Тавриці: мирне співіснування та військове протистояння. Особливу увагу в процесі археологічних досліджень пам'яток Північно-Західної Таврики слід звернути на контакти

населення Херсонеської держави зі скіфами й таврами. Адже в керамічному матеріалі поселень виокремлюється компактна група відповідного ліпленого посуду та специфічних будівельних решток, представлених землянками та напівземлянками. Всі вони, як відомо на сьогодні за результатами дослідження синхронних пам'яток цього регіону, залишені варварським населенням. У ході вивчення поселення Маслини постало питання співіснування грецького та варварського населення у межах Херсонеського полісу, що гостро дискутується вже тривалий час [з літ.: Столба, 1990, с. 3–14; Stolba, 1996, с. 439–466; Марченко, 2005, с. 14–26; Зубар, 2005, с. 16–28]. Але, на відміну від ряду античних пам'яток регіону, де чітко простежуються пізньоскіфські культурні нашарування [наприклад: Гречко, 2015, с. 177–190], Маслини є одношаровим поселенням.

Перші висновки про характер взаємин греків та скіфів на Маслинах були зроблені В. О. Латишевою ще під час розкопок пам'ятки. Вона з'ясувала, що східна частина поселення, на відміну від західної, була відкритим селищем, де проживали рядові мешканці Маслин (греки і скіфи), які займалися ремеслами місцевого значення [Латышева, 1984, л. 4]. Таку позицію В. О. Латишева пояснювала обмеженими економічними можливостями периферійного поселення, де виготовлення ліпленого посуду було справою місцевих еллінів. У той же час нею не заперечувався «скіфоїдний» характер ліпленої кераміки, а взаємодія двох різних етносів зводилася до незалежного співіснування [Латышева, 1993, с. 74–75; Латышева, 1997, с. 57, 60]. Цей висновок підтверджується відсутністю слідів знищення пам'ятки в середині III ст. до н. е., як було простежено на інших пам'ятках регіону [Столба, 1990, с. 12; Ланцов, 1994, с. 91], що дало привід для висновку про обмежені масштаби військової активізації скіфів.

Аналізуючи загальні питання греко-варварських відносин на території херсонеської хори, В. О. Кутайсов зазначив, що в цьому регіоні не було такого чітко вираженого осідання скіфів з подальшим їх включенням до складу грецької держави, як це простежується на Боспорі. Хоча саме на прикладі Маслин ним було зроблено припущення про одночасне існування поруч з грецькими укріпленнями відкритих селищ варварського характеру [Кутайсов, 2004, с. 117]. Вже тільки цей факт означає,

що питання інфільтрації скіфського населення до херсонеської хори в Північно-Західній Тавриці не може бути вирішене однозначно в межах всієї території [Антонов, 2016, с. 179–189].

Для аналізу етнічної ситуації на поселеннях хори Херсонеса Таврійського у Північно-Західній Тавриці методично прийнято розглядати різні, проте одночасні прояви варварської присутності, а саме: заглиблені житла, ліплений посуд та поховальний обряд [Рогов, 2005, с. 196–209]. На сьогодні всі вони всебічно охарактеризовані лише для Калос Лімена та Керкінітиди [Уженцев, 1994, с. 238–252; Уженцев, 2006, с. 92–108; Кутайсов, 1990, с. 112–123]. Саме тому в дослідженні поселення Маслини аналіз цих категорій матеріалу є нагальною справою, оскільки це питання пов'язане з хронологією освоєння варварським населенням не лише цієї пам'ятки, але й всього регіону.

Питання наявності некрополя на поселенні Маслини, як і на низці інших синхронних пам'яток в Північно-Західній Тавриці, ще й дотепер лишається відкритим. У зв'язку з цим, варто навести деякі відомості з польової документації про розкопки в околицях Маслин. Зокрема на відстані 1 км на південний-схід від поселення [Латышева, 1976, л. 27–29] був виявлений курганний могильник з ледь помітними роззораними насипами (0,5–0,7 м). На їх поверхні було розкидане дрібне каміння, фрагменти амфор, глеків, на одному з курганів знайдено як підйомний матеріал чорнолаковий канфар. На глибині 20 см від сучасної поверхні були зафіксовані кам'яні брили місцевого вапняку, викладені в один ряд приблизно по колу, шириною 0,2–1,2 м. У центрі розкопу, в середині кільця, майже на рівні денного похованого ґрунту, розміщувалася вимостка з дрібного плаского каміння, розмірами 2,20 × 2 м (рис. 4.1; 4.2:1–2). На цьому рівні лежали людські кістки низької збереженості та з порушенням анатомічного порядку (рис. 4.2:3). Серед купи кісток було видучено сім людських черепів, два з яких, ймовірно, належали дітям [Латышева, 1976, л. 27–29]. Під час розчистки скелетів було знайдено ліплену мисочку, бронзовий тригранний наконечник стріли та десять намистин (рис. 4.3). На відстані 2 м на схід від центра кургану, під кам'яним кільцем, було зафіксовано ще одне поховання. Скелет мав задовільну збереженість: небіжчик лежав на лівому боці, у зібганому стані, головою орієнтований на північний схід, права рука зігнута в лікті,

кистю до обличчя, ліва дещо зігнута і опущена вниз (рис. 4.4). Супровідний інвентар був представлений лише залізним ножем, який лежав біля правої гомілкової кістки (рис. 4.4).

Характер отриманого матеріалу дозволяє зробити висновки про те, що на цьому місці розміщувався варварський курганный могильник. Аналогічні поховальні пам'ятки неодноразово досліджувалися в регіоні та пов'язуються з присутністю на цих землях скіфів і таврів. Зокрема, кам'яні гробниці є характерними для могильників у Західній Тавриці (наприклад, Новоозерне), де вони датуються кінцем V — початком III ст. до н. е. [Внуков, 2007, с. 67–69; Гречко, 2014, с. 182–195]. Поховання біля Маслин має дещо іншу конструкцію, однак ці особливості не варто вважати принциповими, за винятком поховання під кам'яною кладкою. Сучасні дослідження у регіоні дозволили також інтерпретувати саме місце поховання. За відомими аналогіями, скупчення кісток на вимостці може вказувати на те, що це була родова усипальниця седентаризованого скіфського населення, однак маючи розкопані лише один курган ці висновки підтверджувати наразі складно. Про синхронність його існування з поселенням Маслини говорити складно, оскільки датувати його за інвентарем неможливо з причини недостатнього дослідження. Однак не виключено, що це могильник був залишений осілим варварським населенням, будівельні рештки якого зафіксовані біля зовнішніх стін античного поселення. Присутність пам'яток такого характеру в Північно-Західній Тавриці, зокрема біля північної околиці Херсонського полісу, свідчить лише про перебування тут кочовиків у певний хронологічний період, а не про тісні культурні чи економічні контакти між грецьким та варварським етносами.

Враховуючи значний масив ліпленої кераміки навіть в межах античних садиб, а також факт присутності матеріалів IV—III ст. до н. е. на території відкритого селища, можна припустити синхронність існування обох поселенських структур на Маслинах в другій половині IV — першій третині III ст. до н. е., як це прослідковано, наприклад, на поселенні Джангуль [Кутайсов, 2013, с. 22–23]. Про генезу варварського населення на матеріалах з поселення Маслини говорити складно, однак в науковій літературі зустрічається версія про перебування тут місцевих землеробських племен, які згодом

стали частиною пізньоскіфського етносу Північно-Західної Таврики [Смекалова, 2013, с. 8].

Таким чином, аналіз археологічного матеріалу з поселення Маслини дозволив поставити низку проблемних питань з історії Херсонеського полісу та запропонувати відповіді на них. Поселення, як вдалося з'ясувати, відіграло вкрай важливу роль у системі археологічних пам'яток Північно-Західної Таврики.

Поселення Маслини наразі варто розглядати як мультикультурну пам'ятку, в археологічному матеріалі якої, окрім переважаючих речей грецького, насамперед, херсонеського походження, присутні вироби варварського характеру. Зокрема присутність ліпленої кераміки, заглиблених житлово-господарських об'єктів та специфічних поховань говорить про активні етнокультурні процеси в Північно-Західній Тавриці в елліністичний час. Однак найбільш тривалий період життєдіяльності на поселенні асоціюється з присутністю тут еллінів, мешканців Херсонеського полісу, які лишили по собі яскраву матеріальну культуру зі специфічним будівництвом та яскравим керамічним комплексом.

### 4.3. ХРОНОЛОГІЯ ПАМ'ЯТКИ

Для повного розуміння ситуації на поселенні Маслини протягом всього періоду його існування варто залучити узагальнюючі дані, що базуються на вивченні різних категорій археологічних джерел. Проблема хронології античних пам'яток Північно-Західної Таврики, що належать до херсонеської хори, досі не знайшла свого повного вирішення. Дискусійними лишаються погляди на початок масштабної забудови регіону, історичної ролі Керкінітиди у цьому процесі [Кутайсов, 2004, с. 115–117; Сапрыкин, 2005, с. 28–31; Буйских А, 2008а, с. 38–40], контакти з Ольвійським полісом тощо. Окремо проблемним питанням виступає хронологія освоєння віддалених районів херсонеської хори, де садибне будівництво відбувалося у безпосередній близькості до Ольвійської хори та варварського населення Північної Таврики.

Визначаючи хронологію поселення Маслини, варто детальніше звернутися до ключових моментів забудови пам'ятки. Кам'яне баштове будівництво як характерна особливість саме



херсонеських поселень у Західній Тавриці найближче до центру поліса відоме на Гераклеїському півострові, звідки, очевидно, і почалося освоєння Західної Таврики херсонеситами. Характер кладок та техніка зведення башт знаходить повні аналогії в будівельних залишках поселення Маслини. Відповідно, верхня хронологічна межа просторового розвитку Херсонеса Таврійського у північно-західному напрямку може датуватися за забудовою наближених територій, а саме від кінця IV ст. до н. е. [Кругликова, 1981, с. 13], хоча новітні дані дещо подавнюють цей процес. Водночас, аналогічна забудова на віддалених від міського центру поселеннях, зокрема на Маслинах, свідчить не тільки про час виникнення цієї пам'ятки, а й про систематичне практично одночасове освоєння прибережної смуги Західної Таврики, регламентоване політикою поліса.

Інший момент у питаннях хронології пов'язаний з фактом безперервного існування поселення Маслини: тут відсутні сліди перепланування баштових комплексів та хронологічні лакуни в будівельній діяльності. Справа в тому, що за результатами аналізу будівельних залишків цієї пам'ятки, виявилися відсутніми сліди масштабної перебудови в межах обвідних стін, як це зафіксовано, наприклад, на Чайкинському городищі [Егорова, 2014, с. 303–304]. Незначне перепланування присутнє лише на ділянках, відведених під господарські приміщення — деякі внутрішні стіни з неопрацьованого каменю на глині мають сліди добудови і зведені в стик. А самі ж башти навіть не мають такого показового конструктивного елемента, як пірамідальний пояс. Нагадаємо, що його появу на сусідніх пам'ятках датують серединою III ст. до н. е. і традиційно надають йому оборонних функцій (так званий протитаранний пояс) [Уженцев, 2006, с. 47–48; Ланцов, 2012, с. 77].

Будівельні залишки на Маслинах в межах обвідних стін представлені лише античними кладками, без слідів пізньоскіфської перебудови, що робить її унікальною серед синхронних пам'яток регіону. Тому за рештками кам'яної забудови можна говорити про безперервне існування поселення в межах античних садіб і остаточне запустіння цього місця після скіфської навали.

Більш вузьким хроноіндикатором виступає керамічний комплекс і, зокрема, амфори. Переважна більшість амфорної тари, датованої як за морфологією, так і за клеймами, нале-

жить до продукції херсонеського виробництва та імпорту з середземноморських центрів, серед яких ранні дати можна віднести до 40-х рр. IV ст. до н. е. Враховуючи високий ступінь розробки питання датування за амфорним матеріалом, можна говорити, що товари першої необхідності надходили на Маслини від самого початку його існування саме у вказаний час. Це повністю узгоджується з датуванням столової чорнолакової кераміки, елліністичних глеків різних форм, фляг, світильників та теракоти, які зазвичай не мають вузького хронологічного діапазону побутування, однак є характерними для кінця IV ст. до н. е. — середини II ст. до н. е.

Іншим питанням, пов'язаним з хронологією поселення Маслини, є варварський елемент в його матеріальній культурі. Датування таврської кераміки за орнаментом та формою вказує на дату його побутування до середини IV ст. до н. е. [Сенаторов, 2002, с. 15; Кравченко, 2011, с. 234], що хронологічно передуює потраплянню масової амфорної тари на Маслини, якою виступає насамперед херсонеська продукція. Дещо складнішим виявляється узгодження часу побутування скіфської ліпленої кераміки з характерними насічками та проколами під вінцем горщика. Ця категорія матеріалу є масовою та традиційно має широкий хронологічний діапазон. Єдиним виходом у цьому випадку є датування цієї кераміки за супутнім амфорним матеріалом. Ліплена скіфська кераміка залягає в культурному шарі поселення як в межах обвідних стін, так і поза ними. Особливо масове її скупчення прослідковується на території, де розташовувалися напівземлянки. За амфорним матеріалом та за знахідками уламків столового гончарного посуду можна говорити про синхронне співіснування еллінів та варварів у час функціонування тут обвідних стін баштових комплексів. Відповідно, побут та господарська діяльність цього варварського населення не могла не залежати від античної продукції.

Нижня хронологічна межа поселення Маслини також пов'язана з активною варварською присутністю в регіоні. На середину II ст. до н. е. херсонеські територіальні володіння значно зменшуються, поселення Північно-Західної Таврики масово припиняють своє існування в результаті нападу кочовиків. Археологічно на матеріалах поселення Маслини це підтверджується зменшенням та остаточним припинен-

ням надходження масової амфорної продукції після середини II ст. до н. е. Беручи до уваги матеріал другої половини II—I ст. до н. е., що походить саме з території, розташованої поза межами античної кам'яної забудови садиб, можна припустити, що життя тут продовжується у вигляді невеликого відкритого селища седентаризованих пізніх скіфів. Залишки знищеної кам'яної забудови античних садиб так і лишилися покинутими назавжди.

Вибудовуючи загальну картину розвитку поселення Маслини, видається цілком можливим запропонувати такий варіант реконструкції. В середині IV ст. до н. е. Херсонеський поліс розширює свої територіальні володіння у північно-західному напрямку (який, до речі, співпадає з пріоритетними векторами торгівлі на цей час) та заселяє прибережну смугу Таврики майже до Перекопу. За археологічними даними (фрагментами кизил-кобинської кераміки), раніше ця територія була зайнята племенами таврів, які покинули свої заселені місця напередодні приходу херсонеситів, при чому військовий (насильницький) характер колонізації з боку греків археологічно зафіксувати не вдалося. В 40-х рр. IV ст. до н. е. на північних околицях опанованих земель виникає поселення Маслини, завершуючи ланцюг крупних поселень з баштами.

Безперервне існування пам'ятки прослідковується протягом всього III ст. до н. е. За цей час на Маслинах не фіксується капітальних перебудов і нових стратиграфічних горизонтів. В цей період грецьке населення співіснує з осілими кочовиками, при чому кожен етнос займав свою територію (античні садиби з баштами — напівземлянки). Характер цих зв'язків досі лишається незрозумілим, однак очевидним є потужний економічний вплив античного поселення на це варварське селище.

У середині II ст. до н. е. Маслини гинуть внаслідок пожежі від нападу кочовиків. Життя жевріє лише поза межами залишків кам'яної забудови, де продовжують проживати осілі племена варварів. Безперечно, економічна модель цього населення кардинально змінюється, набуває нових рис, не пов'язаних з античною культурою. Таким чином, хронологія поселення Маслини виглядає завершеною та повністю узгоджується з історичними подіями Північно-Західної Таврики за елліністичної доби.

## ВИСНОВКИ



Всебічне вивчення поселення херсонеської хори Маслини, розташованого у Північно-Західній Тавриці, на північному рубежі полісу, дало змогу зробити низку таких висновків. У зв'язку з тим, що пам'ятка не була належним чином залучена до наукового обігу за життя автора розкопок, В. О. Латишевої (1934–2002 рр.), а опублікована інформація вкрай обмежена, а подекуди й застаріла, було опрацьовано значний масив документації та археологічний матеріал.

На підставі цієї роботи здійснено комплексний аналіз матеріальної культури мешканців поселення. Комплексний аналіз залишків архітектурно-будівельної діяльності дозволив виявити та довести наявність єдиного принципу забудови садиб, який полягав у поетапності та дотриманні чіткого плану. Розкопками на поселенні були відкриті будівельні залишки чотирьох таких садиб, в процесі вивчення яких були виділені їх основні структурні елементи, що повторювалися, у цій роботі вдалося прослідкувати певний алгоритм забудови.

Вивчення будівельної діяльності поселення Маслини із залученням аналогій дозволило з'ясувати внутрішню розбудову поселення і на цій підставі запропонувати реконструкцію її просторового розвитку. Башти, обвідні стіни та прилеглі до них приміщення різного призначення, передусім, господарсько-побутового, знаходять найближчі аналогії практично на всіх сусідніх пам'ятках хори Херсонеса Таврійського. Більш того, вони не демонструють суттєвої різниці з аналогічними комплексами позаміського будівництва і в Середземномор-

ському регіоні. Ця обставина дала підставу стверджувати, що на далекій периферії Херсонеського полісу населення чітко дотримувалося універсальних і традиційних прийомів будівництва, притаманних саме цьому центру. Їх витoki слід пов'язувати із планувальною структурою та міською архітектурою Херсонеса, де за тими самими планувальними принципами та в подібній техніці зводилися житлові квартали та велася міська забудова впродовж всього доримського часу його існування. Звідси очевидно що позаміські садиби, на кшталт поселення Маслини, не мали виключно прямих оборонних функцій. Тому одним із вагомих результатів дослідження є висновок про їх трактування як багатофункціональних будівельних комплексів, де башти мали першочергову житлову та господарську функцію. Приміщення, що розташовувалися по периметру внутрішніх дворів, були за рядом типових ознак поділені на господарські та житлові. Слід відзначити, що садиби мали основні елементи внутрішнього благоустрою, а також водогони та криниці, що свідчить про перенесення поселенцями загальноприйнятих життєвих стандартів навіть на далеку полісну периферію.

Заснування поселення Маслини та початок будівельної діяльності визначається за низкою хронологічних показників, якими виступають клейма амфор, чорнолаковий посуд та монети. Одночасний прояв цих елементів припадає на 40-ві рр. IV ст. до н. е., тобто саме в цей час відбувається освоєння території та початок зведення першої південної садиби.

На Маслинах не простежуються сліди погрому 2-ї четвєрти III ст. до н. е. і повторної відбудови пам'ятки. Загибель античного поселення варто пов'язувати з подіями в регіоні вже в середині II ст. до н. е. Цим же часом, наприклад, В. Б. Уженцев датував гибель пунктів херсонеської хори від нападу скіфів [Уженцев, 2006, с. 122].

До окремої категорії будівельних решток належать заглиблені об'єкти, винесені за межі обвідних стін садиб. Відкрите селище представляло собою компактне місце проживання населення, основним заняттям якого була реміснича діяльність. За комплексом матеріальної культури, очевидно, воно близьке пізньоскіфському населенню Центральної Таврики та з'явилося тут вже після гибелі античних садиб у середині

II ст. до н. е. Напівземлянки мали господарсько-житловий характер і містили сліди керамічного та металообробного виробництва. Враховуючи факт відсутності пізньоскіфських шарів кладки в межах античних садиб, варто визначити саме цю територію як місце компактного проживання пізньоскіфського населення на Маслинах.

Виходячи з аналізу будівельних залишків, вдалося також дійти висновку, що на поселенні Маслини не було власного гончарного виробництва. Потреби у відповідній продукції населення задовольняло завдяки кераміці, що надходила з Херсонеса Таврійського. Аналіз масового керамічного матеріалу дозволив виокремити із загального масиву основні вжиткові форми, характерні для побуту позаміського населення полісу в елліністичний час. Керуючись загальноприйнятими критеріями типології кераміки, які, передусім, спираються на її функціональне призначення, окремо проаналізовано основні форми посуду та вироби спеціального призначення. Вивчення будівельної кераміки, а також тари, дозволило зробити висновки про тісні економічні зв'язки Маслин із власною метрополією, а також з тими центрами, з якими була налагоджена торгівля Херсонеса за елліністичної доби. На матеріалі це прослідковується таким чином: переважна більшість амфор на Маслинах належить місцевому херсонеському виробництву, в меншій кількості представлений імпорт зі східно-середземноморських центрів.

Опрацьовуючи масовий керамічний матеріал, вдалося з'ясувати, що у кількісному співвідношенні перевага належить простому глиняному гончарному посуду херсонеського виробництва, який використовувався для зберігання і приготування їжі, а також для сервірування столу. Зокрема, на матеріалах з Маслин розроблено локальну типологію глеків херсонеського виробництва, окремо висвітлено питання їх орнаменталії. Загалом, характерними рисами керамічного комплексу поселення Маслини є масовість, широкий асортимент виробів різного призначення та наслідування виробам середземноморських центрів.

Виходячи з обмеженої кількості виробів, особливо цінувалася на Маслинах чорнолакова кераміка аттичного виробництва, основними формами якої є рибні блюда, миски і канфари. До категорії парадного столового посуду віднесено також



сіролощену кераміку, ймовірно, ольвійського виробництва, яка часто дублювала форми чорнолакових виробів.

Культова кераміка представлена теракотовими статуетками і спеціальними ритуальними посудинами. Теракота здебільшого відображала популярність на поселенні культів, пов'язаних з аграрною тематикою і, ймовірно, була власністю обмеженого кола поселенців. У компактну групу керамічного матеріалу було віднесено світильники, що традиційно використовувалися як освітлювальні прилади протягом всього часу існування пам'ятки. До іншого типу кераміки спеціального призначення віднесено туалетні флакони. Таким чином, з'ясовано, що керамічний комплекс поселення представлений всіма основними формами посуду і виробами спеціального призначення, які забезпечували повною мірою потреби населення.

До окремої групи віднесено ліплений посуд скіфського типу, який знайдено не лише на території відкритого селища, а й у межах садиб. Як масовий матеріал, цей посуд не має чітких хронологічних реперів побутування, що ускладнює визначення ступеня взаємодії еллінів з варварським населенням на Маслинах. Однак, велика кількість посуду негрецького походження на поселенні дозволяє говорити про його широкий побутовий діапазон використання і про певні контакти в різний час різних за етнічним складом груп населення. Встановлено, що на пам'ятці присутні також фрагменти кераміки ще одної етнічної групи населення — таврів, носіїв кизил-кобинської археологічної культури. За сучасним датуванням такого посуду у Північно-Західній Тавриці, зроблено висновок, що це населення проживало тут в період, що передував заснуванню античної пам'ятки.

Особливу увагу в роботі було присвячено економічному розвитку як окремо поселення Маслини, так і Херсонеського полісу загалом. З'ясовано, що основне матеріальне забезпечення підвладних територій з боку Херсонеса відбувалося шляхом товарно-грошових або товарно-обмінних відносин. Власна керамічна продукція полісного центру як товар масово проникала на внутрішній ринок, на поселення хори, одним з яких було Маслини, а також за межі Херсонеської держави, до Ольвії, де вона відома в елліністичних культурних шарах. Вперше відзначено, що керамічний комплекс поселення Маслини демонструє й зворотній вектор міжполісної торгівлі у вигляді

сіролощеного посуду. Враховуючи пограничне розташування пам'ятки, було визначено її стратегічне економічне значення і віднесено до так званої контактної зони, де перетиналися інтереси Херсонеса Таврійського, Ольвії Понтійської та варварів. У зв'язку з цим, наголошено на існуванні та активному функціонуванні північно-західного вектору херсонеської торгівлі та економічних зв'язків між Херсонесом Таврійським та Ольвією в другій половині IV — початку III ст. до н. е.

Для з'ясування місця та ролі поселення Маслини в системі античних пам'яток Північно-Західної Таврики взято до уваги прояви варварської матеріальної культури в межах пам'ятки та на її околицях. Зокрема порушено питання етнічної ситуації в регіоні, взято до уваги специфічний поховальний обряд у курганному могильнику поблизу Маслин.

Як вдалося з'ясувати в результаті проведеного дослідження, поселення Маслини відіграло стратегічну роль у системі археологічних пам'яток Північно-Західної Таврики. Не виключено, що саме гостра необхідність присутності в регіоні Херсонеса Таврійського спричинила появу тут потужної поселенської структури, якою стало поселення Маслини. Провідні зв'язки пам'ятки за весь період її існування проходили по лінії «поліс–хора». Географічне розташуванням Маслин вказує на те, що воно входило до контактної зони на межі хори Херсонеської держави та Ольвії, між якими від середини IV до середини II ст. до н. е. фіксуються економічні зв'язки. Особливо варто відзначити той факт, що поселення Маслини могло відігравати важливу посередницьку роль у торгівлі Херсонеса з Ольвійським полісом, а, можливо, і з варварським населенням.

Таким чином, враховуючи іноетнічні елементи в матеріальній культурі поселення, Маслини слід вважати мультикультурною пам'яткою. Таврська та скіфська кераміка свідчить про етнічну строкатість населення регіону у класичний та елліністичний час. У той же час, очевидно, що основний масив будівельних решток та керамічного комплексу належить грецькому населенню, економіку і побут якого вдалося комплексно дослідити, завдячуючи тому, що поселення було повністю розкопане. А відтак отримані матеріали демонструють повну картину життєдіяльності поселення Маслини, що належить до херсонеської хори у Північно-Західній Тавриці.

## РЕЗЮМЕ



Диссертация посвящена комплексному изучению поселения Маслины, расположенному на северной границе Херсонесского полиса. На основании собранных историографических данных приведена история исследования памятника и обозначен круг проблемных вопросов, связанных с его изучением. Системные раскопки поселения проходили на протяжении 1972 – 1985 гг. под руководством В. А. Латышевой (1934 – 2002 гг.). Представлен детальный анализ главных аспектов материальной культуры древнего населения – строительных остатков и керамического комплекса.

Специфика херсонесских загородных поселений состоит в использовании полифункциональных комплексов с наличием башни как отдельного типа массового усадебного строительства. Главной планировочной единицей, таким образом, выступала отдельная усадьба, состоявшая из башни, к которой примыкал внутренний двор с группой помещений, расположенных по его периметру. Такие строительные комплексы были автономными в бытовом и хозяйственном плане, но все вместе они формировали пространственную и экономическую систему в пределах общих внешних стен. На поселении Маслины было открыто четыре усадьбы с развитой планировкой, которые детально рассмотрены в диссертации. В архитектурном отношении они подчинены правилам городского строительства Херсонеса Таврического и были сблокированы по квартальному принципу. Поэтому очевидно, что загородные усадьбы, по типу поселения Маслины, не имели исключительно прямых оборонительных функций. Поэтому важным результатом исследования можно считать заключение об их трактовке как многофункциональных строительных комплексов, где башни имели первоочередную жилую и хозяйственную функции.

Осуществлен также обзор строительных остатков неукрепленного селища, за пределами обводных стен античных усадеб. На этом участке отсутствовала плотная застройка из камня, зато выявлены полудземлянки и хозяйственные ямы, связанные с постоянным пребыванием здесь позднескифского населения.

Анализ массового керамического материала позволил выделить основные формы посуды, использовавшиеся для быта загородных поселений Херсонесского полиса эллинистического времени, а также создать их локальную типологию. Весь керамический комплекс разделен на строительную керамику, тарную посуду, простую гончарную керамику, парадную столовую посуду, культовую керамику и изделия специального назначения, а также лепную посуду. На основании изучения отдельных групп материала установлены тесные экономические связи Маслин с собственной метрополией, а также с теми центрами, с которыми торговал Херсонес в обозначенное время.

Особое внимание в работе уделено экономическому развитию, как поселения Маслины, так и Херсонесского полиса в целом. Собственная керамическая продукция полисного центра массово проникала на внутренний рынок, а также за пределы херсонесской территории, в Ольвию, где она известна в эллинистических культурных слоях. В работе впервые отмечено, что керамический комплекс поселения Маслины демонстрирует обратный вектор межполисной торговли в виде привозной серолощенной посуды. Учитывая пограничное расположение памятника, было определено его стратегическое экономическое значение, что позволило отнести его к так называемой контактной зоне, где пересекались интересы Херсонеса, Ольвии и варваров. Также сделан акцент на существовании и активном функционировании северо-западного вектора херсонесской торговли, с помощью которого осуществлялись экономические связи между Херсонесом и Ольвией в эллинистическое время.

Для выяснения места и роли Маслин в системе античных памятников Северо-Западной Таврики были взяты во внимание проявления варварских элементов в материальной культуре поселения как в его пределах, так и в округе. Установлено, что именно острая необходимость присутствия Херсонеса Таврического в регионе с целью контроля над территорией практически на границе с хорой Ольвии и варварами повлекла за собой появление здесь мощной поселенческой структуры, какой и стало поселения Маслины.

## SUMMARY



Research of chora of Tauric Chersonesos, which is one of the largest polises of the Northern Black Sea region, is important in the modern ancient archeology. The topic is related to current issues of economic development and the establishment of polis' borders in the period of greatest prosperity in the North-Western Taurica. Among a number of ancient monuments of Chersonesian chora, the Maslyny settlement on the northern border of the chora is of a particular importance.

Excavations of the monument took place in the second half of the 20 century under the direction of V. Latysheva, resulting in accumulation of a large amount of information. However, until now there are no comprehensive studies about the role of this settlement in the system of ancient monuments of the North-Western Taurica and its material culture. At various times, these issues were briefly touched by P. Schultz, A. Schepynskiy, A. Scheglov, but more attention has been paid to urban centers of the region — Kerkinitis and Kalos Limen. Articles of V. Latysheva mainly included a general information about the excavations and there were discussed only certain questions about mass material from the Maslyny settlement. Therefore, not only do we need detailed studying of the building complex and spatial development of the settlement but also adding to scientific use of huge archaeological material from excavations of monuments and studying of its economic base according to recent data. Given the array of collected material from other monuments of the region, it is important to

determine the place of Maslyny settlement among the general system of Chersonesian agricultural extrarurban territory.

The purpose of this paper is to create an overall picture of Maslyny settlement as an integral economic complex, the northernmost among studied sites in the structure of Chersonesian chora, and to reconstruct the material culture of its inhabitants. Scientific innovation of the results is the complex analysis of archaeological materials, which for the first time in Ukrainian historiography became a base for making a generalizing research of full-excavated settlement of Chersonesian chora. It includes historiographical analysis and the main features of the material culture of the population. Features of planning and building of the monument, development of building complex are comprehensively considered; huge ceramic material is analyzed on one principle of consistency; the issue of its chronology and attribution in accordance with current data are highlighted; the information about contacts of Greek population of Maslyny settlement with the barbaric environment is completed. In general, information about the Chersonesian chora in the North-Western Taurica is expanded, the role of Maslyny settlement in the northern periphery of Chersonesian polis in Hellenistic time and its place in the "polis-chora" system are established.

The source base of this paper is presented by the archaeological data obtained over the course of fifteen years of excavations (1972–1986) of Maslyny settlement in an amount of about four thousand units. Among them, prevail the materials processed in the collections of the Museum of Archaeology V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv), Chornomorsky Regional Historical Museum (Chornomorske, AR Crimea), the museum of Dalekivska secondary school (Daleke, AR Crimea).

**The content of the monograph.** The **Preface** proves the relevance of the theme, purpose and objectives of the study, determines chronological and geographical scope of paper, defines its scientific innovation.

**Chapter 1. History of Research of Maslyny Settlement.** In ancient times, North-Western Taurica played an important role in political and economic life of Chersonesos, forming part of its chora. Maslyny settlement was one of the key points in this agricultural area. It is situated on the Tarkhankut peninsula near the Severne



village at Chornomorske region (Autonomous Republic of Crimea) on the coast of the Karkinit's'ka gulf.

The section **1.1. The main stages of archaeological study of Maslyny settlement** includes information about the first exploration on the territory of monument and about systematic excavations, which enabled to distinguish two phases of research. In the subsection **1.1.1. Research of the site in the late 1940s – early 1970s** *the first phase* of archaeological explorations on Maslyny settlement is presented. In 1948, P. Schultz explored this monument and defined it as a fortified settlement of late Scythian culture. In the 1965-1966 Tarkhankuts'ka expedition led by A. Scheglov held the first sweeping of cultural stratum and as a result these settlements, according to ideas of the time, were identified as Scythian fortress that emerged in the middle of the 3<sup>rd</sup> century BC. In 1970, the monuments were re-explored by A. Schepynskiy and O. Cherepanova. The studies have shown that Scythian settlement appeared here on the site of the Chersonesos fortification of the 4<sup>th</sup> century BC. An important result of the first phase of research is that Maslyny settlement become known as the large settlement of Tauric Chersonesos' chora. The subsection **1.1.2. Activities of the squad of Kharkiv University as a part of the North Crimean expedition of IA USSR in 1972-1986** presents the results of systematic excavations of the settlement led by V. Latysheva. Archaeological research of *the second phase* gave substantially new information about the internal layout of the settlement and its material culture. Farmsteads with towers and the surrounding facilities were a major part of ancient Greek monument, which was surrounded by the unfortified settlement. The author of excavations found out that material culture of the settlement was related to Chersonesos polis, but among the findings Scythian pottery was also present. It is archaeologically traced that the settlement was ruined because of attacks of nomads in the middle of the 2<sup>nd</sup> century BC. In general, the achievement of this stage should be considered as the emergence of a sustainable scientific interest in the monuments and the systematic accumulation of archaeological sources.

In section **1.2. The history of research of Maslyny settlement in the context of views on the chora of Tauric Chersonesos** attention is paid to climatic conditions in the region in ancient times that have influenced the location of the settlement and to actual

issues related to the formation and development of Chersonesos' chora. The subsection **1.2.1. Paleogeographic situation in the North-Western Taurica in ancient time** presents the reconstruction of climate conditions of the region in the period when settlements of Chersonesian chora appeared. It was established that they were quite suitable for life and agriculture. In the subsection **1.2.2. Problem issues of formation of Tauric Chersonesos' chora** is covered a current discussion on the causes and process of appearance of the settlements in the region as well as the definition of the term "chora". For a long time in the historiography the idea of a warlike character of land development in the region, which could explain the massive fortification construction on the Chersonesos' chora, where the colonists had to confront local nomads (O. Dashevskaya, A. Scheglov) was supported. However, it is difficult to put together migration aggressive behavior and archaeological realities on the settlements of Chersonesian chora because modern interpretation of construction eliminates their defensive function as basic and refutes the thesis about forced reconquer of the territories from local barbaric population. There are also defined the contribution of V. Latysheva to the research of Maslyny settlement, because a number of her general conclusions are an important part of historiography of the subject.

**Chapter 2. Building complex of Maslyny settlement.** The spatial organization of Tauric Chersonesos' chora is significantly different from the internal organization of agricultural area of other polises in the Northern Black Sea region. The building remains of the Maslyny settlement were discovered completely during the excavation and it is possible to explore them comprehensively and compare objectively with other excavated and explored monuments of the region.

In the section **2.1. Planning and construction features** are analyzed the main elements of the building complex. According to the organization of living space, the settlement is divided into western and eastern parts. The western part of the settlement is represented by the stone buildings. The main unit of the planning is private farmstead, which included the tower with courtyard and a group of buildings. These building complexes were autonomous in domestic and economic terms, forming all together a unified planning and economic system, limited by common external wall.

Subsection **2.1.1. Southern farmstead** contains information about the initial stage of construction activities. South tower with the courtyard and adjacent buildings was located in the southwestern part of the settlement. On the south and west sides this complex was surrounded by external walls. Square-plan tower was built of local stone blocks; in ancient time, it had several floors, as evidenced by a strong foundation, buried in the mainland and the foundation of stone stairs. The construction were strictly adhered to uniform construction technique that is stone blocks were carefully trimmed on all sides using dry masonry, the exterior I was decorated with rustication. Over the entrance there was a room with paving stone, which occupied half the space of the tower. Behind it two adjacent buildings were situated, one of which has had extraordinary interior design and possibly has been used as andron. Similarly to other settlements of Chersonesian chora such towers are dated beginning from the middle of the 4<sup>th</sup> century BC. The central part of the complex occupies courtyard with the area of 150 square meters and is paved with limestone plates. For improvement of the farmstead, there was arranged water supply. Along the perimeter of the yard there were built sixteen rooms with small areas. All masonry is characterized by the only technique : stones of various sizes were attached using clay solution. The majority of these buildings have household purpose, based on the characteristics of ceramics and a set of household items detected there. Only some of them were probably residential, because there are specific household items and fireplace for heating and cooking.

The subsection **2.1.2. Western farmstead** presents characteristics of western tower with surrounding buildings. One of the tower rooms also had extraordinary design that indicates its specific purpose. The building complex of the western towers compared with the southern farmstead does not have such a regular structure. To the main functional role on the western farmstead also serves a tower with the courtyard and surrounding buildings that have mainly household purposes. Large areas of interior space were occupied by pavement of courtyard, where were found constructions buried into the surface : pit lined with stone plates, probably with household purpose. For life improvement there was build a plumbing and established relationship with neighboring complexes.

In the subsection **2.1.3. Eastern farmstead and northern part of settlement** are characterized the building remains at appropriate sites within the external walls of the ancient settlement. Eastern tower provided the livelihoods of buildings of the southeastern part of the settlement. It is characterized by a low degree of preservation, but judging by several features, this building has been constructed in the traditional technique for such structures. Exit from the tower is focused on the courtyard, which was build up around the perimeter of the small-area buildings. North tower at the time of excavations does not survive, but it was found out that there were adjoined buildings there, some of which have been discovered during excavations. The northern part of the settlement had a very tight construction. Due to its partial preservation, it is difficult to tell the relationship between the individual buildings. As in neighboring complexes, there was a courtyard, built on the perimeter of various rooms.

Towers, external walls and adjacent buildings for various purposes from the Maslyny settlement are similar in almost all neighboring monuments of Tauric Chersonesian chora (Belyaus, Kalos Limen, Kulchuk, Chayka). Given the characteristics of the constructions of the monuments at Chersonesian chora obvious from the example of Maslyny settlement, it was found out that such farmsteads in architectural and planning bearings had subordinated to the algorithm of urban buildings of Tauric Chersonesos (A. Scheglov) and really had been blocked according to the quarterly principle commonly used there (A. Buyskyh). The elements of such blocking are the housing and household buildings, constructed on a united regular principle. To the infrastructure of Maslyny settlement also belongs the main street, which apparently took place between the southern and western farmsteads and had a width of about 5 m. Thus, the farmsteads of Maslyny settlement were complicated multifunctional complex where the towers had primarily housing and household function, and only afterwards a defensive one.

The section **2.2. Household and dwelling objects outside the ancient farmsteads** is a review of some building remains at the unfortified site, mainly in the eastern part of the settlement. There was no thick and regular stone construction, but there were found semi-dugouts and household pits associated with permanent stay of barbaric population. Probably, this Late-Scythian building com-

plex from the Maslyny settlement has much in common in arranging of objects and ceramic complex with the known synchronous monuments of the region. It is assumed that ancient farmsteads and barbarian buildings existed simultaneously, but on this territory there are no reliable chronological evidences which would enable us to talk about the coexistence of ethnic groups within one monument for some time of its existence.

**Chapter 3. Ceramic complex of the settlement.** The analysis of building remains of household purpose attests that there was own pottery at the Maslyny settlement. The populations satisfy their needs in such products through ceramics, which transported mainly from Tauric Chersonesos. Through a detailed study of this material from the Maslyny settlement, we found out the scope of usage of ceramics within a one settlement of Chersonesian chora throughout the period of its existence and explored the range of popular forms that were characteristic for the Hellenistic period, establishing the correlation of imported and local products, belonging exclusively to Chersonesoan production.

The section **3.1. Building ceramics** reveals that this category of material, the tiles, limited represented on the settlement, but Chersonesos and Sinopa products also can be found there. In the subsection **3.2. Containers** are considered the basic ceramic forms made for a long-term storage.

**3.2.1. Amphorae.** Ceramic amphora is the most common form of ceramics on Maslyny settlement, as well as on the other monuments of Chersonesos' chora. Amphorae are almost equally found in houses, household buildings within farmstead and beyond. The most of them represented by Chersonesos local production and few of them were import from the Eastern Mediterranean centers. Chersonesian amphorae appeared in the settlement during the existence of farmsteads. Due to the fact that stamps traditionally has been the main feature for the chronology, a special attention is paid to the earliest arrivings of containers into this settlement from Chersonesos (by V. Kac). Based on the findings, we can say that the founding of Maslyny settlement and the beginning of construction activities can be dated not later than three quarter of 4<sup>th</sup> century BC. Imported containers represent limited series from Sinop, Heraclea Pontica, Thasos, Samos, Cnidus, Erythrae and mark mainly the earliest stage of existence of monument. Chronologically latest amphorae obtain distin-

guished morphology and represent products of Chersonese and Sinop which are dated beginning from the middle of the 2<sup>nd</sup> century BC.

**3.2.2. Pithoi.** This kind of containers represented products of two types that differ in morphology and composition of molding mass. **3.2.3. Flasks.** Analysis of this specific ceramic forms that can be attributed to a small container, showed that on the Maslyny settlement there were three types of such products, which differ primarily in parameters. All of them are products of Chersonesian ergasteria. It was found out that this form was also known outside Chersonesian polis, particularly in Olbia.

In the section **3.3. Commonware** are given characteristics of this pottery and proposed a typology of cooking ware and tableware. The subsection **3.3.1. Cooking ware** presents various pots and pans used for cooking and storing food. In general, it is typical for synchronous monuments of the region.

**3.3.2. Table-ware** is represented mainly by bowls and jugs used for table setting and made in Chersonesos. It is estimated that the dishes represented typical set of forms. Seeing that in the ceramic complex of Maslyny settlement present in a significant number of jugs, its detailed typology, containing eight types, differ in morphology is proposed. Separately the ornamentation of Chersonesian jugs is considered; linear, floral and combined ornaments are distinguished. Linear ornament was widespread and made mainly on the engobe products. Ornament in the form of plant scrolls, garlands or twigs occurs less frequently and belongs to the local imitation of Hadra style distributed in the Eastern Mediterranean by the Hellenistic time. Compound ornament of the products combines stripes and floral motifs, apparently borrowed from imported products.

**3.3.3. Thick-walled ware.** Here we subsume louteriae and mortariae, conduct analogies with the known monuments and find their origin from Chersonesos and Sinop. This group of thick-walled ware includes also one hydria.

**3.4. Ceremonial tableware.** This category includes Attic black-glazed ware and grey-ware pottery. **3.4.1. Attic black-glazed ware.** The main forms of black-glazed pottery on the Maslyny settlement are open vessels for food and drink, especially fish-plates, bowls and kantharoi. Due to its well-known chronology based on the materials of Athenian agora and settlements Chersonesian chora (L. Hannestad, H. Blinkenberg Hustrup, V. Stolba, E. Popova,



S. Kovalenko, T. Egorova) it is defined that they have been used from foundation of the Maslyny settlement till its ruin.

The subsection **3.4.2. Grey-ware pottery** presents a compact group of products, which consist of open and closed forms. By the method of analogies it is established that this pottery belongs to Olbian production and therefore imported to Chersonesos. It is possible that Chersonesos was an intermediary point from which this pottery proceeded to the settlements of its chora, seeing the economic contacts between Olbia and Chersonesos in 4<sup>th</sup> century BC.

In the section **3.5. Cult ceramics and special products** is presented the analysis of the specific forms that has had specific functions in the everyday life of the ancient Greeks. The subsection **3.5.1. Cult ceramics** contains information about the terracotta figures from the Maslyny settlement, which mainly reflects the agrarian theme and about thymiateria that traditionally was used in ritual activities. **3.5.2. Lamps and small ceramic forms.** There are found black-glazed, commonware and handmade lamps, also fixed one bone product at Maslyny settlement. Another type of special ceramics includes toiletries bottles for storage of aromatic oils made in Chersonesos and fragment of drinking bowl. It shows traditional life of the Greek population in the remote periphery.

**3.5.3. Clay wares for crafts.** These include spindles and sinkers proving the development of spinning and weaving in Maslyny settlement and have various forms. These products have the nearest analogy at the neighboring settlements of Chersonesian chora (Pans'ke I).

The section **3.6. Handmade pottery** is dedicated to the analysis of groups of Late Scythian and Taurus ceramics. All Scythian products present thick-walled, crudely made vessels of various shapes. Classification of this ceramics is consistent with developments of V. Stolba and based on collection from Pans'ke I. Materials from Maslyny settlement comply with it and sometimes enrich them. The majority of the vessels is presented by pots of various shapes, decorated of the typical ornament. The pottery from Maslyny settlement has traces of interethnic contacts in the region, however, as the massive material has no clear chronological limits, thus making it difficult to determine the interaction between the Greeks and the Scythians. We also classified the group of Kizil-Koba pottery here. It represents isolated fragments of ornamented products. Modern restricted ar-

chaeometry makes it possible to claim that Taurus occupied this area in the period before the arrival of the Greek population.

**Chapter 4. The place and role of Maslyny settlement among the ancient monuments of the North-Western Taurica.** In the section 4.1. **Maslyny settlement and organization of Tauric Chersonesos' chora** are considered the basic vectors of economic relations of Maslyny settlement in the structure of Chersonesos polis. The subsection 4.1.1. **Relations of the settlement in the "polis-chora" system** reveals the existence and level of the contacts of Maslyny settlement with Chersonesos according to the main features of the material and spiritual culture. It is established that the building of the area the one farthest from the center, which was the northern border of the state, was conducted according to the accepted principles for all polis. This means that Maslyny settlement was a typical Chersonesian countryside, having regular building with characteristic farmsteads, blocked according to the quarterly principle. Ceramic complex of Maslyny settlement was also similar to the Chersonesian by the main features. There are also dominated transport packaging amphorae and mass scale cooking ware and tableware made in Chersonesian ergasreria. This observations are confirmed by several findings of coins of Chersonesian coinage that also prove internal trade on the outline area. Furthermore, few elements of spiritual culture of people also had Chersonesian features.

Another vector of relations is disclosed in subsection 4.1.2. **Interpolis economic contacts in the Northern Black Sea region : Chersonesos—Olbia and Maslyny.** Analysis of the huge archaeological material from Maslyny settlement helped to decide this issue in a new way and to establish the level of relations between Olbia and Chersonesos polis. This fact allows reconstructing the role of the settlement as a probable and necessary and thus the most appropriate transit point in these contacts. In the development of hypotheses of M. Zolotarev about economic contacts between polises, we can underline the fact that on the one hand in Olbia there is tableware, in particular jugs and other products made in Chersonesos, and Olbian gray-ware pottery from Maslyny settlement on the other. On the base of the results, it was decided to revise the known thesis about Charsonesian and Olbian conflict that contradicts of archaeological evidences. Assuming that the chorai of both polises were bordering at the Perekop area, we can assume

as highly probable not only the existence of a stable north-western vector of Chersonesian trade from the foundation of Maslyny settlement, but also the existence of a contact zone, where crossed political and economic interests of both centers.

In the section **4.2. Greek—barbarian contacts** is determined another direction of relations of Maslyny settlement. Unlike a number of ancient monuments in the region, where Late Scythian cultural stratum (Kara-Tobe, Chaika, Belyaus) can be seen, this settlement is a one-stratum one. We failed to find the Greek necropolis near the monument in all the years of research; however, an additional interpretation the barbaric barrow necropolis near the settlement is needed. It is difficult to talk about the synchronicity of its existence with the ancient Maslyny settlement, because it is impossible to date it on the basis of the inventory due to insufficient research and low informative artifacts. Nevertheless, the presence of such monuments in the North-Western Taurica, particularly near the northern outskirts of Chersonesian polis, indicates the stay the barbarians there and the possible coexistence of the inhabitants in a limited period.

In the section **4.3. Chronology of the settlement** is established the absolute chronology of the settlement based on the complex analyze of archaeological sources.

**Conclusions.** Comprehensive study of Maslyny settlement of Chersonesian chora in the North-Western Taurica has allowed to make a number of following conclusions. As the monument was not completely discovered in the form of monographs during the lifetime of the author of the excavation (V. Latysheva (1934–2002)), and information that has been made public, is limited, and sometimes old, accounting documentation and elaborated massive archaeological materials were studied. Research of building activity of the settlement made it possible to determine its internal construction and to reconstruct its spatial development. Towers, external walls and adjacent buildings with various functions have analogy almost among all known neighboring monuments of Chersonesian chora. Moreover, they do not show a significant difference with similar countryside complexes in the Mediterranean. Synthesis of information shows that countryside farmsteads, like Maslyny settlements had no general defense functions and can be interpreted as a multi-

function building complexes. Buried objects outside the external wall classified to a certain category of building remains. This territory should be defined as a place of compact residence of barbaric population.

Analysis of huge ceramic material made it possible to distinguish the basic forms, typical for the everyday life of the countryside population of the polis beginning from the second half of 4<sup>th</sup> century BC to the middle of the 2<sup>nd</sup> century BC. The paper analyzes of the main forms of ware and special ceramic products has established close economic relation of Maslyny settlement and Chersonesos and those centers, with which it traded at Hellenistic time. Special emphasis is made on the economic development of Maslyny settlement in particular and Chersonesian polis in general. Ceramic production of this polis center on a massive scale came as goods to the settlements of chora and beyond of Chersonesian area, namely to Olbia, where it is known in the Hellenistic stratum. For the first time, it is noted that the ceramic complex of Maslyny settlement also demonstrates the reverse vector of interpolis economic relations in the form of imported grey-ware pottery. Given the border location of the monuments its strategic and economic importance were defined. It was determined as a site that is close to the contact zone where interests of Chersonesos, Pontic Olbia and barbaric population meet. In this regard, we underline the existence and active functioning of north-western vector of Chersonesian trading in which Maslyny settlement could have played a mediating role.

To establish place and role of Maslyny settlement in the system of ancient monuments of the North-Western Taurica the barbaric material culture within the monument and its outskirts is considered. As we managed to establish, Maslyny settlement has had an important role in the system of region's archaeological sites. It is possible that a strong need in presence of Tauric Chersoneson in the region and in control over the territory that borders with Olbian area and barbarians, led to the founding of such large settlement formation that was the Maslyny settlement.

# ДОДАТКИ



## ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСЕЛЕННЯХ ГРОТИ ТА СКЕЛЯСТЕ

Поселення Гроти розміщене на відстані 7,5 км на північний схід від с. Міжводне Чорноморського району АР Крим і досліджувалося в 1973 – 1975 рр. та 1982 – 1983 рр. Харківським загоном Північно-Кримської експедиції ІА АН УРСР. Поселення знаходилося на високому крутому березі, здіймаючись над рівнем моря більш ніж на 10 м. З південно-західного боку воно обмежувалося глибокою балкою, а з південно-західної сторони рубежем була звивиста берегова лінія. За висновками проведених досліджень, поселення не мало кам'яного укріплення, а головним будівельним матеріалом тут було дерево і глина [Латышева, 1982, л. 12]. Переважна кількість знахідок представлена керамічним матеріалом. У ньому особливе місце посідали фрагменти херсонеської черепиці (сотні уламків), часто з клеймами. До масового матеріалу з Гротів належать також амфори, переважно також херсонеського виробництва [Латышева, 1976, л. 19]. Серед інших центрів присутні Синопа та Фасос. Окремо слід відзначити велику концентрацію клейм на ручках амфор. Амфорний матеріал з Гротів виявився цікавим ще й тому, що в його масиві зафіксовано велику кількість діпінті, виконаних червоною фарбою [Латышева, 1974, л. 29].

Кухонний та столовий посуд не був представлений у такій кількості. В його масиві значний відсоток становлять фрагменти глеків, миски та лутерії херсонеського виробництва. До нечисленної групи посуду з поселення Гроти відноситься чорнолакова кераміка типових форм. Досить численною виявилася група ліпленої кераміки, яка за кількістю поступалася лише амфорам і черепиці. Хронологічні рамки існування поселення Гроти були поставлені за знайденою в ролі підйомного матеріалу монетою, що належить до херсонеської чеканки і датується, за визначенням А. М. Гілевич, кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е. [Латышева, 1973, л. 22]. Інший матеріал був представлений світильниками, грузилами, прясельцями — типовими речами для синхронних поселень регіону. Серед металевих речей відомі залізні ножі, серпи, риболовні



гачки, втулка від спису, наконечники стріл, цвяхи, заклепки [Латышева, 1974, л. 30]. За попередніми висновками В. О. Латишевої, поселення Гроти відіграло роль торговельного посередника між Херсонесом і пам'ятками Північно-Західної Таврики, було своєрідним торгівельним пунктом із закупівлі та збуту амфорної тари й черепиці.

У 1973 р. також проводилися дослідження поселення Скелясте, відкритого на відстані 10 км на північний схід від с. Міжводне на високому скелястому березі однойменного урочища. Будівельних решток на поселенні зафіксовано не було, ймовірно, у зв'язку з обмеженою площею дослідження. Зокрема слідів кам'яної забудови не знайдено. Зате у великій кількості був представлений керамічний матеріал: амфори, херсонеські глеки, миски, чорнолаковий посуд, ліплені горщики. Наразі точно датувати поселення з урахуванням нових даних немає можливості. На час дослідження Скелястого В. О. Латишева датувала його появу кінцем IV—III ст. до н. е. і не виключала багаточаровість пам'ятки, що робить неможливим поки що встановити час його загибелі: в культурному шарі, окрім типових для поселень херсонеської хори речей, були знайдені ребристі амфори, посуд з лінійно-хвилястим орнаментом, полив'яна кераміка [Латышева, 1973, л. 25]. У 2007 р. на поселенні Скелясте були проведені магнітні розвідки, в результаті яких знято точний план садиби [Смекалова, 2009, с. 6; Смекалова, 2011, с. 28]. Але необхідність проведення повномасштабних розкопок на цих пам'ятках херсонеської хори досі актуальна, зважаючи, перш за все, на їх природну руйнацію.

## Додаток 2

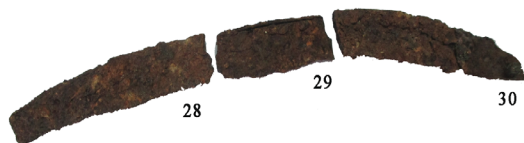
**ВИРОБИ З МЕТАЛУ**

1–19 — цвяхи, 20 — фрагмент залізного кільця, 21–22 — наконечники стріл, 23 — виріб з мідного сплаву, 24–27 — фрагменти сільськогосподарського реманенту (залізо); 28–31 — фрагменти серпів.

## Додаток 3

**ВИРОБИ З КАМЕНЮ**

1–5 — точильні камені; 6, 7, 10, 11 — рибацькі грузила; 8, 9 — камені-терочники; 12, 13 — фрагменти зернотерок.





(В. И. Кац, М. В. Иващенко, С. Ю. Монахов)

## ΦΑΣΟΣ

2

*Аналогии:* Вон 1957, № 981.Магистрат **Κλεοφῶν** относится к третьей группе (9-й этап клеймения).*Датируется:* в пределах 322–315 гг. до н. э. [Кац, 2007, с. 416, прил. II].

Κλεοφῶν  
 Факел→.  
 Θασιῶν

## ΡΟΔΟΣ

21



M-1973 16/I очаг.

**Новый штамп.**Фабрикант **Ἀγησικλῆς 1** относится к I ХГ.*Датируется:* вторая треть III в. до н. э. [Кац, 2007, с. 419, прил. III].

Ἀγ[ησι]-  
 κλεῦς  
 ←

## ΣΙΝΟΠΑ

89



ККТ-783.

*Аналогии:* IOSPE III, № 943.Астином **Ἀισχρίων τοῦ Ἀρτεμιδώρου** относится к VII-A МХГ.*Датируется:* рубеж III—II вв. до н. э. [Кац, 2007, с. 436, прил. VII].

Ἀστυνομοῦντος  
 Ἀισχρίωνος τοῦ Канфар.  
 Ἀρτεμιδώρου  
 [Ἀνθεστήριος]

90



ККТ-967.

*Аналоги:* IOSPE III, № 1019.Астином **Ἀνθεστήριος τοῦ Νουμηίου** относится к VI-A МХГ.*Датируется:* концом 50-х гг. III в. до н. э. [Кац, 2007, с. 435, прил. VII].

[Ἀστυνό]μου  
[Ἀνθεσ]τηρίου Ακροστιλῆι.  
[τοῦ Νουμ]ηίου  
[Μένω]ν

91



ККТ-885.

*Аналоги:* Сююр-таша; «Крутой берег» [Федосеев, 2000, с. 204, табл. 1, № 2].Астином **Ἀνθεστήριος τοῦ Νουμηίου** относится к VI-A МХГ.*Датируется:* концом 50-х гг. III в. до н. э. [Кац, 2007, с. 435, прил. VII].

[Ἀστυνό]μου  
[Ἀνθεσ]τηρίου Ακροστιλῆι.  
[τοῦ Νου]μηίου  
[Φιλέμ]ων

92



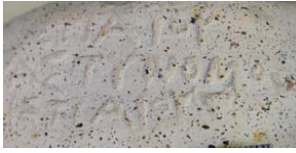
ККТ-1306.

*Аналоги:* IOSPE III, № 1052-71056; Истрия [Conovici, 1998, pl. XIII/173]; Синопа [Garlan, 2004, p. 172, № 276].Астином **Ἀντιμάχος II** относится к V-B МХГ.*Датируется:* в пределах 60-х гг. III в. до н. э. [Кац, 2007, с. 435, прил. VII].

[Ἀραβος] Ρογί.  
ἀστυνόμου  
Ἀντιμάχου



93



Ἰστιαίου  
ἀστυνόμο[υ]  
Ἰστιαίου Κανφάρ.

ККТ-1311.

*Аналогии:* Елизаветовское городище 2004 (XXXIV – № 197).

Астином Ἰστιαίος III относится к VI-A МХГ.

*Датируется:* концом 50-х гг. III в. до н. э. [Кац, 2007, с. 435, прил. VII].

94



Ἀστυνόμου  
Πυθοχρήστου Ακροστιλῆι.  
Τοῦ Ἀπολλωνίδου  
Πρώτος

ККТ-886.

*Аналогии:* IOSPE III, № 7402-7408.

Астином

Πυθόχρηστος τοῦ Ἀπολλωνίδου относится к VI-A МХГ.

*Датируется:* концом 50-х гг. III в. до н. э. [Кац, 2007, с. 435, прил. VII].

95



[ - - ]  
[ - - ] Орёл на дельфине.←  
[ - - ]

ККТ-129.

**Не читается**

*Датируется:* концом 60-х – 40-ми гг. IV в. до н. э. [Кац, 2007, с. 434, прил. VII].

96



ККТ-1204.

Θ

**2 (6951, 6969)**

Во всех трех списках время бытования астинома ZHNIS O AΠOΛΛOΔΩPOY определено в пределах конца 50-х – начала 40-х гг. III в. до н. э. (Fedoseev, 1999 – 248 г.; Conovici, 1998 – V b MXГ и Garlan, 2004 – VI B MXГ). Однако имеются основания понизить датировку до конца 40-х гг. этого столетия [Кац, 2007, с. 435, прил. VII, 7]



ΑΣΤ.....  
ZHNIOCTOY трофей  
ZHNIOCTOY  
AΠOΛΛOΔΩPOY  
AΠ .....

Ἀστ[υνόμου]  
Ζήνιος  
τοῦ τροφεί  
<Ζήνιος τοῦ >  
Ἀπολλοδώρου  
Ἀπ[-----]

**4 (6960)**

Астином Iphis 1 отнесен Н. Ф. Федосеевым к 331 г. до н.э. [Fedoseev, 1999]. Согласно «высокой» хронологии он датируется либо концом 20-х – первой половиной 10-х гг. IV в. до н.э. [Garlan, 2004 – III A MXГ], либо серединой последнего десятилетия [Conovici, 1988 – II с MXГ]. Последняя датировка наиболее приемлемая на сегодняшний день [Кац, 2007, с. 434, прил. VII, 4].



ΑΣΤΥΝ.....  
ΙΦΙΟΣ.....  
ΠΡΩΤΟΣ.....

ἄστυν[όμου]  
Ίφιος  
Πρώτος

**5 (6948)**

Астином ΛΕΩΜΕΔΩΝ Ο ΕΠΙΔΗΜΟΥ отнесен Н. Ф. Федосеевым к 265 г. до н. э. [Fedoseev, 1999]. Согласно «высокой» хронологии он датируется либо второй половиной 40-х [Conovici, 1988 – V с MXГ], либо серединой 30-х гг. III в. до н. э. [Garlan, 2004 – VI C2 MXГ]. Последняя датировка наиболее приемлемая на сегодняшний день [Кац, 2007, с. 435, прил. VII, 7].



...ΥΝΟΜΟΥ  
ΛΕΩΜΕΔΩΝΤΟΣ  
ΤΟΥ ΕΠΙΔΗΜΟΥ  
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ всадник

[ἄστ]υνόμου  
Λεώμεδντος  
τοῦ Ἐπιδήμου  
Διονυσίου  
всадник

## ХЕРСОНЕС ТАВРИЧЕСКИЙ

97



[Αγ]ασικλέος  
[ἀ]στυνόμου

97



[Αγα]σικλέος  
[ἀστυ]νόμου

97



[Αγασι]κλέος  
[ἀστυ]νόμου

97



Ἀγα[σικλέος]  
ἀστ[υνόμου]

M-1977-30|12.

*Аналоги:* IOSPE III, № 55-67;

Кац, 1994, таб. I-2, 4.

Астином Ἀγασικλῆς относится к I-Г МХГ.

*Датируется:* 90-е гг. III в. до н. э.

[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1977-182|42.

*Аналоги:* IOSPE III, № 55-67;

Кац, 1994, таб. I-2, 4.

Астином Ἀγασικλῆς относится к I-Г МХГ.

*Датируется:* 90-е гг. III в. до н. э.

[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1979-5|61.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-2, 7.

Астином Ἀγασικλῆς относится к I-Г МХГ.

*Датируется:* 90-е гг. III в. до н. э.

[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1973-135|III, 3.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-2, 7.

Астином Ἀγασικλῆς относится к I-Г МХГ.

*Датируется:* 90-е гг. III в. до н. э.

[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



Ἀγα[σικλέος]  
ἄστ[υνόμου]

97



Ἀγα[σικλέος]  
ἄστ[τυνόμου]

97



[Ἀθα]ναίου  
[Εἰσεμ]ποί[ον]

97



[Ἀθα]ναίου  
Εἰσεμποί[ον]

M-1978-2|53.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-2, 7.

Астином Ἀγασικλής относится к I-Г МХГ.

*Датируется:* 90-е гг. III в. до н. э. [Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1974-217|III, 1.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-2, 9.

Астином Ἀγασικλής относится к I-Г МХГ.

*Датируется:* 90-е гг. III в. до н. э. [Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1975-29|I, 16.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-3, 5

Астином Ἀθαναίος относится к I-Г МХГ.

*Датируется:* 90-е гг. III в. до н. э. [Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1973-61|I, 1.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-3, 5

Астином Ἐυκλείδας относится к I-Г МХГ.

*Датируется:* 90-е гг. III в. до н. э. [Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



M-1981-89|105.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-7, 3.  
Астином **Ἄισχίνας** относится  
к I-B МХГ.

*Датируется:* последнее  
десятилетие IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

[Ἄ]ισχίνα  
[ἄ]στ[υ]νόμου]

97



M-1973-11|III, 2.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-7, 3.  
Астином **Ἄισχίνας** относится  
к I-B МХГ.

*Датируется:* последнее  
десятилетие IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

[Ἄισ]χίνα  
[ἄ]στυνόμου]

97



M-1973-63|III, 2.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-12, 3.  
Астином **Ἀπολλάθεος** относится  
к I-B МХГ.

*Датируется:* последнее  
десятилетие IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

[Ἀπολ]λαθέ(ου)  
[ἄ]στυνομοῦ]ντος]

97



M-1979-83|99.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-12, 5.  
Астином **Ἀπολλάθεος** относится  
к I-B МХГ.

*Датируется:* последнее  
десятилетие IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

Ἀπολλα[θέ(ου)]  
ἄστυνομο[ῦντος]

←

97



Ἀπο[λλαθέο(υ)]  
 ἄστυ[νομοῦντος]  
 ←

M-1975-65|I, 14.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I–12, 6.  
 Астином Ἀπολλάθεος относится к I–B МХГ.

*Датируется:* последнее десятилетие IV в. до н. э.  
 [Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



[Ἀστυνόμου]  
 [Ἀπολ]λω[νίδα]  
 [τοῦ Ἀ]πολ[λωνίου]

M-1981-108|100.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I–17, 1.  
 Астином Ἀπολλωνίδα τοῦ Ἀπολλωνίου относится к I–B МХГ.

*Датируется:* последнее десятилетие IV в. до н. э.  
 [Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



Ἀπολλωνί[ου]  
 ἄστυνόμο[υ]

M-1979-195

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I–20, 1.  
 Астином Ἀπολλώνιος относится к I–B МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
 [Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



Ἀπ[ολλωνίου]  
 ἄστ[υνόμου]

M-1981-80|101.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I–20, 3.  
 Астином Ἀπολλώνιος относится к I–B МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
 [Кац, 2007, с. 442, прил. X].



97



Ἀπολλ[ωνίου]  
ἀστυ[νόμου]

97



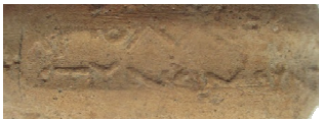
Ἀ[πολλωνίου]  
ἀσ[τυνόμου]

97



Ἀπολλωνί[ου]  
ἀστυνόμο[υ]

97



Ἀπολλ[ωνίου]  
ἀστυνομοῦ[ντος]

M-1980-281|99.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-20, 5.  
Астином Ἀπολλώνιος относится  
к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1981-91|107.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-20, 5.  
Астином Ἀπολλώνιος относится  
к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1973-18|III, 1.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-20, 5.  
Астином Ἀπολλώνιος относится  
к I-Б МХГ.

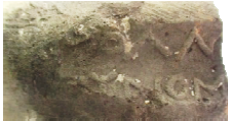
*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1977-186|46.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-20, 9.  
Астином Ἀπολλώνιος относится  
к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



[Ἀπ]ολλ[ωνίου]  
[ἄσ]τυνομ[οῦντος]

M-1979-136|95.

*Аналогии:* Кац, 1994, таб. I-20, 9.  
Астином Ἀπολλώνιος относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



[Ἀπολλωνί]ου  
[ἄστυν]ομοῦντος

M-1979-178|A<sup>2</sup>.

*Аналогии:* Кац, 1994, таб. I-20, 9.  
Астином Ἀπολλώνιος относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



Ἀπολλ[ωνίου]  
ἄστυνο[μοῦντος]

M-1980-136|I<sup>2</sup>.

*Аналогии:* Кац, 1994, таб. I-20, 10.  
Астином Ἀπολλώνιος относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



Ἀπολλω[νίου]  
ἄστυνο[μοῦντος]

M-1974-15|III, 8.

*Аналогии:* Кац, 1994, таб. I-20, 11.  
Астином Ἀπολλώνιος относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



Ἀπολλ[ωνίου]  
ἀστυν[όμου]

97

M-1978-74/ 72.

*Аналогии:* Кац, 1994, таб. I-20, 1.  
Астином Ἀπολλώνιος относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].



Ἀ[πολλωνίου]  
ἀστυνομοῦ[ντος]

97

M-1980-h<sup>2</sup>, № 109.

*Аналогии:* Кац, 1994, таб. I-20, 11.  
Астином Ἀπολλώνιος относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].



[Ἀπολλ]ωνίου  
[ἀστυνο]μοῦντος

97

*Аналогии:* Кац, 1994, таб. I-20, 9.  
Астином Ἀπολλώνιος относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].



Ἀπολλ[ωνίου]  
ἀστυн[όμου]

M-1978-74/ 72.

*Аналогии:* Кац, 1994, таб. I-20, 1.  
Астином Ἀπολλώνιος относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



[Ἀπολ]λωνίου  
[ἀστυνόμου]

97



[Βα]θύ[λλου]  
ἀστυ[νόμου]

97



[Βα]θύ[λλου]  
ἀστυ[νόμου]

97



[Βαθ]ύλλ[ου]  
[ἀστ]υνό[μου]

M-1978-74/ 72.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. I-20, 1.  
Астином Ἀπολλώνιος относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1976-158/III, 27.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XIII, 1-32, 1.

Астином Βάτυλλος относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1984-89/131.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XIII, 1-32, 2.

Астином Βάτυλλος относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1981-92/

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XIII, 1-32, 3.

Астином Βάτυλλος относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



Δαμοκλέ[ος]

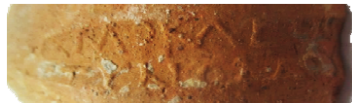
ἀστυνόμο[υ]

97

M-1974-243/III, 10.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XIII, 1–34, 2.

Астином Δαμοκλής относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э. [Кац, с. 2007, 442, прил. X].

Δαμοκλέ[ος]

ἀστυνόμο[υ]

97

M-1981-86/104.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XIII, 1–34, 2.

Астином Δαμοκλής относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э. [Кац, 2007, с. 442, прил. X].

Δαμοκλέ[ος]

ἀστυνόμο[υ]

97

M-1974-III-8/№ 140.

*Аналоги:* Кац 1994, Таб. XIV, 1–34, 5.

Астином Δαμοκλής относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э. [Кац, 2007, с. 442, прил. X].

[Δα]οκλέ[ος]

[ἀστυ]νόμ[ου]

M-1978-III-8 п У1.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XIV, 1–34, 6.

Астином Δαμοκλής относится к I-Б МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э. [Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



Δα[μοτελεῖος]  
ἀστυνόμο[υ]

97



[Δ]αμοτελ[εῖος]  
[ἀ]στυνόμ[ου]

97



Δα[μοτελεῖος]  
ἀστ[υνόμου]

97



[Δα]μοτελεῖος]  
[ἀσ]τυνόμου]

M-1978-III-269/π V.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XIV,  
1–35, 1.

Астином Δαμοτέλης относится  
к I-Г МХГ.

*Датируется:* 90-е гг. III в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1980-35/V 2.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XIV,  
1–35, 1.

Астином Δαμοτέλης относится  
к I-Г МХГ.

*Датируется:* 90-е гг. III в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1980-35/V 2.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XIV,  
1–35, 1.

Астином Δαμοτέλης относится  
к I-Г МХГ.

*Датируется:* 90-е гг. III в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

M-1981-31/101.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XIV,  
1–35, 3.

Астином Δαμοτέλης относится  
к I-Г МХГ.

*Датируется:* 90-е гг. III в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].



97



Ἡρα[κλειῶ]  
ἀστ[υνόμου]

97



[Ἡρακλ]εῖου  
[ἀστ]υνόμου

97



Ἡρ[ακλειῶ]  
ἀστ[υνόμου]

97



[Ἡρακλειῶ]  
[ἀστυνομ]ῦντος

М-1978-259/П У.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XVIII,  
1-47-48, 5.

Астином Ἡράκλειος I относится  
к I-В МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

М-1979-29/95.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XVIII,  
1-47-48, 5.

Астином Ἡράκλειος I относится  
к I-В МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

М-1975-80/I-16.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XIX,  
1-47-48, 11.

Астином Ἡράκλειος II относится  
к I-В МХГ.

*Датируется:* последнее  
десятилетие IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

М-1981-№ 98.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XX,  
1-47-48, 16.

Астином Ἡράκλειος II относится  
к I-В МХГ.

*Датируется:* последнее  
десятилетие IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



Ἡρακλείου]  
[ἀσ]τυνομῶν[τος]

97



[Ἡρ]ογείτου  
[ἀσ]τυνόμου]

97



Ἡρ[ογείτου]  
ἀσ[τυνόμου]

97



[Ἡρ]οξέ[νου]  
[ἀστυν]όμου

М-1976-206/III, 22.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XX,  
1–47–48, 16.

Астином **Ἡράκλειος II** относится  
к I–B МХГ.

*Датируется:* последнее  
десятилетие IV в. до н. э.

[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

М-1975-III/11, № 22.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XXI,  
1–52, 5.

Астином **Ἡρώγειτος** относится  
к I–B МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

М-1980-154/и 2.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XXI,  
1–52, 5.

Астином **Ἡρώγειτος** относится  
к I–B МХГ.

*Датируется:* 10-е гг. IV в. до н. э.  
[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

М-1977-189/ж 1.

*Аналоги:* Кац, 1994, таб. XXVI,  
1–58, 4.

Астином **Ἡρόξενος** относится  
к I–B МХГ.

*Датируется:* последнее  
десятилетие IV в. до н. э.

[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

97



Ἡρόξέν[ου]  
ἀστυνόμου  
97

M-1973-30/III, 1.

*Аналогии:* Кац, 1994, таб. XXVI, 1–58, 5.

Астином Ἡρόξενος относится к I-B МХГ.

*Датируется:* последнее десятилетие IV в. до н. э.

[Кац, 2007, с. 442, прил. X].



[Ἡρ]οξέν[ου]  
[ἀσ]τυνόμου  
97

M-1973-/III, 3.

*Аналогии:* Кац, 1994, таб. XXVI, 1–58, 5.

Астином Ἡρόξενος относится к I-B МХГ.

*Датируется:* последнее десятилетие IV в. до н. э.

[Кац, 2007, с. 442, прил. X].



[Ἡρo]ξέν[ου]  
[ἀσт]υνόμου  
97

M-1977-186/35.

*Аналогии:* Кац, 1994, таб. XXVI, 1–58, 5.

Астином Ἡρόξενος относится к I-B МХГ.

*Датируется:* последнее десятилетие IV в. до н. э.

[Кац, 2007, с. 442, прил. X].



Πασίωνος  
ἀστυνόμ[ου]

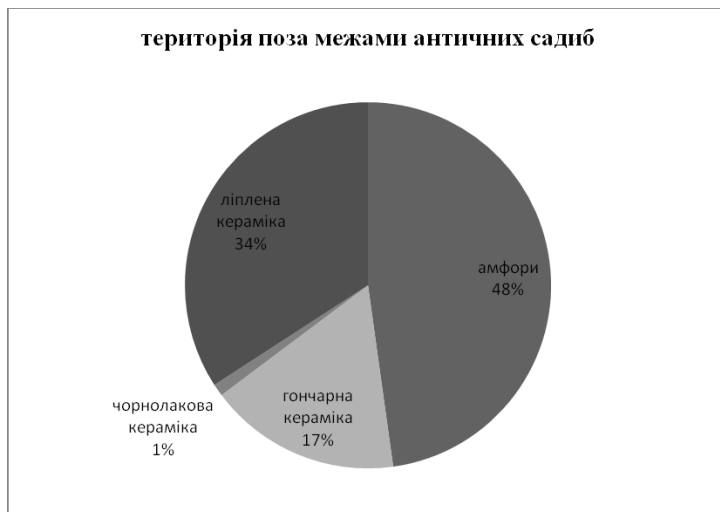
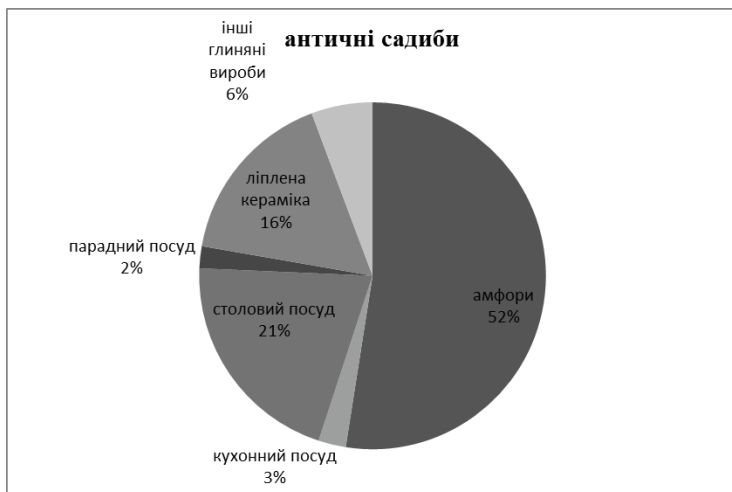
M-1976 152/III, 33.

*Аналогии:* Кац, 1994, таб. XXXIX–1–93,4.


Астином Πασίων относится к I-B МХГ.

*Датируется:* последним десятилетием IV в. до н. э.

[Кац, 2007, с. 442, прил. X].

**КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС. СТАТИСТИЧНІ ПОКАЗНИКИ**

**МОНЕТИ З ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ**  
(за Сапрыкин, 2005)

Легенда	Кількість	Центр	Зображення <sup>1</sup>	Датування
«Діва – бик, КЛЕΜΥΤΑΛΛΑ <sup>2</sup> »	1	Херсонес		352–290 рр. до н. е.
«грифон – Діва» і «Діва – грифон»	3	Херсонес		
«квадрига – воїн»	4	Херсонес		
«Геракл – орел» або «скіф – кінь» <sup>3</sup>	1	Керкіні- тіда		350–300 рр. до н. е. або 300–290 рр. до н. е.

<sup>1</sup> Подані зображення монет з фондів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.

<sup>2</sup> За визначеннями А. М. Гілевич 300 – 250 рр. до н. е.

<sup>3</sup> У тексті не уточнено.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ<sup>1</sup>

**Рис. 1.1.** Розташування поселення Маслини

**Рис. 1.2.** Дослідники поселення Маслини:

- 1 — Павло Миколайович Шульц (1900 – 1983) (за Смекалова, 2010);
- 2 — Олександр Миколайович Щеглов (1933 – 2009) (за Bilde, Hojte, Stolba, 2003)

**Рис. 1.3.** Дослідники поселення Маслини:

- 1 — Аскольд Олександрович Щепинський (1926 – 1997);
- 2 — Олена Миколаївна Черепанова (1935 – 1972);
- 3 — Валерія Олександрівна Латишева (1934 – 2002).

**Рис. 1.4.** В. О. Латишева у колі колег та друзів (архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна)

**Рис. 1.5.** Загін Харківського університету в складі Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР (архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна)

**Рис. 1.6.** Робочі моменти експедиції під час розкопок поселення Маслини (архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна)

**Рис. 1.7.** Експозиційна зала музею при радгоспі с. Далеке (Чорноморський р-н, АР Крим), 1985 р. (архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна)

**Рис. 2.1.** Поселення Маслини. План (за Латишева, 1985 з корективою Буйских А., 2008а)

---

<sup>1</sup> Креслення і фото з розкопок наведені за польовою документацією В. О. Латишевої.

**Рис. 2.2.** Південна, західна та східна башти з прилеглими приміщеннями (розкопки 1975 року)

**Рис. 2.3.** Південна башта з групою прилеглих приміщень:

I — план;

II — профілі бортів ділянки

**Рис. 2.4.** Південна башта:

1 — зовнішній фас південно-східної стіни;

2 — зовнішній фас північно-західної стіни;

3 — внутрішній фас північно-західної стіни;

4 — зовнішній фас південно-західної стіни;

5 — внутрішній фас південно-західної стіни

**Рис. 2.5.** Північно-західна стіна південної башти

**Рис. 2.6.** Криниця південної башти. План

**Рис. 2.7.** Південна садиба:

1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення Ч;

2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Ч;

3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Ч;

4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ч;

5 — зовнішній фас стіни 11;

6 — внутрішній фас стіни 11

**Рис. 2.8.** Приміщення  $H^I$  —  $B^I$  —  $B^2$ :

I — план;

II — профілі бортів ділянки

**Рис. 2.9.** Приміщення  $B^2$ :

1 — внутрішній фас південно-східної стіни;

2 — зовнішній фас північно-західної стіни;

3 — внутрішній фас північно-західної стіни;

4 — зовнішній фас північно-східної стіни;

5 — внутрішній фас північно-східної стіни

**Рис. 2.10.** Приміщення  $A^1$ ,  $B^1$ ,  $B^2$ ,  $P$ ,  $Ц$ ,  $Щ$ ,  $Э$ ,  $Ю$ ,  $Я$ :

I — план;

II — профілі бортів ділянки

**Рис. 2.11.** Приміщення  $T$ ,  $t$ ,  $У$ ,  $Ф$ ,  $Х$ ,  $Ц$ ,  $Ш$ . Профілі бортів ділянки:

1 — план приміщень;

2 — профіль східного борту ділянки;

3 — профіль північного борту ділянки;

4 — профіль південного борту ділянки;

5 — розріз приміщення  $T$  по лінії  $AA'$



**Рис. 2.12.** Південна садиба. Північно-західна частина:

- 1 — зовнішній фас стіни 9;
- 2 — внутрішній фас стіни 9;
- 3 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $A^1$ ;
- 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $A^1$ ;
- 5 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $\Pi$ ;
- 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень  $\Phi - \varphi$ ;
- 7 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщень  $\Phi - \varphi$ ;
- 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $\Phi$ ;
- 9 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення  $\Phi$ ;
- 10 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $\varphi$ ;
- 11 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення  $\varphi$

**Рис. 2.13.** Західна башта з групою прилеглих приміщень:

- I — план;
- II — профіль борту ділянки

**Рис. 2.14.** Приміщення  $H$ ,  $P$ ,  $C$ . Профілі бортів ділянок:

- 1 — взаєморозташування приміщень;
- 2 — профіль північного борту по лінії  $BB'$ ;
- 3 — розріз приміщення  $H$  по лінії  $NN'$ ;
- 4 — розріз приміщення  $AA'$ ;
- 5 — внутрішній фас стіни 1 приміщення  $H$ ;
- 6 — внутрішній фас стіни 2 приміщення  $H$ ;
- 7 — внутрішній фас стіни 7 приміщення  $H$ ;
- 8 — зовнішній фас стіни 7 приміщення  $H$

**Рис. 2.15.** Приміщення  $h$  та  $P$ :

- 1 — план приміщення  $h$ ;
- 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення  $h$ ;
- 3 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $h$ ;
- 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення  $P$ ;
- 5 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення  $P$

**Рис. 2.16.** Приміщення  $\mathcal{E}$  та  $\mathcal{Y}$ :

- 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення  $\mathcal{E}$ ;
- 2 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення  $\mathcal{E}$ ;
- 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення  $\mathcal{Y}$ ;
- 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $\mathcal{Y}$

**Рис. 2.17.** Західна садиба:

- 1 — приміщення  $B^2, B^2, G^2, E^2, \mathcal{J}^2, Z^2, I^2, K^2, A^3, M^2$ ;
- 2 — профіль борту ділянки по лінії  $A'A$ ;
- 3 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщень  $I^2 - K^2$ ;
- 4 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень  $I^2 - K^2$ ;
- 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення  $I^2$ ;
- 6 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $I^2$ ;

- 7 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення  $I^2$ ;
- 8 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення  $K^2$ ;
- 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $K^2$ ;
- 10 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення  $K^2$

**Рис. 2.18.** Приміщення  $E^2, Ж^2, Л^2, М^2$ :

- 1 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень  $E^2 - Ж^2 - Л^2$ ;
- 2 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень  $E^2 - Ж^2 - Л^2$ ;
- 3 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $E^2$ ;
- 4 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення  $E^2$ ;
- 5 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення  $E^2$ ;
- 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $Ж^2$ ;
- 7 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $Ж^2$ ;
- 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $М^2$ ;
- 9 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення  $М^2$ ;
- 10 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення  $М^2$ ;
- 11 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення  $М^2$

**Рис. 2.19.** Приміщення  $Э^1, Ю^1, Я^1$ :

- I — план;
- II — профілі бортів ділянок

**Рис. 2.20.** Приміщення  $Э^1, Ю^1, Я^1$ :

- 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення  $Э^1$ ;
- 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення  $Э^1$ ;
- 3 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення  $Э^1$ ;
- 4 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $Э^1$ ;
- 5 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення  $Ю^1$ ;
- 6 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення  $Я^1$ ;
- 7 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень  $Ю^1 - Я^1$ ;
- 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $Я^1$ ;
- 9 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень  $Э^1 - Я^1$ ;
- 10 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень  $Э^1 - Я^1$

**Рис. 2.21.** Приміщення  $Я^2$ :

- 1 — план;
- 2 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення  $Я^2$ ;
- 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення  $Я^2$ ;
- 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення  $Я^2$ ;
- 5 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $Я^2$

**Рис. 2.22.** Східна башта:

- 1 — приміщення  $K$ ;
- 2 — зовнішній фас південно-західної стіни;
- 3 — внутрішній фас південно-західної стіни

**Рис. 2.23.** Приміщення  $K^1 - L^1 - M^1$ :

- 1 — план;
- 2 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщень;
- 3 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщень;
- 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень  $L^1 - M^1$ ;
- 5 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $K^1$ ;
- 6 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення  $K^1$ ;
- 7 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $K^1$ ;
- 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $L^1$ ;
- 9 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $L^1$ ;
- 10 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $M^1$ ;
- 11 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $M^1$ ;
- 12 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення  $M^1$

**Рис. 2.24.** Приміщення  $\Gamma^1 - \mathcal{D}^1 - E^1$ :

- I — план;
- II — профілі бортів ділянок

**Рис. 2.25.** Приміщення  $\mathcal{J}^1 - \mathcal{Z}^1 - I^1$ :

- 1 — план;
- 2 — профіль північно-західного борту;
- 3 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень;
- 4 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень

**Рис. 2.26.** Приміщення  $\mathcal{D}^1$  та  $E^1$ :

- 1 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $\mathcal{D}^1$ ;
- 2 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення  $\mathcal{D}^1$ ;
- 3 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень  $\mathcal{D}^1 - E^1$ ;
- 4 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщень  $\mathcal{D}^1 - E^1$ ;
- 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення  $E^1$ ;
- 6 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $E^1$ ;
- 7 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення  $E^1$

**Рис. 2.27.** Приміщення  $\mathcal{J}^1, \mathcal{Z}^1, I^1$  та план криниці:

- 1 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $\mathcal{J}^1$ ;
- 2 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $\mathcal{J}^1$ ;
- 3 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $\mathcal{Z}^1$ ;
- 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $\mathcal{Z}^1$ ;
- 5 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $I^1$ ;
- 6 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $I^1$ ;
- 7 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення  $I^1$ ;
- 8 — криниця східної садиби

**Рис. 2.28.** Приміщення  $P^1, R^1, C^1, \Phi^1$ :

- I — план;
- II — профілі бортів ділянок

**Рис. 2.29.** Приміщення  $S^1$ :

- 1 — зовнішній фас північно-західної стіни;
- 2 — внутрішній фас північно-західної стіни;
- 3 — зовнішній фас південно-східної стіни;
- 4 — внутрішній фас південно-східної стіни;
- 5 — зовнішній фас південно-західної стіни;
- 6 — внутрішній фас південно-західної стіни;
- 7 — зовнішній фас північно-східної стіни;
- 8 — внутрішній фас північно-східної стіни

**Рис. 2.30.** Приміщення  $P^1$  та  $\Phi^1$ :

- 1 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення  $P^1$ ;
- 2 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $P^1$ ;
- 3 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення  $P^1$ ;
- 4 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення  $P^1$ ;
- 5 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень  $\Phi^1 - P^1$ ;
- 6 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень  $\Phi^1 - P^1$ ;
- 7 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення  $\Phi^1$ ;
- 8 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $\Phi^1$

**Рис. 2.31.** Північна садиба:

- I — план приміщень;  
II — розрізи господарських ям

**Рис. 2.32.** Приміщення  $A^2$  та  $T^1$ :

- 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення  $A^2$ ;
- 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення  $A^2$ ;
- 3 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення  $A^2$ ;
- 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення  $A^2$ ;
- 5 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень  $T^1 - \Pi^1$ ;
- 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $T^1$ ;
- 7 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення  $T^1$ ;
- 8 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення  $T^1$ ;
- 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $T^1$

**Рис. 2.33.** Приміщення  $\mathcal{C}^1$ ,  $\mathcal{D}$ ,  $X^1$ ,  $\mathcal{I}^1$ ,  $\mathcal{I}^1$ :

- 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення  $\mathcal{C}^1$ ;
- 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення  $\mathcal{C}^1$ ;
- 3 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $\mathcal{C}^1$ ;
- 4 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення  $\mathcal{C}^1$ ;
- 5 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $\mathcal{C}^1$ ;
- 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $\mathcal{D}$ ;
- 7 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $\mathcal{D}$ ;
- 8 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення  $\mathcal{D}$ ;
- 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення  $X^1$ ;
- 10 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення  $X^1$ ;
- 11 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення  $X^1$ ;

- 12 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення III<sup>1</sup>;
- 13 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення III<sup>1</sup>;
- 14 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення III<sup>1</sup>;
- 15 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення III<sup>1</sup>;
- 16 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення II<sup>1</sup>;
- 17 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення II<sup>1</sup>

**Рис. 2.34.** Приміщення О, Ж, З:

- 1 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення О;
- 2 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення О;
- 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення О;
- 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення О;
- 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення О;
- 6 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Ж;
- 7 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення Ж;
- 8 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Ж;
- 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ж;
- 10 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення Ж;
- 11 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Ж;
- 12 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення З;
- 13 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення З

**Рис. 2.35.** Садиби, заблоковані за кварталним принципом (за Буйських А., 2008а)

**Рис. 2.36.** Заглиблений об'єкт 1980 р.:

- 1 — загальний план;
- 2 — розріз по лінії АА';
- 3 — розріз по лінії ББ';
- 4 — розріз по лінії ВВ'

**Рис. 2.37.** Заглиблений об'єкт 1983 р.:

- 1 — загальний план;
- 2 — розріз по лінії АА';
- 3 — розріз по лінії ББ'

**Рис. 2.38.** Східна частина розкопу 1985 р.:

- 1 — загальний план;
- 2 — профіль західного борту;
- 3 — розріз по лінії АА'

**Рис. 2.39.** Південна башта:

- 1 — загальний вигляд;
- 2 — південно-східна стіна

**Рис. 2.40.** Південна башта:

- 1 — південний кут;
- 2 — внутрішнє планування

- Рис. 2.41.** Південна башта:  
1–2 приміщення *Л*;  
3 – оформлення дверного отвору
- Рис. 2.42.** Південна садиба:  
1 – водогін;  
2 – криниця
- Рис. 2.43.** Приміщення Ч
- Рис. 2.44.** Приміщення Б<sup>1</sup>:  
1 – кам'яне корито;  
2 – рештки вогнища
- Рис. 2.45.** Лінія приміщень вздовж стіни 9
- Рис. 2.46.** Приміщення Х:  
1 – загальний вигляд;  
2 – рештки вогнища
- Рис. 2.47.** Приміщення Т:  
1 – загальний вигляд;  
2 – рештки вогнища
- Рис. 2.48.** Рештки стіни 7
- Рис. 2.49.** Приміщення А західної садиби:  
1 – загальний вигляд;  
2–3 – розвали вогнищ
- Рис. 2.50.** Приміщення Н та Р:  
1 – загальний вигляд приміщення Н;  
2 – кам'яна ступа з приміщення Р
- Рис. 2.51.** Західна садиба:  
1 – приміщення Б;  
2 – приміщення Э
- Рис. 2.52.** Приміщення В:  
1 – рештки вогнища;  
2 – ступа;  
3 – кам'яне корито
- Рис. 2.53.** Приміщення Э<sup>1</sup>:  
1 – загальний вигляд;  
2 – рештки вогнища
- Рис. 2.54.** Східна башта:  
1 – загальний вигляд;  
2 – південно-західна стіна
- Рис. 2.55.** Східна садиба. Внутрішнє подвір'я

**Рис. 2.56.** Загальний вигляд приміщень  $K^1 - L^1 - M^1$

**Рис. 2.57.** Господарські будівлі:

1 — приміщення  $E^1$ ;

2 — приміщення  $I^1$

**Рис. 2.58.** Східна садиба:

1 — водогін;

2 — криниця

**Рис. 2.59.** Північна садиба:

1 — приміщення  $A^2$ ;

2 — приміщення  $III^1$

**Рис. 2.60.** Північна садиба:

1 — приміщення  $Ч^1$ ;

2 — приміщення  $Ж$

**Рис. 2.61.** Приміщення  $З$

**Рис. 2.62.** Заглиблений об'єкт 1980 р. Вигляд з моря

**Рис. 2.63.** Заглиблені споруди:

1 — об'єкт 1983 р. (розкопки 1984 року);

2 — напівземлянка 1985 року

**Рис. 3.1.** Херсонеські амфори

**Рис. 3.2.** Синопські амфори

**Рис. 3.3.** Імпортні амфори:

1-2 — Гераклея Понтійська;

3 — Хіос;

4 — Менди;

5 — Еріфри

**Рис. 3.4.** Імпортні амфори:

1-3 — Кнід;

4, 6 — Родос;

5 — Самос

**Рис. 3.5.** Фрагменти піфосів:

1, 7 — тип II.

2-6, 8 — тип I

**Рис. 3.6.** Керамічні фляги:

1 — тип I;

2 — тип II;

3 — тип III

**Рис. 3.7.** Фляги з Ольвії

**Рис. 3.8.** Горщики типу I



**Рис. 3.9.** Кухонні горщики:

1–2 — тип II;

3–5 — тип I

**Рис. 3.10.** Кухонна кераміка. Каструлі

**Рис. 3.11.** Кухонна кераміка. Каструлі

**Рис. 3.12.** Кухонна кераміка. Каструлі

**Рис. 3.13.** Профілі каструль

**Рис. 3.14.** Покришки каструль

**Рис. 3.15.** Столова кераміка. Миски

**Рис. 3.16.** Столова кераміка. Миски

**Рис. 3.17.** Столові глеки:

1–5 — тип I;

6–12 — тип II

**Рис. 3.18.** Столові глеки:

1–3 — тип III;

4–5 — тип IV;

6–7 — тип V

**Рис. 3.19.** Столові глеки:

1–2 — тип VI;

3–6 — тип VII;

7 — тип VIII

**Рис. 3.19а.** Глеки херсонеського виробництва з поселення  
Маслини

**Рис. 3.20.** Фрагменти столових орнаментованих глеків

**Рис. 3.20а.** Фрагменти столових орнаментованих глеків

**Рис. 3.21.** Херсонеська кераміка з Ольвії. Фрагменти орнаментованих глеків

**Рис. 3.22.** Херсонеська кераміка з Ольвії. Фрагменти орнаментованих глеків

**Рис. 3.23.** Херсонеська кераміка з Ольвії. Фрагменти орнаментованих глеків

**Рис. 3.24.** Лекіфи:

1 — тип I;

2–4 — тип II

**Рис. 3.25.** Товстостінна кераміка:

1–3 — лутерії;

4–5 — мортарії;

6 — гідрія

**Рис. 3.26.** Чорнолакова кераміка:

- 1-3 — миски;
- 4-10 — рибні блюда;
- 11 — столове блюдо

**Рис. 3.27.** Чорнолакові канфари:

- 1-10 — класичні;
- 11-13 — чашоподібні

**Рис. 3.28.** Сіролощені рибні блюда**Рис. 3.29.** Оформлення краю сіролощених блюд**Рис. 3.29а.** Сіролощені рибні блюда**Рис. 3.29б.** Сіролощена кераміка:

- 1-9 — фрагменти рибних блюд;
- 10 — глечик;
- 11 — канфар

**Рис. 3.30.** Сіролощені миски**Рис. 3.31.** Закриті форми сіролощеної кераміки:

- 1-2 — глечики;
- 3 — канфар

**Рис. 3.32.** Теракота:

- 1 — Деметра;
- 2 — Ерот;
- 3-4 — голуби;
- 5 — Ніка

**Рис. 3.33.** Фіміатерії:

- 1-10 — з поселення Маслини;
- 11-12 — з Ольвії

**Рис. 3.34.** Світильники:

- 1-2 — чорнолакові;
- 3-4 — гончарні

**Рис. 3.35.** Світильники:

- 1-2 — гончарні;
- 3-5 — ліплені

**Рис. 3.36.** Кістяний світильник**Рис. 3.37.** Кераміка спеціального призначення:

- 1-7 — унгентарії;
- 8 — фрагмент поїльника

**Рис. 3.38.** Ремісничі вироби з глини:

- 1-11 — прясельця;
- 12-20 — грузильця

**Рис. 3.39.** Форми ліплених горщиків

**Рис. 3.40.** Форми ліплених горщиків

**Рис. 3.41.** Форми ліпленого посуду:

1 — фрагмент каструлі;

2–5 — миски;

6 — солонка;

7–8 — курильниці;

9 — фіміатерій

**Рис. 3.42.** Кераміка кизил-кобинської культури

**Рис. 3.43.** Кераміка кизил-кобинської культури

**Рис. 3.44.** Ліплена кераміка:

1–3 — горщики;

4–5 — цідилки;

6 — каструля;

7 — фіміатерій

**Рис. 3.45.** Орнаменти ліплених горщиків

**Рис. 4.1.** Курган 1976 р.

**Рис. 4.2.** Курган 1976 р.:

1–2 — кам'яна вимостка;

3 — поховання

**Рис. 4.3.** Знахідки з кургану

**Рис. 4.4.** Поховання під вимосткою та супутній інвентар

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ



1. Антонов Е. Е. Появление позднескифских поселений в Северо-Западном Крыму: проблемы датирования и атрибуции / Е. Е. Антонов // ПИФК. – 2016. – Вып. 2 (53). – С. 178–195.
2. Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935–36 гг. / Г. Д. Белов. – Севастополь, 1938. – 349 с.
3. Белов Г. Д. Кварталы XV и XVI (Раскопки 1937 г.) / Г. Д. Белов, С. Ф. Стржелецкий // МИА. – 1953. – № 34. – С. 32–108.
4. Белов Г. Д. Эллинистический дом в Херсонесе / Г. Д. Белов // ТГЭ. – 1962. – Т. VII. – С. 143–183.
5. Билкова В. П. До питання про східну межу сільської округи Ольвії в пізньокласичний – ранньоелліністичний час / В. П. Билкова // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 19–31.
6. Былкова В. П. К вопросу о торговых связях Ольвии и Херсонеса с населением Нижнего Поднепровья в конце V–IV вв. до н. э. / В. П. Былкова // Античные полисы и местное население Причерноморья : материалы междунар. науч. конф «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура» / [под ред. Ю. Г. Виногодова и др.]. – Севастополь, 1995. – С. 61–64.
7. Былкова В. П. Белозерское поселение в контексте синхронных археологических памятников / В. П. Былкова // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко / [отв. ред. С. И. Посохов]. – Харьков: Курсор, 2008. – С. 56–64.
8. Билкова В. П. Сіроглиняна кераміка Білозерського поселення / В. П. Билкова, І. Ю. Самойленко // Археологія. – 2014. – № 1. – С. 85–96.
9. Блаватский В. Д. Античная полевая археология / В. Д. Блаватский // МИА. – 1967. – № 146. – 208 с.
10. Буйских А. В. К проблеме функциональной атрибуции памятников Маячного полуострова / А. В. Буйских, В. М. Зубарь // АВ – 2008. – № 15. – С. 91–101.

11. Буйских А. В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху / А. В. Буйских. – Симферополь, 2008а. – 424 с. – (МАИЭТ). – (Supplementum; вып. 5).

12. Буйских А. В. О начале производства рыбных блюд в Ольвии / А. В. Буйских // Боспорские чтения XI. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ремесла и промыслы. – Керчь, 2010. – С. 46–49.

13. Буйских А. В. Амфоры и столовая посуда / А. В. Буйских // Тиритака. Раскоп XXVI. Археологические комплексы VI–V вв. до н. э. / В. Н. Зинько. – Симферополь – Керчь : Оранта Арт Бук, 2014. – (БИ; Supplementum 11). – С. 87–214.

14. Буйских С. Б. Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI–I вв. до н. э. / С. Б. Буйских // БИ. – 2006. – Вып. XI. – С. 29–57.

15. Буйских С. Б. Серая гончарная керамика Ольвии и её хоры VI–I вв. до н.э. (историографический аспект) / С. Б. Буйских // *Ευχαριστήριον*. Антиковедческо-историографический сборник памяти Ярослава Витальевича Доманского (1928–2004) / [отв. ред. И. В. Тункина]. – СПб. : Нестор-История, 2007. – С. 28–44.

16. Вдовиченко И. И. Античные расписные вазы в Северном Причерноморье (VII–IV вв. до н. э.) / И. И. Вдовиченко. – Симферополь : Сонат, 2008. – 352 с.

17. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII–I вв. до н. э. : Историко-эпиграфическое исследование / Ю. Г. Виноградов. – М. : Наука, 1989. – 288 с.

18. Виноградов Ю. Г. Образование территориального Херсонесского государства / Ю. Г. Виноградов, А. Н. Щеглов // *Эллинизм: экономика, политика, культура* / [под. ред. Г. А. Кошеленко]. – М. : Наука, 1990. – Гл. 9. – С. 310–371.

19. Виноградов Ю. Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика / Ю. Г. Виноградов // *Античные полисы и местное население Причерноморья : материалы междунар. науч. конф «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура»* / [под ред. Ю. Г. Виноградов и др.]. – Севастополь, 1995. – С. 5–56.

20. Власов В. П. Етнокультурні процеси в Криму у III ст. до н. е. – IV ст. н. е. (за матеріалами ліпної кераміки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «археологія» / В. П. Власов. – К., 1999. – 22 с.

21. Власов В. П. Античные влияния в позднескифской керамике Крыма / В. П. Власов // БИ. – 2005. – Вып. VIII. – С. 75–94.

22. Внуков С. Ю. Центральный строительный комплекс городища Кара-Тобе (конец II – первая половина I в. до н. э.) / С. Ю. Внуков // *Древняя Таврика. Посвящается 80-летию Татьяны Николаевны Высотской*. – Симферополь : Универсум, 2007. – (Археологические исследования). – С. 67–80.

23. Гаврилюк Н. О. Ліпна кераміка античних центрів Північного Причорномор'я як джерело для вивчення етнічної та економічної історії / Н. О. Гаврилюк. // Археологія. – 2014. – № 4. – С. 30–49.

24. Гречко Д. С. Курганний могильник у пгт Новоозерное в Северо-Западном Крыму / Д. С. Гречко, С. Б. Ланцов // Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – (Наукові записки). – (Історичні науки; вип. 21). – С. 182–195.

25. Гречко Д. С. Исследования городища Джан-Баба в Северо-Западном Крыму / Д. С. Гречко // АДІУ. – 2015. – Вип. 2(15). – С. 177–191.

26. Гриневиц К. Э. Северо-восточные кварталы Херсонеса / К. Э. Гриневиц // Хсб. – 1930. – Вып. III. – С. 7–139.

27. Дашевская О. Д. ТЕИХЕ декрета в честь Диофанта / О. Д. Дашевская. // ВДИ. – 1964. – № 3. – С. 149–155.

28. Дашевская О. Д. Эллинистическая расписная керамика из Северо-Западного Крыма / О. Д. Дашевская // СА. – 1967. – № 1. – С. 162–168.

29. Дашевская О. Д. Античная башня на городище Беляус / О. Д. Дашевская. // КСИА. – 1969. – Вып. 116. – С. 85–92.

30. Дашевская О. Д. Некрополь Беляуса / О. Д. Дашевская. – Симферополь : ЧП Предприятие Феникс, 2014. – 284 с.

31. Доманский Я. В. Основные этапы развития межполисных отношений в Причерноморье в доримскую эпоху (VIII—I вв. до н. э.) / Я. В. Доманский, Э. Д. Фролов // Античные полисы и местное население Причерноморья : материалы междунар. науч. конф. «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура» / [под ред. Ю. Г. Виноградова и др.]. — Севастополь, 1995. — С. 78–99.

32. Егорова Т. В. Чернолаковая керамика IV—II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма / Т. В. Егорова. – М. : Изд-во МГУ имени М. В. Ломоносова, 2009. – 253 с.

33. Егорова Т. В. Новая раннеэллинистическая усадьба на городище «Чайка» и ее место в структуре поселения / Т. В. Егорова // Stratum plus. – 2014. – № 3. – С. 303–323.

34. Журавлев Д. В. О боспорских светильниках типа «кувшинчика» / Д. В. Журавлев // ПИФК. – Москва–Магнитогорск–Новосибирск. – 2010. – Вып. (1)27. – С. 264–276.

35. Завадская И. А. Черепица из раскопок башни античной усадьбы Ортли / И. А. Завадская, Т. В. Дюженко // Ортли. Античные усадьба и виноградник на дальней хоре Херсонеса / В. А. Кутайсов, Т. Н. Смекалова. – Симферополь : ЧП Предприятие Феникс, 2013. – (МАКК; вып. XI, ч. 2). – С. 247–262.

36. Зайцева К. И. Группа местной расписной керамики с растительным орнаментом из Ольвии III—II вв. до н. э. / К. И. Зайцева // Художественные изделия античных мастеров / [науч. ред. С. П. Борисковская]. – Л. : Искусство, 1982. – С. 50–69.

37. Зеест И. Б. Некоторые типы толстостенной керамики из Пантикапея / И. Б. Зеест, И. Д. Марченко // МИА. – 1962. – № 103. – С. 149–165.

38. Золотарев М. И. Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в IV—II вв. до н.е. (по материалам херсонесских керамических клейм из Ольвии) / М. И. Золотарев // Северо-Западный Крым в античную эпоху / [отв. ред. В. А. Кутайсов]. — К. : Киевская Академия Евробизнеса, 1994. — С. 123–137.
39. Золотарев М. И. Была ли херсонесско-ольвийская война в середине IV в. до н. э. / М. И. Золотарев // Боспорский феномен : погребальные памятники и святилища : материалы международной научной конференции. — СПб., 2002. — Т. 2. — С. 68–69.
40. Зубар В. М. Херсонес і таври : протистояння чи взаємодія? / В. М. Зубар // Археологія. — 2005. — № 1. — С. 16–28.
41. Зубарь В. М. Хора Херсонеса Таврического на Гераклеяском полуострове : история раскопок и некоторые итоги изучения / В. М. Зубарь. — К.: Стилос, 2007. — 318 с.
42. Кастанаян Е. Г. Лепная посуда / Е. Г. Кастанаян, Т. М. Арсьеньева // АГСП / [отв. ред. Г. А. Кошеленко, И. Т. Кругликова, В. С. Долгоруков]. — Л. : Наука, 1984. — С. 232–233. — (Археология СССР).
43. Кац В. И. Эмпорий Херсонес / В. И. Кац // АМА. — 1990. — № 7. — С. 97–111.
44. Кац В. И. Керамические клейма Херсонеса Таврического. Каталог-определитель / В. И. Кац. — Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1994. — 169 с.
45. Кац В. И. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения) / В. И. Кац. — Симферополь-Керчь, 2007. — 480 с. — (БИ, вып. XVIII).
46. Качарава Д. Д. Города и поселения Причерноморья античной эпохи (малый энциклопедический справочник) / Д. Д. Качарава, Г. Т. Квирквелия. — Тбилиси : Мецниереба, 1991. — 655 с.
47. Книпович Т. Н. Из истории художественной керамики Северного Причерноморья / Т. Н. Книпович // СА. — 1941. — VII — С. 139–151.
48. Колтухов С. Г. Скифы Северо-Западного Крыма в VII—IV вв. до н. э. (погребальные памятники) / С. Г. Колтухов. — Донецк : Донбасс, 2012. — 265 с. — (АА).
49. Котенко В. В. Сіролощена кераміка з поселення Маслини / В. В. Котенко // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 68–76.
50. Котенко В. В. До історії дослідження поселення Маслини у Північно-Західній Тавриці / В. В. Котенко // Древности 2012. — 2012. — С. 264–274.
51. Котенко В. В. Керамические фляги из поселения Маслины в Северо-Западной Таврике / В. В. Котенко // БИ. — 2014. — Вып. XXX. — С. 382–391.
52. Котенко В. В. Поселение Маслины с Северо-Западной Таврике (общая характеристика) / В. В. Котенко // Stratum plus — 2014а. — № 3. — С. 325–341.
53. Котенко В. В. Посуд Херсонеса Таврійського, знайдений в Ольвії / В. В. Котенко // АДІУ. — 2015. — Вып. 1(14). — С. 119–130.
54. Кравченко Е. А. Кизил-кобинська кераміка Керкінітіди VI—IV ст. до н. е. / Е. А. Кравченко // Эпоха раннего железа / [отв. ред. С. С. Бессоно-



ва]. – Киев–Полтава, 2009. – («Археология и древняя история Украины»). – С. 189–199.

55. Кравченко Е. Кизил-кобинська культура у Західному Криму / Е. Кравченко. – Київ–Луцьк : Волинські старожитності, 2011. – 272 с.

56. Крапивина В. В. Простая столовая керамика / В. В. Крапивина // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. – К., 1987. – С. 71–79.

57. Крапивина В. В. Хозяйственная и кухонная керамика. Лагиносы и лутерии / В. В. Крапивина // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – Симферополь, 2006. – С. 187–190. – (МАИЭТ). – (Supplementum; вып. 2).

58. Крапівина В. В. Сіроглиняна кераміка Ольвії VI–V ст. до н. е. / В. В. Крапівина // Археологія. – 2007. – № 1. – С. 98–106.

59. Крыжицкий С. Д. О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья / С. Д. Крыжицкий // КСИА. – 1981. – Вып. 168. – С. 35–41.

60. Кругликова И. Т. Земельные наделы херсонеситов на Гераклеийском полуострове / И. Т. Кругликова. // КСИА. – 1981. – № 168. – С. 9–16.

61. Кругликова И. Т. Античная археология / И. Т. Кругликова. – М. : Высшая школа, 1984. – 216 с.

62. Кругликова И. Т. Башни на сельскохозяйственных усадьбах Гераклеийского полуострова / И. Т. Кругликова // Проблемы античной культуры / [под. ред. Г. А. Кошеленко]. – М. : Наука, 1986. – С. 168–175.

63. Кузнецова Е. В. Экономические связи античных поселений Азиатского Боспора в VI–III вв. до н. э. (по данным керамической тары) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «археология» / Е. В. Кузнецова. – Воронеж, 2013. – 23 с.

64. Кутайсов В. А. Дом с андроном из раскопок Керкинитиды / В. А. Кутайсов // СА. – 1985. – № 3. – С. 178–190.

65. Кутайсов В. А. Античный город Керкинитиды / В. А. Кутайсов. – К. : Наукова думка, 1990. – 176 с.

66. Кутайсов В. А. Восточные ворота Калос Лимена / В. А. Кутайсов, В. Б. Уженцев // Северо-Западный Крым в античную эпоху / [В. А. Кутайсов]. – К. : Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – С. 44–70.

67. Кутайсов В. А. Предисловие / В. А. Кутайсов // Северо-Западный Крым в античную эпоху / [В. А. Кутайсов]. – К. : Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – С. 7–10.

68. Кутайсов В. А. Историческая география Северо-Западного Крыма / В. А. Кутайсов // ВДИ. – 2002. – № 1. – С. 40–49.

69. Кутайсов В. А. Керкинитиды в античную эпоху / В. А. Кутайсов. – К. : КОРВИН ПРЕСС, 2004. – 326 с.

70. Кутайсов В. А. Природа Северо-Западного Крыма в античную эпоху / В. А. Кутайсов // БИ. – 2010. – Вып. XXIV. – С. 291–320.

71. Кутайсов В. А. Один из ключевых элементов фортификации Калос Лимена (башня № 6) / В. А. Кутайсов // АА. – 2012. – № 28. – С. 19–34.

72. Кутайсов В. А. Поселение Джангуль на Тарханкутском полуострове / В. А. Кутайсов, Т. Н. Смекалова // Пастухи и земледельцы раннего железного века в северо-западном Крыму / Т. Н. Смекалова, В. А. Кутайсов. – Симферополь : ЧП Предприятие Феникс, 2013. – (МАКК; вып. VIII). – С. 17–82.

73. Ланцов С. Б. Западный Крым в составе Херсонесского государства : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «археология» / С. Б. Ланцов. – К., 1991. – 16 с.

74. Ланцов С. Б. Античное поселение Ново-Федоровка и некоторые вопросы истории херсонесской хоры / С. Б. Ланцов // Северо-Западный Крым в античную эпоху / [отв. ред. В. А. Кутайсов]. – К. : Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – С. 71–104.

75. Ланцов С. Б. О скифо-херсонесских отношениях в последней трети IV — первой трети III вв. до н. э. / С. Б. Ланцов // Херсонесский колокол : сборник научных статей, посвященный 70-летию со дня рождения и 50-летию научной деятельности Виталия Николаевича Даниленко / [гл. ред., сост. Э. Б. Петрова]. – Симферополь : Сонат, 2008. – С. 101–109.

76. Ланцов С. Б. Исследования на территории Кульчукского некрополя / С. Б. Ланцов, Д. С. Гречко, В. П. Власов // АДУ 2011. – 2012. – С. 76–77.

77. Ланцов С. Б. Кульчукское городище. Краткий обзор исследований Донузлавской экспедиции КФ ИА НАНУ / С. Б. Ланцов // Калос Лимен : музей и заповедник / [сост. З. И. Пысач]. – Симферополь : Н. Орианда, 2012. – С. 73–89.

78. Латышева В. А. Раскопки поселения Маслины в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева // АО 1972 года. – 1973. – С. 301–302.

79. Латышева В. А. Раскопки в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева // АО 1973 года. – 1974. – С. 298–299.

80. Латышева В. А. Раскопки поселений в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева // АО 1974 года. – 1975. – С. 312–314.

81. Латышева В. А. Раскопки поселения Маслины в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева // АО 1976 года. – 1977. – С. 324–325.

82. Латышева В. А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева // КСИА. – 1978. – Вып. 156. – С. 53–61.

83. Латышева В. А. Керамические клейма из раскопок поселения «Маслины» в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева // Проблемы античной истории и культуры : доклады XIV Международной конференции античников социалистических стран «Эйрене», Т. II. – Ереван, 1979. – С. 335–341.

84. Латышева В. А. Раскопки поселения Маслины / В. А. Латышева // АО 1980 года. – 1981. – С. 272–273.

85. Латышева В. А. Исследования в северо-западном Крыму / В. А. Латышева // АО 1983 года. – 1984. – С. 305–306.

86. Латышева В. А. Граффити поселения Маслины / В. А. Латышева // ВХУ. – 1983. – № 238. – С. 101–110.

87. Латышева В. А. Некоторые итоги раскопок поселения Маслины в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева // ВХУ. – 1985. – № 268. – С. 100–107.

88. Латышева В. А. Развитие земледелия на территории херсонесской хоры : (По данным поселений Маслины и Грогты) / В. А. Латышева // Археологические памятники Юго-Восточной Европы : Железный век и эпоха Средневековья / [отв. ред. Е. В. Дворецкий]. – Курск, 1985. – С. 68–86.

89. Латышева В. А. К истории культов населения херсонесской хоры / В. А. Латышева // ВХУ. – 1988. – № 316. – С. 66–73.

90. Латышева В. А. Греки, скифы, тавры в IV—II вв. до н. э. (по материалам поселений северной хоры Херсонеса) / В. А. Латышева // Україна – Греція. Історія та сучасність : тези міжнар. наук. конф. – К., 1993. – С. 74–75.

91. Латышева В. А. Культовые сосуды поселения херсонесской хоры «Маслины» / В. А. Латышева // ВХУ. – 1994. – № 385. – С. 22–31.

92. Латышева В. А. Терракота из раскопок поселения херсонесской хоры Маслины / В. А. Латышева // Древности 1994. – 1994. – С. 127–140.

93. Латышева В. А. О населении херсонесской хоры в Северо-Западном Крыму (по материалам поселения Маслины) / В. А. Латышева // Древности 1996. – 1997. – С. 56–61.

94. Латышева В. А. Прядение и ткачество на северной окраине херсонесской хоры (по материалам поселения Маслины) / В. А. Латышева // ВХУ. – 1998. – № 413 : Історія. – С. 17–24.

95. Латышева В. А. О благоустройстве сельских поселений на территории херсонесской хоры (по материалам поселения Маслины) / В. А. Латышева // Древности 1997–1998. – 1999. – С. 79–89.

96. Латышева В. А. Чернолаковая керамика из раскопок поселения херсонесской хоры Маслины / В. А. Латышева // Проблемы истории и археологии Украины (16–18 мая 2001 года). – Харьков, 2001. – С. 67.

97. Латышева В. А. Маслины — античное поселение в Северо-Западном Крыму : статьи и воспоминания / [сост. А. П. Мартемьянов, А. Н. Токарев ; отв. ред. А. П. Мартемьянов]. – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. – 176 с.

98. Лейпунська Н. О. Лутерії з Ольвії / Н. О. Лейпунська // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 32–46.

99. Ломтадзе Г. А. Керамическая тара из раскопок поселений IV — первой трети III в. до н. э. «царской хоры» Европейского Боспора / Г. А. Ломтадзе. – М. : ИА РАН, 2015. – 208 с. – (Царская хора Боспора (по материалам раскопок в Крымском Приазовье)). – (Древности Боспора. Supplementum; Т. 3).

100. Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I в. до н. э. По материалам лепной керамики / К. К. Марченко. – Л. : Наука, 1988. – 144 с.

101. Марченко К. К. Основные аспекты и результаты изучения греко-варварских контактов и взаимодействий в Северном Причерноморье скифской эпохи / К. К. Марченко // Греки и варвары Северного Причер-

номорья в скифскую эпоху / [отв. ред. К. К. Марченко]. – СПб. : Алетей, 2005. – (Античная библиотека. Исследования). – С. 12–26.

102. Монахов С. Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV—II вв. до н. э. Опыт системного анализа / С. Ю. Монахов. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – 159 с.

103. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре : Каталог-определитель / С. Ю. Монахов. – Москва ; Саратов : Киммериды ; Изд-во Саратовского ун-та, 2003. – 352 с.

104. Монахов С. Ю. Заметки по локализации керамической тары. III. Амфоры и амфорные клейма малоазийских Эрифр / С. Ю. Монахов // ВДИ. – 2013. – № 3. – С. 28–51.

105. Назаров В. В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох) / В. В. Назаров. – К. : Стилос, 2003. – 160 с.

106. Наман Д. Д. Типология греческих сельских усадеб классического и эллинистического времени (V—II веков до н. э.) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «археология» / Д. Д. Наман. – Л., 1979. – 18 с.

107. Пальцева Л. А. Херсонес Таврический в V—II вв. до н. э. : учебное пособие / Л. А. Пальцева. – Л., 1988. – 84 с.

108. Папанова В. А. Погребальные сооружения редкой конструкции некрополя Ольвии / В. А. Папанова – СПб., 2001. – (Боспорский феномен : колонизация региона, формирование полисов, образование государства, ч. 2). – С. 36–40.

109. Подгородецкий П. Д. Природа Западного Крыма в античную эпоху / П. Д. Подгородецкий // Северо-Западный Крым в античную эпоху / [отв. ред. В. А. Кутайсов]. – К. : Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – С. 11–29.

110. Попова Е. А. Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкинского городища) / Е. А. Попова, С. А. Коваленко. – М., 2005. – 283 с.

111. Рогов Е. Я. Некоторые проблемы становления и развития Херсонесского государства / Е. Я. Рогов. // *Stratum plus*. – 1999. – № 3. – С. 116–144.

112. Рогов Е. Я. Греки и варвары в Западном Крыму / Е. Я. Рогов // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху / [отв. ред. К. К. Марченко]. – СПб. : Алетей, 2005. – (Античная библиотека. Исследования). – С. 137–210.

113. Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н.э.) / А. С. Русяева. – К. : Наукова думка, 1982. – 165 с.

114. Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI—I вв. до н. э. / С. Ю. Сапрыкин. – М. : Наука, 1986. – 248 с.

115. Сапрыкин С. Ю. Денежное обращение на хоре Херсонеса Таврического в античную эпоху (историко-нумизматическое исследование) / С. Ю. Сапрыкин. – М. : Ин-т всеобщей истории РАН, 2005. – 207 с.

116. Сенаторов С. Н. Лепная керамика кизил-кобинской культуры : типология и хронология : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «археология» / С. Н. Наман. – СПб., 2002. – 22 с.

117. Синика В. С. Лепные курильниці из памятников Северного Причерноморья в IV—I вв. до н. э. / В. С. Синика, В. А. Меньшикова, Н. П. Тельнов // *Stratum plus*. – 2014. – № 3. – С. 65–101.

118. Смекалова Т. Н. Памятники эпохи бронзы и раннего железного века на полуострове Тарханкут : предварительное сообщение / Т. Н. Смекалова, В. Ф. Столба. – Симферополь : Доля, 2009. – 66 с. – (МАКК; вып. I).

119. Смекалова Т. Н. Памятники эпохи бронзы и раннего железного века на полуострове Тарханкут : каталог / Т. Н. Смекалова. – Симферополь : Доля, 2010. – 204 с. – (МАКК; вып. II).

120. Смекалова Т. Н. П. Н. Шульц — первооткрыватель археологических памятников Тарханкутского полуострова / Т. Н. Смекалова // *Археологические разведки на полуострове Тарханкут*. – Симферополь : Доля, 2010. – (МАКК; вып. III). – С. 4–6.

121. Смекалова Т. Н. Система расселения, коммуникаций и сигнализации в античное время в Северо-Западном Крыму / Т. Н. Смекалова // *Боспорский феномен : население, языки, контакты : материалы международной науч. конф. (Санкт-Петербург, 22-25 ноября 2011 г.)*. – СПб. : Нестор-история, 2011. – С. 362–367.

122. Смекалова Т. Н. Динамика системы расселения и иерархия поселений в северо-западном Крыму в позднем бронзовом и раннем железном веках / Т. Н. Смекалова // *Пастухи и земледельцы раннего железного века в северо-западном Крыму* / Т. Н. Смекалова, В. А. Кутайсов. – Симферополь : ЧП Предприятие Феникс, 2013. – (МАКК; вып. XVIII). – С. 6–16.

123. Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса / Э. И. Соломоник. – К. : Наукова думка, 1984. – 141 с.

124. Столба В. Ф. Херсонес и скифы в V—II вв. до н. э. (проблемы взаимоотношений) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «археология» / В. Ф. Столба. – Л., 1990. – 16 с.

125. Тюрин М. И. Столовые эллинистические кувшины Херсонеса из цистерны в ХСVII квартале : вопросы типологии и метрологии / М. И. Тюрин // *ПРИЧЕРНОМОРЬЕ. История, политика, культура*. – 2011. – Вып. V (II). – С. 271–288.

126. Уженцев В. Б. Землянки из скифского горизонта Калос Лимена / В. Б. Уженцев // *Северо-Западный Крым в античную эпоху* / [отв. ред. В. А. Кутайсов]. – К. : Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – С. 238–252.

127. Уженцев В. Б. Эллины и варвары Прекрасной Гавани (Калос Лимен в IV в. до н. э. — II вв. н. э.) : материалы по археологии Крыма / В. Б. Уженцев. – Симферополь : СОНАТ, 2006. – 248 с.

128. Ушаков С. В. Сероглиняная керамика с черным покрытием из раскопок ХСVII квартала Херсонеса Таврического / С. В. Ушаков, Е. В. Струкова // *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности*

и средние века : материалы XII международной научной конференции. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 45–47.

129. Ушаков С. В. Сероглиняная керамика с черным покрытием из раскопок на хоре Херсонеса / С. В. Ушаков, К. С. Ушакова // Историко-культурное наследие Тарханкута : Материалы II Международной науч.-пр. конференции : сб. статей / сост. А. Р. Кемалова. – Симферополь : Н. Орианда, 2012. – С. 166–177.

130. Ушаков С. В. Комплекс эллинистического времени из раскопок колодца в алтарной части базилики «Крузе» (предварительная информация по материалам работ 2009–2010 гг.) / С. В. Ушаков, Т. В. Дюженко, Е. С. Лесная, М. И. Тюрин // Причерноморье. История, политика, культура. – 2011. – № 5. – С. 129–149.

131. Федосеев Н. Ф. Керамические клейма комплекса «Грот» поселения Сююр-таш / Н. Ф. Федосеев // ПИФК. – 2000. – Вып. 8. – С. 203–207.

132. Филиппенко-Коринфский А. А. К вопросу о древних дорожных коммуникациях Северо-Западного Крыма / А. А. Филиппенко-Коринфский // Историко-культурное наследие Тарханкута : материалы II Международной науч.-пр. конференции : сб. статей / сост. А. Р. Кемалова. – Симферополь : Н. Орианда, 2012. – С. 178–181.

133. Шевченко Т. М. Підвісні теракоти з Ольвії та їх використання в культовій практиці / Т. М. Шевченко // АДІУ. – 2010. – Вип. 3. – С. 94–104.

134. Шевченко Т. М. Релігійний світогляд населення античного Херсонеса / Т. М. Шевченко. – К. : ІА НАНУ, 2011. – 512 с.

135. Шейко И. Н. Миниатюрные светильники из Ольвии, Борисфена и поселений хоры / И. Н. Шейко // БИ. – 2014. – XXX. – С. 392–410.

136. Шилик К. К. Изменения уровня Черного моря в позднем голоцене и палеотопография археологических памятников Северного Причерноморья античного времени / К. К. Шилик // Палеогеография и отложения плейстоцена южных морей СССР. – М. : Наука, 1977. – С. 158–163.

137. Шульц П. Н. Дневник полевых исследований 1933 г. (Рукописный архив ИИМК, Ф. 2, Оп. 1, 1933, д. 130) / П. Н. Шульц // Археологические разведки на полуострове Тарханкут. – Симферополь : Доля, 2010. – (МАКК; вып. III). – С. 13–24.

138. Шульц П. Н. Отчет о работе отряда по исследованию памятников от устья р. Альмы до д. Красноярское, от д. Оленевка на Тарханкутском п-ве до Перекопа (Рукописный архив ИИМК, Ф. 35, 1948, д. 149) / П. Н. Шульц // Археологические разведки на полуострове Тарханкут. – Симферополь : Доля, 2010. – (МАКК; вып. III). – С. 25–30.

139. Щеглов А. Н. Основные этапы истории Западного Крыма в античную эпоху / А. Н. Щеглов // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья / [отв. ред. В. Ф. Гайдукевич]. – Л. : Наука, 1968. – С. 332–342.

140. Щеглов А. Н. Некрополь у Песочной бухты близ Херсонеса / А. Н. Щеглов // КСИА. – 1975. – Вып. 143. – С. 109–116.

141. Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху / А. Н. Щеглов. – Л. : Наука, 1978. – 158 с.
142. Щеглов А. Н. Тавры и греческие колонии в Таврике / А. Н. Щеглов // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой Греческой колонизации : материалы II Всесоюзного симпозиума по древней колонизации Причерноморья (Цхалтубо, 1979 г.) – Тбилиси : Мецниереба, 1981. – С. 204–218.
143. Щепинский А. А. Исследования в степном Крыму / А. А. Щепинский // АО 1971 года. – 1972. – С. 325–326.
144. Щепинский А. О. Пам'ятки античного часу на березі Каркінітської затоки / А. О. Щепинський, О. М. Черепанова // Археологія. – 1974. – № 13. – С. 62–65.
145. Яценко И. В. Здание III в. до н. э. на городище «Чайка» в Евпатории (вариант реконструкции) / И. В. Яценко, Т. Н. Турина // Памятники железного века в окрестностях Евпатории / [отв. ред. Ю. Л. Шапова, И. В. Яценко]. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – С. 82–154.
146. Adam J.-P. L'architecture militaire greque / J.-P. Adam. – Paris : Picard, 1982. – 263 p.
147. Alexandrescu P. La céramique d'époque archaïque et classique (VII e – IV e s.). / P. Alexandrescu. – București : Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1978. – 142 p. – (Histria; IV).
148. Behr D. Westabhangkeramik von Pergamon / D. Behr // Istanbul mitteilungen. – Tübingen : Ernst Wasmuth Verlag, 1988. – S. 97–178.
149. Bon A.-M. Les timbres amphoriques de Thasos / A.-M. Bon & A. Bon. – Paris : Published by E. De Boccard, 1957. – 538 p.
150. Bylkova V. P. The Chronology of Settlements in the Lower Dnieper Region (400 – 100 BC) / V. P. Bylkova // Chronologies of the Black Sea Area in the Period C. 400 – 100 BC / [eds. V. F. Stolba, L. Hannestad]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2005. – (BSS 3). – P. 217–247.
151. Cahill N. Household and City Organization at Olynthus / N. Cahill. – New Haven, London : Yale University Press, 2002. – 383 p.
152. Carter J. C. Discovering the Greek Countryside ad Metaponto / J. C. Carter. – Ann Arbor : the University of Michigan Press, 2005. – 287 p.
153. Conovici N. Les timbres amphoriques. 2. Sinope (tuiles timbrées comprises) / N. Conovici. – Bucharest-Paris, 1998. – (Vol. VIII). – 206 p.
154. Fedoseev N. Classification des timbres astynomiques de Sinope / N. Fedoseev // Production et commerce des amphores anciennes en mer Noire. – Aix-en-Provence, 1999. – P. 27–48.
155. Garland Y. En visitant et revisitant les ateliers amphoriques de Thasos / Y. Garland // BCH. – 2004 – 2005. – Vol. 128–129. – P. 269–329.
156. Gavriljuk N. A. Cookingware / N. A. Gavriljuk // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6<sup>th</sup> Century BC to the 4<sup>th</sup> Century AD / [eds. N. A. Lejpunskaja, P. G. Bilde, J. M. Hojte etc.]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2010. – (BSS 13). – P. 325–334.



157. Handberg S. *Glossed Pottery / S. Handberg, J. Petersen // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6<sup>th</sup> Century BC to the 4<sup>th</sup> Century AD* / [eds. N. A. Lejpunskaja, P. G. Bilde, J. M. Hojte etc.]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2010. – (BSS 13). – P. 185–260.
158. Hannestad L. *Black-Glazed, Red-Figure and Grey Ware Pottery / L. Hannestad, H. Blinkenberg Hustrup, V. F. Stolba // Panskoye I. The Monumental Building U6*. / [eds. L. Hannestad, V. F. Stolba, H. Blinkenberg Hustrup]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2002. – P. 127–149.
159. Hannestad L. *Lamps / L. Hannestad // Panskoye I. The Monumental Building U6*. / [Eds. L. Hannestad, V. F. Stolba, H. Blinkenberg Hustrup]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2002. – P. 201–202.
160. Hannestad L. *Terracottas / L. Hannestad // Panskoye I. The Monumental Building U6*. / [eds. L. Hannestad, V. F. Stolba, H. Blinkenberg Hustrup]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2002. – P. 203–212.
161. Hansen M. H. *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State / M. H. Hansen*. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 237 p.
162. Howland R. H. *Greek lamps and their survivals / R. H. Howland*. – Princeton, 1958. – 252 p. – (The Athenian Agora, vol. IV).
163. Kašaeв S. V. *Commonware / S. V. Kašaeв // Panskoye I. The Monumental Building U6*. / [eds. L. Hannestad, V. F. Stolba, H. Blinkenberg Hustrup]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2002. – P. 150–179.
164. Kotenko V. V. *Grey-Ware Pottery from the Maslyny settlement / V. V. Kotenko // Ukrainian Archaeology*. – 2011. – P. 57–64.
165. Lawrence A. W. *Greek Aims in Fortification / A. W. Lawrence* – Oxford : Clarendon Press, 1979. – 483 p.
166. Lohmann H. *Agriculture and Country Life in Classical Attica / H. Lohmann // Agriculture in Ancient Greece* / [ed. B. Wells]. – Stockholm : Paul Astroms Förlag, 1992. – P. 29–57.
167. Lungu V. *Imports and Local Imitations of Hellenistic Pottery in the Northwest Black Sea Area : Hadra and Pseudo-Hadra Wares / V. Lungu, P. Dupont // Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretations of Late Hellenistic Pottery* / [eds. P. G. Bilde, M. L. Lawall]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2014. – (BSS 16). – P. 233–254.
168. Marsden E. W. *Greek and Roman Artillery : Historical Development / E. W. Marsden*. – Oxford : Clarendon Press, 1969. – XII + 218 p.
169. Nowicka M. *Les maisons à tour dans le monde grec / M. Nowicka*. – Wrocław : Ossolineum, 1975. – 159 p.
170. Opait A. *Aspects of the provisioning of the Pontic settlement with olive oil in the Hellenistic and early Roman periods / A. Opait, 2010*. – (Patabs I. Production and Trade of amforae in the Black Sea). – P. 153–158.
171. Pečirka J. *Homestead Farms in Classical and Hellenistic Hellas / J. Pečirka // Problémas de la terre én Gréce ancienne* / [ed. M. I. Finley]. – Paris-La Haye : Mouton, 1973. – P. 113–147.
172. Rogov E. Ja. *Ceramic Objects / E. Ja. Rogov // Panskoye I. The Monumental Building U6* / [eds. L. Hannestad, V. F. Stolba, A. N. Ščeglov]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2002. – P. 272–275.

173. Rotroff S. I. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material* / S. I. Rotroff. – Princeton, New Jersey, 2007. – 612 p. – (Athenian Agora, vol. XXIX).

174. Rotroff S. I. *Hellenistic Pottery. The Plain Wares* / S. I. Rotroff. – Princeton, 2006. – 438 p. – (Athenian Agora, vol. XXXIII).

175. Saprykin S. J. *Ancient Farms and Land-Plots on the Khora of Khersonesos Taurike (Research in the Herakleian Peninsula. 1974 – 1990)* / S. J. Saprykin. – Amsterdam : Gieben, 1994. – 153 p. – (McGill University Monographs in Classical Archaeology and History 16),

176. Ščeglov A. N. *Cult sculpture, Altars, Sacred Vessels and Votives* / A. N. Ščeglov // Panskoye I. *The Monumental Building U6* / [eds. L. Hannestad, V. F. Stolba, A. N. Ščeglov]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2002. – P. 213–227.

177. Stolba V. *Barbaren in der Prosopographie von Chersonesos (4. – 2. Jh. v. Chr.)* / V. Stolba // *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in der hellenistischen Zeitalters : Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums 9. –14. März 1994 in Berlin.* – Tübingen : J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1996. – S. 439–466.

178. Stolba V. F. *Handmade Pottery* / V. F. Stolba // Panskoye I. *The Monumental Building U6* / [eds. L. Hannestad, V. F. Stolba, A. N. Ščeglov]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2002. – Vol. 1.– P. 180–200.

179. Stolba V. F. *Greek Countryside in Ancient Crimea : Chersonesean Chora in the late Classical to early Hellenistic period (Doctoral dissertation. Résumé)* / V. F. Stolba. – Aarhus : Faculty of Arts, Aarhus University, 2014. – 142 p.

180. Kac V. I. *Tiles and Ceramic Containers* / V. I. Kac, S. Y. Monachov, V. F. Stolba, A. N. Ščeglov // Panskoye I. *The Monumental Building U6* / [eds. L. Hannestad, V. F. Stolba, A. N. Ščeglov]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2002. – P. 101–126.

181. Winter F. E. *Greek fortifications* / F. E. Winter. – Toronto, London : Routledge & Kegan Paul, 1971. – XVIII+370 p.

182. Winther-Jacobsen K. *The settlement data of the DSP landscape* / K. Winther-Jacobsen // *The Džarylgač Survey Project* / [eds. P. G. Bilde, P. Attema, K. Winther-Jacobsen]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2012. – (BSS 14, Vol. 1). – P. 53–102.

183. Zolotarev M. I. *Hellenistic Ceramic Deposit from the North-eastern Sector of Chersonesos* / M. I. Zolotarev // *Chronologies of the Black Sea Area in the Period C. 400 – 100 BC.* / [Eds. V. F. Stolba, L. Hannestad]. – Aarhus : Aarhus University Press, 2005. – (BSS 3) – P. 193–216.

### Архівні джерела:

184. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1972/122. Латышева В. А. Отчет о раскопках Харьковского отряда Северо-Крымской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1972 г. – 19 л.

185. Науковий архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, м. Харків. – Ф. 1, оп. 11, спр. 3. Латышева В. О. Звіт з ілюстративним матеріалом про розкопки Харківського загону Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР у Північно-Західному Криму в 1973 р. (рос. мовою). – 25 арк.

186. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1974/126. Латышева В. А. Отчет о раскопках экспедиции Харьковского университета в 1974 году. – 76 л.

187. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1975/77. Латышева В. А. Отчет о раскопках Харьковского отряда Северо-Крымской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1975 г. – 52 л.

188. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1976/61. Латышева В. А. Отчет о раскопках экспедиции Харьковского госуниверситета в Северо-Западном Крыму в 1976 г. – 47 л.

189. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1977/43. Латышева В. А. Отчет о раскопках Северо-Крымской экспедиции в 1977 году. – 43 л.

190. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1978/97. Латышева В. А. Отчет о раскопках поселения Маслины в 1978 г. – 33 л.

191. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1979/95. Латышева В. А. Отчет о работах Северо-Крымской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1979 г. – 39 л.

192. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1980/104. Латышева В. А. Отчет о работах Северо-Крымской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1980 году. – 46 л.

193. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1981/87. Латышева В. А. Отчет о раскопках Северо-Крымской археологической экспедиции в 1981 году. – 34 л.

194. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1982/52. Латышева В. А. Отчет о раскопках Северо-Крымской археологической экспедиции в 1982 году. – 20 л.

195. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1983/77. Латышева В. А. Отчет о раскопках Северо-Крымской археологической экспедиции в 1983 г. – 26 л.

196. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1984/81. Латышева В. А. Отчет о работе Северо-Крымской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1984 году. – 26 л.

197. Науковий архів Інституту археології НАН України, м. Київ. – Ф. е. – № 1985/167. Латышева В. А. Отчет о раскопках Северо-Крымской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1985 г. – 28 л.

Наукове видання

Котенко Вікторія Володимирівна

**ПОСЕЛЕННЯ ХЕРСОНЕСЬКОЇ ХОРИ  
МАСЛИНИ  
У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ТАВРИЦІ**

Коректор *Ю. В. Леонтієва*  
Комп'ютерне верстання *О. С. Чистякова*  
Макет обкладинки *Ю. М. Рижова*

Формат 60x84/16. Умов. друк. арк. 10,89. Тираж 300 пр.  
Зам. № 170/16.

Видавець і виготовлювач  
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,  
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна  
Тел. 705-24-32



**Котенко Вікторія Володимирівна**

Кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу археологічної кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Олішному. Закінчила бакалаврат історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (2009), магістерську програму «Історія. Археологія та давня історія України» (2011) й аспірантуру Національного університету «Києво-Могилянська академія» (2015). Спеціалізується в галузі античної археології.